

Наведено результати теоретичних, практичних і прикладних досліджень з актуальних проблем військової педагогіки, військової психології, військової економіки, військової географії, геопросторової підтримки і права.

Для наукових, науково-педагогічних працівників, ад'юнктів, аспірантів, студентів та курсантів.

The results of theoretical, practical and empirical research on actual issues military pedagogy, military psychology, military economy, military geography, geospatial support and law are presented.

For researchers, faculty members, postgraduate students, students and cadets.

ГОЛОВНИЙ РЕДАКТОР РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ	І. В. Толок, канд. пед. наук, доц. Б. О. Попков, канд. військ. наук, ст. наук. співроб. (заст. гол. ред.); О. В. Соколiна, канд. філос. наук (відп. ред.); І. С. Бахов, д-р пед. наук, проф.; А. А. Каленський, д-р пед. наук, доц.; В. С. Рижиков, д-р пед. наук, проф.; Н. М. Чернуха, д-р пед. наук, проф.; І. Д. Юник, канд. пед. наук, доц.; А. О. Кучерявий, д-р пед. наук, проф.; Александра Батучина, канд. пед. наук (м. Клайпеда, Литва); Юлія Мельникова, д-р соц. наук (м. Клайпеда, Литва); Інга Іждонайте-Меджюнене, канд. пед. наук (м. Клайпеда, Литва); А. Ю. Гордєєв, д-р геогр. наук, проф.; С. А. Лісов- ський, д-р геогр. наук, ст. наук. співроб.; Є. О. Маруняк, д-р геогр. наук, ст. наук. співроб.; В. І. Зацерковний, д-р техн. наук, проф.; Б. А. Яким- чук, канд. психол. наук, доц.; О. В. Кобець, д-р психол. наук, доц.; В. В. Карелін, д-р юрид. наук; О. М. Бериславська, канд. юрид. наук, доц.; О. Д. Рожко, д-р екон. наук, проф.; В. В. Баєв, канд. екон. наук, доц.
Адреса редколегії	Військовий інститут, вул. Ломоносова, 81, м. Київ, 03680, Україна; ☎ (38044) 521 32 89; тел./факс (38044) 521 32 92 E-mail: milvisnyk.knu@ukr.net; www.miljournals.knu.ua
Затверджено	Вченою радою Військового інституту 26.08.22 (протокол № 16)
Зареєстровано	Міністерством юстиції України. Свідоцтво про державну реєстрацію КВ № 17617-6467Р від 29.03.11
Журнал входить	до переліку наукових фахових видань України (категорія Б) за спеціальностями 011, 014, 015 – педагогічні; 072 – економічні; 193 – технічні (наказ МОН від 26.11.2020 № 1471) та 053 – психологічні; 081 – юридичні (наказ МОН від 09.02.2021 № 157).
Засновник та видавець	Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет". Свідоцтво внесено до Державного реєстру ДК № 1103 від 31.10.02
Адреса видавця	ВПЦ "Київський університет", б-р Тараса Шевченка, 14, м. Київ, 01601, Україна, ☎ (38044) 239 31 72, 239 32 22; факс 239 31 28

The results of theoretical, practical and empirical research on actual issues of military pedagogy, military psychology, military economy, military geography, geospatial support and law are presented.

For researchers, faculty members, postgraduate students, students and cadets.

Наведено результати теоретичних, практичних і прикладних досліджень з актуальних проблем військової педагогіки, військової психології, військової економіки, військової географії, геопросторової підтримки і права.

Для наукових, науково-педагогічних працівників, ад'юнктів, аспірантів, студентів та курсантів.

EDITOR-IN-CHIEF	I. Tolok, PhD in Pedagogy, Ass. Prof.
EDITORIAL BOARD	B. Popkov, PhD in Military Sci., Senior Res. Ass. (Deputy Editor in Chief); O. Sokolina, PhD in Philosophy (Executive Editor); I. Bakhov, Dr of Sci. in Pedagogy, Prof.; A. Kalenskiy, Dr of Sci. in Pedagogy, Ass. Prof.; V. Ryzhykov, Dr of Sci. in Pedagogy, Prof.; N. Chernuha, Dr of Sci. in Pedagogy, Prof.; I. Yunyк, PhD in Pedagogy, Ass. Prof.; A. O. Kucheriavyi, Dr of Sci. in Pedagogy, Prof.; Aleksandra Batuchina, PhD of Pedagogical Sci. (Klaipeda, Lithuania); Julija Melnikova, Dr of Social Sci. (Education), (Klaipeda, Lithuania); Inga Iždonaitė-Medžiūnienė, PhD of Pedagogical Sci. (Klaipeda, Lithuania); A. Gordeev, Dr of Sci. in Geography, Prof.; S. Lisovskyi, Dr of Sci. in Geography, Senior Res. Ass.; E. Marunyak, Dr of Sci. in Geography, Senior Res. Ass.; V. Zacerkovnyy, Dr of Sci. in Technical Sci., Prof.; B. Yakymchuk, PhD in Psychology Sci., Ass. Prof.; O. Kobets, Dr of Psycholog. Sci., Ass. Prof.; V. Karelin, Dr of Judicial Sci.; O. Beryslavs'ka, PhD of Judicial Sci., Ass. Prof.; O. Rozhko, Dr of Economic Sci., Prof.; V. Bayev, PhD in Economic Sci., Ass. Prof.
Address	Military Institute, 81, Lomonosova str., Kyiv, 03680, Ukraine; ☎ (38044) 521 32 89; tel./fax (38044) 521 32 92; E-mail: milvisnyk.knu@ukr.net; www.miljournals.knu.ua
Approved by the	Scientific Council of Military Institute (Protocol № 16 of 26th August 2022)
Certified by the	Ministry of Justice of Ukraine State Certificate № 17617-6467P issued on 29.03.11
The Journal is included	The Journal is included in the category "B" of the list of scientific professional editions of Ukraine in the field of Pedagogy – specialties 011, 014, 015; in the field of Economy – specialty 072; in the field of Technical sciences – specialty 193 (order of the Ministry of Education and Science of Ukraine from №1471 dated 26.11.2020), Psychology – specialty 053; Law – specialty 081 (order of the Ministry of Education and Science of Ukraine №157 dated 09.02.2021).
Publisher	Taras Shevchenko National University of Kyiv, Publishing and Polygraphic Center "Kyiv University". Certofocate included in the State Register DK №1103 of 31.10.02
Address of publisher	Publishing and Polygraphic Center "Kyiv University", 14, Taras Shevchenko Blvd., Kyiv, 01601, Ukraine, ☎ (38044) 239 31 72, 239 32 22; fax 239 31 28

ЗМІСТ

ПЕДАГОГІКА

Кучерявий А. Психологічна підготовка військовослужбовця в системі педагогічної діяльності військового лідера	5
Юр'єв О. Суть, структура та зміст управлінської готовності майбутніх офіцерів Збройних Сил України в сучасних умовах ведення бойових дій	11

ПСИХОЛОГІЯ

Беспалько А., Лелюк М. Деякі аспекти професійно-психологічного відбору в Збройних Силах України	15
Зарічанський О. Психологічні аспекти дослідження корупції в зарубіжних наукових студіях	22
Кравченко К., Гребенюк Л., Беліченко Л. Особливості прояву агресії у військовослужбовців-учасників бойових дій: необхідність чи негативний фактор?	30
Пампуха І., Макарчук М., Філімонова Н., Мотика С., Попков Б., Ніколайчук Г., Лоза В., Кальниш В. Комплексний підхід до проведення якісної військової кадрової політики – професійно-психологічний відбір у Збройних Силах України	36

ФІНАНСИ

Городянська Л. Напрями оновлення Збройних Сил України в умовах російської військової агресії	43
Сизов А., Коваль О., Пахольчук В. Військова могутність та милітаризація глобального простору	49
Цюкало Л., Туманська М. Фактори впливу на грошове забезпечення військовослужбовців	56

ПРАВО

Карелін В. До питання кримінологічної характеристики та запобігання суїциду серед військовослужбовців	61
Коропатнік І., Карелін В., Остапенко І. Взаємодія суб'єктів у системі демократичного цивільного контролю над силами оборони: особливості правового регулювання	65
Новікова Є. Види майна в Збройних Силах України	69
Чепкова К. Органи державної влади як суб'єкти правовідносин у сфері захисту дітей під час збройних конфліктів	75

ГЕОПРОСТОРОВА ПІДТРИМКА

Литвиненко Н., Коренець О. Доцільність використання польового геоінформаційного планшета для забезпечення геопросторової підтримки військ (сил)	81
Лукіянчук А., Мірошніченко О. Застосування геоінформаційних систем для вирішення завдань навігаційного забезпечення військ	85

CONTENTS

PEDAGOGY

Kucheriavyi A. Psychological training of a soldier in the system of a military leader's pedagogical activity	5
Yuriev O. Nature, structure and concept of command and control readiness of future officers of the Armed Forces of Ukraine in the modern warfare	11

PSYCHOLOGY

Bespalko A., Lelyuk M. Some aspects of professional and psychological selection in the Armed Forces of Ukraine.....	15
Zarychanskyi O. Psychological aspects of studying corruption in foreign scientific studios	22
Kravchenko K., Hrebenuk L., Belichenko L. Peculiarities of aggression manifestation among servicemen-participants of combat actions: necessity or negative factor?	30
Pampukha I., Makarchuk M., Filimonova N., Popkov B., Nikolaichuk G., Motyka S., Loza V., Kalnysh V. A comprehensive approach to the quality military human resources policy – the professional-psychophysiological selection in the Armed Forces of Ukraine.....	36

FINANCE

Gorodianska L. Directions of renewal of the Armed Forces of Ukraine in the conditions of Russian military aggression	43
Syzov A., Koval O., Pakholchuk V. Military power and militarization of global space	49
Tsiukalo L., Tumanska M. Factors affecting the financial support of military personnel	56

LAW

Karelin V. Criminology characteristics and prevention suicide among military servants	61
Koropatnik I., Karelin V., Ostapenko I. Subjects of democratic civilian control over the defense forces: interaction, features of legal regulation.....	65
Novikova Ye. Types of property in the Armed Forces of Ukraine	69
Chepkova K. Public authorities as subjects of legal relations in the field of child protection during armed conflicts	75

GEOSPATIAL SUPPORT

Lytvynenko N., Korenets O. Feasibility of using a geoinformation tablet to provide geospatial support for troops (forces).....	81
Lukiyanchuk A., Miroshnichenko O. Application of geoinformation systems for the solving tasks of navigation support for the armies.....	85

ПСИХОЛОГІЧНА ПІДГОТОВКА ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦЯ В СИСТЕМІ ПЕДАГОГІЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ВІЙСЬКОВОГО ЛІДЕРА

Кожний офіцер, сержант, викладач у системі військового навчання чи інша особа, яка відповідає вимогам і критеріям військового лідерства, безпосередньо впливають на формування готовності військовослужбовця до професійної діяльності, зокрема розглянуто психологічну підготовку військовослужбовців у ході педагогічної діяльності військового лідера. Досліджено характеристики військовослужбовця, що зумовлюють сформованість психологічної готовності до професійної діяльності, яке дозволяє конкретизувати сукупність характеристик військовослужбовця як напрями психологічної підготовки, зокрема внутрішні ресурси військовослужбовця до виконання професійних обов'язків в умовах бойової обстановки. Ідеться про ціннісно-професійні орієнтації (професійні знання й уміння, погляди, переконання та принципи виконання службових обов'язків), мотивацію, емоційний інтелект і стресостійкість, вольові якості, психологічні знання та вміння військового фахівця. Деталізовано зміст кожного з наведених внутрішніх ресурсів та способи їхнього формування в системі педагогічної діяльності військового лідера. Розглянуто активні методи практичного навчання, створення ситуацій, які вимагають від військовослужбовця аналізу та оцінювання предметів військової дійсності з обговоренням власного ставлення до них, проведення індивідуальних і групових бесід, використання заходів, що передбачають створення стресових ситуацій, прояв емоцій у військовослужбовців, їхнє фізичне виснаження тощо. Ураховано специфіку окремих внутрішніх ресурсів військовослужбовця й особливості їх формування і зазначено, що лише комплексна робота військових лідерів різної посадової приналежності (викладачі, командири, офіцери-психологи та ін.) забезпечить всебічну теоретичну та практичну психологічну підготовленість військовослужбовців.

Ключові слова: військовий лідер, військовослужбовець, психологічна підготовка, психологічна готовність, внутрішні ресурси, педагогічна діяльність, навчальні та виховні заходи.

Постановка проблеми. У попередньому дослідженні ми детально розглянули сукупність знань і вмінь військового лідера щодо виконання ним педагогічної функції [1]. При цьому зазначалося, що педагогічний складник лідерської діяльності зосереджується на проведенні групових та індивідуальних навчальних і виховних заходів з військовослужбовцями. Водночас педагогічна взаємодія з об'єктами навчання (виховання) переслідує не лише суто навчальні чи виховні цілі. Вплив військового лідера-педагога, яким може бути будь-який офіцер, сержант, викладач чи інша особа, яка відповідає вимогам і критеріям військового лідерства [2, 3], позначається, зокрема, на особистісному розвитку військовослужбовців, формуванні в них мотивів службової діяльності, характері взаємних стосунків усередині військового підрозділу, стані сприйняття особами, які навчаються військової справі, її небезпечних чинників та на інших аспектах становлення військових фахівців і колективів, що мають психологічний зміст. Таким чином, спостерігаємо об'єктивні підстави вважати педагогічну діяльність військового лідера одним із засобів та інструментів психологічної підготовки підлеглих, прогнозованим результатом якої є набуття військовослужбовцями певної психологічної готовності до професійної діяльності.

При тому, що існують очевидні шляхи і засоби психологічної підготовки військових фахівців через занурення їх у стресові ситуації в ході навчальних занять з тактики, вогневої чи фізичної підготовки, у цілому питання виконання військовими лідерами функції психологічної підготовки військовослужбовців у процесі педагогічної взаємодії не розкрито сучасними вченими, а отже, його недослідженість являє собою наукову проблему. Тому пропонуємо вирішення зазначеної проблеми щодо визначення характеристик військовослуж-

бовця, які зумовлюють його психологічну готовність до професійної діяльності та шляхів їх формування в системі педагогічної діяльності військового лідера.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Актуальність психологічної підготовки військових фахівців природним чином впливає з того, що бойові дії є жорстоким моральним, психологічним та фізичним випробуванням для людини, суттєво впливають на її психіку, призводять до важких наслідків. Зокрема, у порадику для офіцерів та сержантів щодо формування психологічної готовності військовослужбовців до виконання завдань антитерористичної операції [4] зазначено, що один лише чинник страху, який беззаперечно впливає на здатність людини виконувати поставлені завдання в бойовій обстановці, спостерігається у 90 % воїнів, зокрема в 45 % вояків у такій виразній формі, як блювання, небажане виділення сечі і калу, а в 10–25 % особового складу страх не проходить і після бою та переростає у бойову психічну травму. Відповідно питання психологічної готовності військовослужбовця до дій у бойових умовах є однаково важливо разом з питаннями їхньої теоретичної, практичної та фізичної готовності. Як наслідок, цьому питанню приділяється суттєва увага науковців та військових фахівців, які досліджують сутність психологічної готовності військовослужбовців та шляхи її формування.

У психологічній науковій літературі представлено аналіз поглядів фахівців на сутність і зміст поняття психологічної готовності до професійної діяльності взагалі [5–7]. Зокрема, справедливим вважаємо виокремлення напрямів, за якими відбувається його розгляд – функціональний та особистісний [5]. У першому випадку йдеться про особливий стан психіки, який забезпечить високий рівень досягнень у професійній діяльності, а в другому – про переконання, погляди, мотиви, вольові якості,

налаштованість на певну поведінку людини тощо. Вважаємо, що обидва підходи мають враховуватися військовим лідером, адже він здатний як впливати на психічний стан військовослужбовця напередодні чи під час важких випробувань, так і формувати його особистісні риси психологічної готовності в процесі педагогічної взаємодії з ним.

Розділяють справедливості поділу психологічної готовності військовослужбовця на особистісну та функціональну складові й такі фахівці у галузі військової психології, як О. Кохун, В. Мороз, І. Пішко, Н. Лозінська [8, с. 8-9]. Зокрема, вони визначили 20 показників особистої готовності, які класифіковані за групами моральної, вольової, комунікативної та загальнопсихологічної готовності, та 18 – щодо готовності функціональної, яка структурно поділяється на мотиваційну, когнітивну, креативну, орієнтаційну, операційну й оцінювальну складові. Не піддаючи критичному аналізу доцільність саме такої структурної побудови психологічної готовності військовослужбовця, зауважимо, що більшість із її компонентів, зокрема мотиваційний, когнітивний, креативний, комунікативний, операційний та інші, безпосередньо формуються під час педагогічного процесу. Цінними для нашого дослідження є й визначені науковцями основні компоненти системи формування психологічної готовності військовослужбовців до виконання завдань за призначенням: психологічна оцінка та діагностика особистісних якостей; психологічна підготовка на трьох рівнях регуляції – особистісно-смісловому, ситуативно-цільовому, операційно-виконавчому; психологічний супровід у процесі професійної діяльності [8, с. 12-13]. Вочевидь, що особливо другий з них є предметом педагогічної взаємодії військового лідера та військовослужбовців.

Схожі підходи до структурування та визначення змісту психологічної готовності військовослужбовців (їхніх окремих категорій) можна спостерігати і в роботах інших дослідників:

- структура психологічної готовності курсанта до службово-бойової діяльності в умовах ризику: мотиваційний, пізнавальний, емоційний, вольовий та поведінковий компоненти [9, с. 39];
- психологічна готовність військовослужбовця як один з основних компонентів готовності до бойових дій припускає, по-перше, усвідомлення військовим відповідальності за долю Батьківщини, рідних, близьких, впевненість у собі, своїх товаришах, бойовій техніці і зброї; по-друге, бажання боротьби, прагнення випробувати себе, долати свої слабкості, домагатися перемоги над супротивником [10, с. 20]. У цій характеристиці досліджуваного поняття ми спостерігаємо його ціннісно-професійні, мотиваційні та вольові характеристики;
- компоненти психологічної готовності військовослужбовців десантно-штурмових військ ЗСУ до ведення бойових дій: пізнавально-орієнтаційний, мотиваційний, операційний, емоційно-вольовий [11, с. 84];
- психологічна готовність мобілізованих військовослужбовців до військової служби: зовнішній (соціальна, економічна та сімейна складові) та внутрішній (особистісний, регуляторний, когнітивний і мотиваційний компоненти) фактори [12];
- структура професійно-психологічної готовності фахівців військової розвідки: потребно-мотиваційний, інформаційно-пізнавальний, цілетворний, операційно-результативний та емоційно-почуттєвий компоненти [13, с. 148];
- компоненти структурно-функціональної моделі психологічної готовності військовослужбовців танкових підрозділів до виконання бойового завдання: мотива-

ційний, вольовий, особистісний та функціональний [14, с. 209-210].

Узагальнюючи спільні риси наведених моделей психологічної готовності військовослужбовця до професійної діяльності, визначимо в контексті нашого дослідження, що нею є його стан, який характеризується мобілізацією внутрішніх ресурсів до виконання професійних обов'язків в умовах бойової обстановки, при цьому зазначеними внутрішніми ресурсами слід вважати:

- ціннісно-професійні орієнтації;
- мотивацію;
- емоційний інтелект та стресостійкість;
- вольові якості;
- психологічні знання та вміння.

Зауважимо, що вказані ресурси формуються у військовослужбовців, у тому числі, зусиллями військового лідера в процесі педагогічної діяльності, що дозволяє розглянути питання їхнього формування в умовах військового навчання та виховання.

Мета статті – визначити зміст психологічної підготовки військовослужбовця в системі педагогічної діяльності військового лідера. Відповідні завдання дослідження – з'ясувати характеристики військовослужбовця, які зумовлюють сформованість у нього психологічної готовності до професійної діяльності, і визначити шляхи їхнього формування при проведенні військовим лідером навчальних і виховних заходів.

Виклад основного матеріалу дослідження. З'ясування сукупності характеристик військовослужбовця як чинників психологічної готовності до професійної діяльності ґрунтуватиметься на наведеному нами вище визначенні цього поняття. Як зазначено, нею є стан військовослужбовця, який характеризується мобілізацією його певних внутрішніх ресурсів. Отже, окремі складові психологічної готовності зумовлені наявністю у військового фахівця цих ресурсів, а тому саме останні потребують нашого детального розгляду та аналізу. Першим із внутрішніх ресурсів військовослужбовця, як вже зазначено, є його ціннісно-професійні орієнтації, якими, на наш погляд, слід вважати, зокрема, професійні знання й уміння, погляди, переконання та принципи виконання службових обов'язків. Розглянемо окремі з них.

Військові та прикладні до них знання й уміння є результатом педагогічної діяльності військового лідера та, безумовно, цінностями для кожного військовослужбовця як професіонала. При цьому вони можуть становити цінність лише як загальновійськово чи наукову, а можуть ще й особистісну, що свідчитиме про інший рівень її сприйняття військовим фахівцем. А це, у свою чергу, позначиться на його мотивації до засвоєння змісту військового навчання. Окрім того, усвідомлення факту оволодіння значущими для себе знаннями та вміннями забезпечує набуття військовослужбовцем впевненості у своїх силах, що породжує в нього відчуття психологічного комфорту та захищеності. Завдяки цьому знання та вміння як професійні цінності є чинником зменшення впливу різних негативних факторів, зокрема страху.

Таким чином, військовий лідер повинен забезпечити умови, за яких знання та вміння стають для військовослужбовця особистісною цінністю. Провідна з них, вважаємо, полягає в забезпеченні військових фахівців власним досвідом застосування того чи іншого знання або вміння, коли ця цінність стала актуалізованою. Цей досвід має бути не лише успішним, але й однозначно переконливим щодо затребуваності змісту навчання. Отже, формування особистісних цінностей у вигляді профе-

сійних знань й умінь проходить через активну практичну складову підготовки військовослужбовця.

Професійні погляди є характеристикою сприйняття, розуміння та оцінки військовослужбовцем всіляких явищ, процесів і питань, пов'язаних з його буттям. Професійні погляди застосовуються зокрема щодо сутності військового служіння, значущості окремих знань та умінь, особистої готовності військовослужбовця до професійної діяльності, стану військово-політичної ситуації в країні, боєздатності власних збройних сил та армії супротивника тощо. Погляди можуть нав'язуватися ззовні, наприклад, засобами пропаганди або конкретно людиною, проте, якість особистісної характеристики військовослужбовця вони набувають лише внаслідок особистого осмислення, емоційного переживання та закріплення їх у свідомості як власних, а тому і ціннісних для військового фахівця.

Системність і предметність професійних поглядів дозволяє військовослужбовцю здійснювати аналіз оточуючих явищ і процесів, прогнозувати їхній розвиток. Це стосується й ситуації бою – предметом аналізу та прогнозування, заснованих на професійних поглядах, є тактичні переміщення, взаємодія з іншими підрозділами, реакція супротивника, а головне, – власна поведінка, особистий психоемоційний стан, порядок і зміст виконання бойового завдання. Розуміння деталей, причинно-наслідкових зв'язків, прогнозованість і передбачуваність бойової обстановки та власних дій дозволяє військовослужбовцю мати впевненість у собі та в діях командира, що зменшує вплив негативних чинників на власний психо-емоційний стан і якість виконуваних завдань. І навпаки, відсутність у військовослужбовця професійних поглядів як фахового світогляду утворює ситуацію невизначеності, зумовлює стан його невпевненості, незахищеності, вразливості та в цілому неготовності до можливих потрясінь.

Шлях формування професійних поглядів військовослужбовця, на нашу думку, вимагає створення ситуацій, у яких він здійснює аналіз та оцінювання предметів військової дійсності, висловлює власне ставлення до них. Зазначені ситуації можливі зокрема завдяки використанню військовим лідером таких методів активного навчання, як "дискусія" та "мозковий штурм", спеціально дібраних ділових і рольових ігор, спонукання військового фахівця до рефлексії своєї участі у цих заходах тощо.

Щодо *переконань* військовослужбовця зауважимо, що ними є погляди, у справедливості яких людина стає впевненою внаслідок багаторазового відстоювання власної правоти. Тобто завдяки тому, що військовослужбовець багато разів зумів комусь довести справедливість власних поглядів, вони набувають якості переконань, а отже, стають більш ціннісними для нього. Отже, зазначені й інші методи активного навчання, які забезпечують "боротьбу" поглядів, актуальні й щодо формування переконань. А вже наявність переконань забезпечує впевненості військовослужбовця у власних силах та готовності до будь-яких негативних впливів на нього.

Ще більший рівень впевненості властивий тим військовим фахівцям, які мають свої *принципи* виконання професійних обов'язків. Ці принципи стосуються добру певних знань, способів власної поведінки як члена військового підрозділу та учасника бою. Практичні, моральні та теоретичні засади принципів вже прийняті як цінності, що доведені собі як глибокі переконання та попередньо апробовані, а це зумовлює заздалегідь зроблений вибір способу поведінки під час бою – не знімати шолом та бронжилет, завжди забезпечувати маскування, не залишати пораненого, пересуватися певним чином

залежно від умов та характеру бою, миттєво реагувати на звук пострілу важкої зброї ворога, застосовувати прийоми психологічної саморегуляції, тримати зосередженість на виконанні власної дії як "номера" бойового розрахунку тощо. Іншими словами, завдяки наявності принципів військовослужбовець фактично вирішує наперед, що і як має робити, його віра у своїх діях є непохитною, та він неодмінно виконає те, що передбачено принципами. За такої ситуації вплив негативних чинників стає мінімізованим, а психологічна готовність військовослужбовця діяти в практичних ситуаціях відповідно до сутності наявних знань та умінь набуває високого рівня.

Природно, що набуття військовослужбовцями принципів виконання професійних обов'язків можливе лише в разі активного залучення об'єктів навчання до практичної діяльності. Окремі принципи, наприклад, щодо забезпечення субординації в стосунках у військовому середовищі, розумної ініціативності, регулярного догляду за власною зброєю, керівні для військовослужбовця не лише в бойовій ситуації, тому можуть формуватися з першого дня служби, якщо військовий лідер створить належні умови. При поступовому розвитку процесу військового навчання створюються нові можливості для формування у військовослужбовців чергових принципів службової діяльності, зокрема поведінки в умовах бою тощо.

Мотивація є одним із найважливіших внутрішніх ресурсів військовослужбовця щодо виконання професійних обов'язків в умовах бойової обстановки. Серед мотивів, появу яких здатен спонукати військовий лідер під час навчальних і виховних заходів із військовослужбовцями і які ми вважаємо значущими для набуття ними внутрішньої готовності виконувати свій обов'язок воїна в протистоянні будь-яким викликам, можна виділити такі: *мотиви турботи про сім'ю та самого себе* (повернутися додому живим); *відповідальності перед своїми побратимами* (не підвести товаришів та свого командира); *наповнення свого перебування в бою моральним та історичним сенсом* (перемогти ворога задля звернення справедливості та виконання свого військового обов'язку). Наявність цих та інших мотивів спонукає військовослужбовця до ретельної підготовки до бою не лише перед його початком, а ще під час військового навчання та тренувань у складі власного військового підрозділу. У свою чергу, наявна ретельність підготовки зумовлює її якість, а отже, впевненість військовослужбовця в собі та його психологічну готовність діяти в бою.

Зазначимо, що формування зазначених мотивів виходить за межі процесу військового навчання та виховання, зокрема, мотив турботи про сім'ю та самого себе не може формуватися без укріплення стосунків з родиною, що вимагає забезпечення можливості військовослужбовця регулярно комунікувати з рідними та близькими в той чи інший спосіб. Але в навчальних і виховних ситуаціях цілком можливо пов'язати той чи інший контекст педагогічної взаємодії з цінностями родинного життя, чинником переживання сім'ї за долю військовослужбовця та життям людини як найвищої цінності взагалі. Ці думки доцільно висловлювати й обговорювати, наприклад, при розгляді питань дії ворожої пропаганди на військовослужбовців та їхні сім'ї або при вивченні безпекових заходів під час бою й наслідків нехтування ними. Поза навчальними заняттями військовий лідер може проводити відповідні індивідуальні та колективні бесіди, певні виховні заходи, у ході яких культивуються цінності сім'ї, Батьківщини, людського життя, військової професії тощо.

Формування мотиву відповідальності перед своїми побратимами сприяє використанню навчальних вправ,

які вимагають виконання в групі, з обов'язковим аналізом помилок її окремих учасників, що містить пояснення негативних, і навіть трагічних, наслідків в умовах бою. Відповідальність перед товаришами зростатиме, якщо навчальні заходи вимагатимуть від військового колективу згуртованості, взаєморозуміння та взаємоповаги його членів. Цьому сприятимуть, зокрема, імітаційні заходи щодо відтворення бойової обстановки та виконання групових завдань високої складності, ігрові технології навчання та проведення змагань між підрозділами. Важливим є елемент рефлексивної діяльності військовослужбовців по закінченню таких навчальних заходів, коли вони між собою обговорюватимуть вдалі та невдалі аспекти командної роботи. Мотив військовослужбовців щодо наповнення свого перебування в бою моральним та історичним сенсом формується при вивченні історії та культури власного народу, розбору перебігу окремих військових битв і війн та їхніх наслідків на подальше життя людей, визначення значущості у цих подіях чинника особистості як генерала чи гетьмана, так і простого солдата чи козака.

Емоційний стан військовослужбовця є однією з характеристик, що визначає його психологічну готовність до здійснення професійної діяльності. Він мінливий і може бути сприятливим або несприятливим для виконання певного завдання. Наприклад, емоційне збудження недопустиме для пілота, розвідника снайпера та будь-якого командира, адже не дозволить прийняти зважене рішення. Природно, що кожна людину постійно оточують чинники, які здатні вплинути на її емоційний стан і завадити виконанню роботи, а тим більше в умовах бою, відповідно, якщо вона є професіоналом, то повинна враховувати цей фактор, уміти розпізнавати емоції ще на стадії, коли вони зароджуються, та вгамовувати їх, що є показником сформованості **емоційного інтелекту**.

Якщо військовослужбовець контролює власний емоційний стан, то виявляє емоційну стійкість до зовнішніх та внутрішніх стрес-факторів, що призводить до набуття ним **стресостійкості**. Отже, емоційний інтелект та стресостійкість військовослужбовця є його взаємопов'язаними характеристиками, які серед інших чинників зумовлюють стан психологічної готовності до службової діяльності та є відповідними внутрішніми ресурсами військового фахівця до виконання професійних обов'язків в умовах бойової обстановки. Отже, їхній розвиток є одним із завдань військового лідера при педагогічній взаємодії з підлеглими. Задля цього вважаємо за доцільне проводити навчальні заходи, які містять індивідуальні та колективні практичні вправи, що супроводжуються виявом певних емоцій військовослужбовців, наприклад, нестриманості, занепокоєності, задоволення/незадоволення собою чи кимось, захоплення, розчарування, страху, роздратування тощо. Зокрема йдеться про вправи змагального характеру, на злагодженість роботи екіпажів (розрахунків), групові тактичні вправи, із комплексним залученням військовослужбовців різного фаху тощо. На нашу думку, по закінченню виконання таких вправ обов'язково має бути приділений час обговоренню з підлеглими їхніх емоційних проявів. Вони повинні самі визначати причини та глибину власних емоцій, характеризувати їхній позитивний та негативний вплив на виконання навчальних завдань, визначати здатність до самоконтролю емоційної поведінки. Під час таких рефлексивних заходів військовий лідер має надати поради та рекомендації щодо саморегуляції емоційного стану, навчити відповідним методикам, поділитися власним досвідом, особливо щодо володіння собою в стресових умовах.

Окремим засобом набуття військовослужбовцями досвіду саморегуляції емоційного стану та якості стресостійкості є запровадження навчальних заходів, що безпосередньо передбачають створення стресових ситуацій та прецедентів для прояву емоцій, вимагають застосування технік саморегуляції емоційного стану. Такими заходами можуть бути завдання, що призводять до глибокого фізичного виснаження (маршкідки з подоланням штучно створених чи природних перешкод, несенням важкого обладнання), вимагають виконання завдання в умовах дефіциту часу та під тиском усвідомлення відповідальності (надання медичної допомоги, прийняття командирського рішення), містять чинники, що заважають зосередитися на виконанні завдання (вибухи, поштовхи, крики, обливання водою тощо) тощо.

Відомо, що важливою умовою наявності у військовослужбовця психологічної готовності до виконання професійної діяльності є сформованість його **вольових якостей** як певного відповідного ресурсу. Природно, що ці якості проявляються і можуть бути розвиненими в ситуаціях, коли людина перебуває на межах власної фізичної чи психологічної спроможності задля того, щоб виконати чи завершити дію, зробити останній крок, здійснити чергову спробу, довести до завершення свій намір, але повинна це зробити через концентрацію всіх внутрішніх зусиль. Типовими обставинами, що передують вольовій дії, є виняткова втома, виснаження, нестача сил, хронічне недосипання та недоїдання, біль, наявність суттєвих несприятливих чинників та обставин, що перешкоджають досягненню цілі, потреба володіти собою тощо. Наявність у військовослужбовця вольових якостей свідчить про досвід подолання різноманітних труднощів, і відповідно, його впевненість у собі та готовність до нових викликів.

Відповідно, формування такого досвіду може бути одним із педагогічних завдань військового лідера. Зрозуміло, що умови психологічного та фізичного виснаження військовослужбовців майже неможливо та недоцільно відтворити у ході традиційних навчальних занять (за винятком занять, напр., зі спеціальної фізичної підготовки), тому формування вольових якостей є предметом підготовки в ході польового навчання та спеціальних тренувань. Проте вольові якості в людини набувають розвитку у процесі роботи над собою в цілком буденних ситуаціях. Тому військовий лідер має спонукати своїх підлеглих до самовиховної та самоосвітньої діяльності, яка визначається наявністю цілей і програм самовиховання (самоосвіти), регулярністю відповідних заходів, самоконтролем взятих на себе зобов'язань, самооцінкою досягнень тощо. Тривала та наполеглива робота військовослужбовця над собою приведе до досвіду перемог над собою і розвитку у нього вольових якостей.

Психологічні знання та вміння є найважливішими ресурсами щодо набуття військовослужбовцем психологічної готовності до професійної діяльності. Як зазначено, стресові умови несення служби вимагають від нього застосування технік саморегуляції емоційного стану. Відповідно кожен військовослужбовець має бути обізнаним щодо них та готовим їх застосовувати. Такі знання можуть бути доповненими та поглибленими щодо надання психологічної допомоги товаришу, його підтримки в тій чи іншій службовій або життєвій ситуації, прояву емпатії тощо.

Формування окреслених психологічних знань та умінь, а також досвіду їх застосування військовослужбовцями, має бути серед педагогічних завдань кожного військового лідера. Шляхи для цього відмінні, з огляду на його посадові обов'язки та можливості, адже військовий

лідер може бути викладачем загальновійськових дисциплін або саме військової психології, командиром взводу, офіцером-психологом тощо, тобто особою, яка здатна забезпечити лише певні умови психоедукації військовослужбовців або продемонструвати приклади актуальності психологічних знань й умінь, або роз'яснити їх зміст, або надати приклади їх застосування, або створити практичні ситуації для використання психологічних технік тощо. Проте саме комплексна робота військових лідерів різної посадової приналежності здатна забезпечити всебічну теоретичну та практичну психологічну підготовленість військовослужбовців. Так само цей комплексний підхід справедливий і для формування інших складових психологічної готовності військових фахівців до професійної діяльності. Військові лідери відрізняються не лише за посадами, а й за рівнями лідерства – особистісним (безпосереднім), організаційним і стратегічним [2]. Відповідно вони мають різні можливості щодо створення педагогічних умов формування тих чи інших внутрішніх ресурсів військовослужбовців, а тому їхні спільні зусилля доповнюють одне друге. За рахунок вищих рівнів військового лідерства елементи безпосередньої педагогічної взаємодії з військовослужбовцями з боку командирів нижньої ланки, військових педагогів, офіцерів-психологів й інших суб'єктів лідерства набувають системності та мають кооперативний ефект. Таким чином, визначені у нашому дослідженні шляхи формування тих чи інших характеристик військовослужбовця у межах його психологічної підготовки є прикладами та орієнтирами для військових лідерів різного рангу й посадової приналежності, які вони мають взяти до уваги при проектуванні власних навчальних і виховних заходів.

Висновки та перспективи подальших досліджень.

У ході проведеного дослідження розглянуто характеристики військовослужбовця, які зумовлюють його психологічну готовність до виконання професійних завдань та є предметом педагогічної діяльності військового лідера, що дозволило визначити шляхи їх формування при проведенні навчальних і виховних заходів. Зокрема, акцентовано увагу на ряді внутрішніх ресурсів військовослужбовця до виконання професійних обов'язків в умовах бойової обстановки, до яких належать його ціннісно-професійні орієнтації (професійні знання й уміння, погляди, переконання та принципи виконання службових обов'язків), мотивацію, емоційний інтелект і стресостійкість, волевольності, психологічні знання та уміння.

Щодо конкретизації педагогічних засобів військового лідера в контексті формування різних внутрішніх ресурсів військового фахівця визначено активні методи практичного навчання, створення ситуацій, які вимагають від військовослужбовця аналізу та оцінювання предметів військової дійсності із обговоренням власного ставлення до них, проведення індивідуальних і групових бесід, використання заходів, що передбачають створення стресових ситуацій, прояв емоцій у військовослужбовців, їхнє фізичне виснаження тощо.

Подальші перспективи проведеного дослідження полягають у визначенні потенціалу педагогічної взаємодії військового лідера з підлеглими щодо забезпечення інших складових підготовки військовослужбовців – виконавчої, командної, комунікативної, етичної, культурологічної, організаційної та інших, які є невід'ємною частиною будь-якої військової професії.

Список використаних джерел

1. Кучерявий А. О. Цілі підготовки військового лідера до виконання педагогічної функції // Вісн. Київ. нац. ун-ту імені Тараса Шевченка. Військово-спеціальні науки, 2021. № 4(48). С. 16–24.
2. Доктрина розвитку військового лідерства у Збройних Силах України / Гол. управління доктрин та підготовки Ген. штабу ЗСУ. 01.12.2020. URL: <https://drive.google.com/file/d/1Si06LMiUbFWSvg1TFh2vNHlySFurCthT/view> (дата звернення 20.06.2022).
3. Army Command Policy / Headquarters Department of the Army. Washington. URL: <https://www.nrc.gov/docs/ML0807/ML080790409.pdf> (дата звернення 21.06.2022).
4. Формування психологічної готовності військовослужбовців до виконання завдань Антитерористичної операції: поради для офіцерів та сержантів / Штаб АТО, 2014. 22 с. [Електронний ресурс]. URL: www.mil.gov.ua/content/pdf/p_gotov_book.pdf (дата звернення 21.06.2022).
5. Стрельбицька С. М. Психологічна готовність до професійної діяльності майбутніх соціальних працівників у ВНЗ // Зб. наук. пр. Херсон. держ. ун-ту. Педагогічні науки, 2016. Вип. 69(2). С. 147–151. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/znpn_2016_69%282%29_33 (дата звернення 22.06.2022).
6. Столярчук О. А., Сергєєнкова О. П. Формування психологічної готовності студентів до майбутньої професійної діяльності // Humanitarium, 2019. Вип. 42(1). С. 164–173. URL: https://www.researchgate.net/publication/340838116_FORMUVANNA_PSIHOLOGICNOI_GOTOVNOSTI_STUDENTIV_DO_MAJBUTNOI_PROFESIJNOI_DIALNOSTI (дата звернення 22.06.2022).
7. Гуртовенко Н.В. Мотиваційний компонент – головна складова готовності студентів до професійної діяльності // Наук. записки Нац. ун-ту "Острозька академія". Психологія і педагогіка, 2014. Вип. 30. С. 55–58. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nznuoapp_2014_30_13 (дата звернення 22.06.2022).
8. Формування психологічної готовності військовослужбовців військової служби за контрактом до виконання завдань за призначенням під час бойового злагодження : метод. посіб. / О.М. Кокун, В.М. Мороз, І.О. Пішко, Н.С. Лозинська. Київ : 7БЦ, 2021. 170 с. URL: https://lib.iitta.gov.ua/726799/1/Посіб_2021_ІСВІТ_ІСВІТ_ІСВІТ.pdf (дата звернення 23.06.2022).
9. Психологічна готовність військовослужбовців Національної гвардії України до службово-бойової діяльності поза межами пункту постійної дислокації : монографія / О.С. Колесніченко, Я.В. Мацегора, В.І. Воробйова та ін. Харків : Нац. акад. НГУ, 2016. 335 с. URL: http://books.ndcnangu.co.ua/knigi/Monohraf_psykholohichna_hotovnist_2016.pdf (дата звернення 23.06.2022).
10. Бабаян Ю.О., Грішман Л.О. Особливості психологічної готовності військовослужбовців до дій в екстремальних умовах // Наук. вісн. Миколаїв. нац. ун-ту імені В.О. Сухомлинського. Психологічні науки, 2014. Вип. 2.13(109). С. 17–21. URL: http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&image_file_name=PDF/Nvmdups_2014_2.13_4.pdf (дата звернення 23.06.2022).
11. Кириченко А.В. Структура психологічної готовності військовослужбовців десантно-штурмових військ збройних сил України до ведення бойових дій // Вісн. Нац. ун-ту оборони України, 2020. Вип. 5(58). С. 80–88. URL: <http://visnyk.nuou.org.ua/article/view/224443/224649> (дата звернення 24.06.2022).
12. Нікітенко Г.О. Факторна модель психологічної готовності мобілізованих військовослужбовців // Наук. вісн. Херсон. держ. ун-ту. Психологічні науки, 2018. Вип. 4. С. 60–67. URL: <http://pj.journal.kspu.edu/index.php/pj/article/view/135/130> (дата звернення 24.06.2022).
13. Павелко І.І. Модель професійно-психологічної готовності до діяльності в екстремальних умовах військових розвідників та підрозділів спеціального призначення // Військ.-техн. зб., 2016. № 14. С. 146–152. URL: <http://vtz.asv.gov.ua/article/download/153837/153411/333484> (дата звернення 24.06.2022).
14. Юркова О. Структурно-функціональна модель розвитку психологічної готовності військовослужбовців танкових підрозділів до виконання бойових завдань // Knowledge, Education, Law, Management, 2021. №1(37). С. 206–214. URL: <https://kelmczasopisma.com/viewpdf/5863> (дата звернення 24.06.2022).

References

1. Kucheryavyy, A.O. (2021). Goals of a Military Leader Training to Execute His Pedagogical Functions. *Bulletin of Taras Shevchenko National University of Kyiv. Military-special sciences*, 4 (48), 16-24 [in Ukrainian].
2. The Doctrine of Development of Military Leadership in the Armed Forces of Ukraine, approved by the Chief of the General Staff of the Armed Forces of Ukraine 01.12.2020. *The Main Department of Doctrine and Training of the General Staff of the Armed Forces of Ukraine & The Center for Operational Standards and Training Methods of the Armed Forces of Ukraine*. <https://drive.google.com/file/d/1Si06LMiUbFWSvg1TFh2vNHlySFurCthT/view> [in Ukrainian].
3. Army Command Policy (2006). *Headquarters Department of the Army. Washington*. <https://www.nrc.gov/docs/ML0807/ML080790409.pdf>. [In English]
4. Formation of the psychological readiness of military personnel to execute the tasks of the Anti-Terrorist Operation (advisor for officers and sergeants) (2014). *Headquarters of the Anti-Terrorist Operation*. www.mil.gov.ua/content/pdf/p_gotov_book.pdf [in Ukrainian].

5. Strelbitska, S.M. (2016). Psychological Readiness for Professional Activity of Future Social Workers in Universities. *Collection of Scientific Papers of Kherson State University. Pedagogical sciences*, 69 (2), 147-151. http://nbuv.gov.ua/UJRN/znpn_2016_69%282%29_33 [in Ukrainian].

6. Stoliarchuk, O. A. & Serhieienkova, O. P. (2019). Formation of Students' Psychological Readiness to Future Professional Activity. *Humanitarium*, 42 (1), 164-173. https://www.researchgate.net/profile/Olesia-Stoliarchuk/publication/340838116_FORMUVANNA_PSIHOLOGICNOI_GOTOVNOSTI_STUDENTIV_DO_MAJBUTNOI_PROFESIJNI_DIALNOSTI/links/5eaaa751299bf18b958855ed/FORMUVANNA_PSIHOLOGICNOI_GOTOVNOSTI-STUDENTIV-DO-MAJBUTNOI-PROFESIJNI-DIALNOSTI.pdf [in Ukrainian].

7. Gurtovenko, N. V. (2014). The Motivational Component Is the Main Constituent of Students' Readiness for Professional Activity. *Scientific Notes of the National University "Ostroh Academy". Series: Psychology and pedagogy*, 30, 55-58. http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nznuoapp_2014_30_13 [in Ukrainian].

8. Kokun, O. M., Moroz, V. M., Pishko, I. O. & Lozinska, N. C. (2021). *Formation of Psychological Readiness of Military Servicemen Under Contract to Perform Assigned Tasks During Combat Coordination: Method. Manual*. Kyiv, Ukraine : 7BTs. https://lib.iitta.gov.ua/726799/1/Пoci6_%20ТАРТ_ISBN.pdf [in Ukrainian].

9. Kolesnichenko, O. S., Matsegora, Ya. V., Vorobyova, V. I. & etc. (2016). *Psychological Readiness of Servicemen of the National Guard of Ukraine for Service-Combat Activities Outside the Permanent Deployment Point: Monograph*. Kharkiv, Ukraine: Natsionalna akademiia NGU.

http://books.ndcngu.co.ua/knigi/Monohraf_psykholohichna_hotovnist_2016.pdf [in Ukrainian].

10. Babayan, J. O., Grishman, L. A. (2014). Features of Psychological Readiness of the Military to Operate in Extreme Conditions. *Scientific Bulletin of Mykolaiv National University named after V. O. Sukhomlynskyi. Series: Psychological sciences*, 2.13 (109), 17-21. http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/Nvmdups_2014_2.13_4.pdf [in Ukrainian].

11. Kyrychenko, A. V. (2020). Structure of Psychological Readiness of Military Servants of the Land Assault Troops of The Armed Forces of Ukraine for Combating. *Bulletin of the National Defense University of Ukraine*, 5 (58), 80-88. <http://visnyk.nuou.org.ua/article/view/224443/224649> [in Ukrainian].

12. Nikitenko, H. O. (2018). Factor Model of Psychological Readiness of Mobilized Soldiers. *Scientific Bulletin of Kherson State University. Series: Psychological Sciences*, 4, 60-67. <http://pjjournal.kspu.edu/index.php/pj/article/view/135/130> [in Ukrainian].

13. Pavelko, I. I. (2016). Model Professional and Psychological Readiness for Work in Extreme Conditions of Military Intelligence. *Military and technical collection*, 14, 146-152. <http://vtz.asv.gov.ua/article/download/153837/153411/333484> [in Ukrainian].

14. Yurkova, O. (2021). Structural and Functional Model of the Development of Psychological Readiness of Soldiers of Tank Units to Perform Combat Tasks. *Knowledge, Education, Law, Management*, 1(37), 206-214. <https://kelmczasopisma.com/viewpdf/5863> [in Ukrainian].

Надійшла до редколегії 11.07.22

A. Kucheriavyi, Dr of Sci. in Pedagogy, Prof.
ankuchalex@gmail.com
ORCID 0000-0003-0510-4864
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

PSYCHOLOGICAL TRAINING OF A SOLDIER IN THE SYSTEM OF A MILITARY LEADER'S PEDAGOGICAL ACTIVITY

Every officer, sergeant, military trainer or other person, who meets the requirements and criteria of the military leadership, has a direct influence on forming different components of soldier's readiness for professional activity. The issue of psychological training of military servicemen during pedagogical activity of a military leader is studied in the article as an actual direction of this forming process. In particular two tasks are completed. Firstly, the soldier's features that predetermine formation of their psychological readiness for service are revealed. Secondly, the ways of forming those features are determined for teaching and educational events conducted by a military leader. Generalized definition of the term of soldier's psychological readiness for professional activity is given on the base of analysis of scientific literature. This research step has let to specify the complex of soldier's characteristics as directions of psychological training. The set of internal resources of a soldier for performing professional duties in combat situations is relegated to these characteristics. It is about professional orientation values (professional knowledge and skills, views, beliefs and principals of service duty obeying), motivation, emotional intelligence and stress resistance, strong-willed qualities, psychological knowledge and skills of a military serviceman. Each of these internal resources as well as the ways to form ones in the system of military leader's pedagogical activity are detailed in the research. Active methods of practice training, creating situations of analyzing and estimating of military reality by a soldier, who says personal attitude to it, individual and group dialogues, using actions for making stressful situations and emotional exhibiting by military servicemen, their physical exhaustion are distinguished among such ways. Herewith the specifics of particular soldier's internal resources and peculiarities of their formation are taken into account. From among these features it is accentuated that only complex work of all military leaders (trainers, commanders, officer-psychologists etc.) does guarantee complete theoretical and practical psychological readiness of soldiers.

Keywords: military leader, soldier, psychological training, psychological readiness, internal resources, pedagogical activity, training and educational events.

УДК 37.013.2

DOI: <https://doi.org/10.17721/1728-2217.2022.51.11-14>О. Юр'єв, ТВО нач. лінгв. н.-д. центру Військового ін-ту
yurievanya@gmail.com

ORCID ID 0000-0003-0619-8663

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

СУТЬ, СТРУКТУРА ТА ЗМІСТ УПРАВЛІНСЬКОЇ ГОТОВНОСТІ МАЙБУТНІХ ОФІЦЕРІВ ЗБРОЙНИХ СИЛ УКРАЇНИ В СУЧАСНИХ УМОВАХ ВЕДЕННЯ БОЙОВИХ ДІЙ

Розглянуто наукові дослідження щодо теорії значення рушійних сил і діяльнісного процесу щодо сутності, структури та змісту управлінської готовності майбутніх офіцерів ЗСУ в сучасних умовах ведення бойових дій у системі військової освіти сьогодення та їхнє практичне значення при формуванні знань, навичок та вмінь з управлінської готовності майбутніх офіцерів. Управлінська готовність майбутніх офіцерів ЗСУ в освітньому процесі управлінської підготовки військових є основою у формуванні високого військового професіоналізму, який має такі складові: систему професійних знань і вмінь з управління військовим підрозділом, навчання та виховання підлеглого особового складу; систему поведінкових якостей; систему морально-психологічних якостей. Теоретично обґрунтовано управлінську готовність майбутніх офіцерів ЗСУ в сучасних умовах ведення бойових дій та її практичне значення для офіцерів при виконанні ними соціально значимих професійних обов'язків. До формування управлінської готовності майбутніх офіцерів ЗСУ в сучасних умовах ведення бойових дій практично обґрунтовано значення створення професійно орієнтованого навчального середовища у вищих військових навчальних закладах (ВВНЗ) та військових навчальних підрозділах закладів вищої освіти (ВНП ЗВО). Управлінська готовність офіцера ЗСУ припускає наявність у військовослужбовця відповідного стану здоров'я, сформованості і розвиненості необхідних для успішної професійної діяльності фізичних якостей, наявність відповідного рівня фізичної культури особистості. Це очевидно, оскільки будь-яка професійна діяльність військовослужбовця передбачає, що той чи інший рівень застосування людиною фізичних сил, фізичної енергії пов'язаний з витратою не тільки психічної, а й фізичної енергії в процесі виконання своїх професійно значимих обов'язків як у мирний час, так і під час ведення бойових дій. Майбутній офіцер ЗСУ для формування управлінської готовності в процесі навчання у ВВНЗ та ВНП ЗВО повинен оволодіти загальнотеоретичними основами дисциплін, необхідних для їхньої управлінської підготовки, науково-методичними та організаційно-педагогічними вміннями.

Ключові слова: управлінська готовність офіцера ЗСУ, умови ведення бойових дій, управлінська підготовка у вищих військових навчальних закладах та військових навчальних підрозділах закладів вищої освіти.

Постановка проблеми. Одним із головних завдань військової освіти сьогодення є формування управлінської готовності офіцерів ЗСУ до військово-професійної діяльності в бойових умовах. Надважливі, у контексті управлінської готовності офіцерів ЗСУ до виконання професійних завдань в бойових умовах, відтворення, розвитку і передача новим поколінням військовослужбовців досягнень науки, техніки і культури, формування світоглядних принципів на основі гуманізму і патріотизму, виховання соціальної зрілості і цивільної активності, почуття причетності до долі народу і держави. Опанування і можливість практичного застосування та використання сучасної військової техніки є важливою складовою для управління військовим підрозділом в умовах сучасного бою.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Аналіз наукових праць, присвячених проблемам військового управління, показує, що управлінська діяльність стосується міждисциплінарних наукових проблем: філософський аспект (обґрунтовуються методологічні основи поняттєво-категорійного апарату, критерії, принципи і структура управлінської діяльності (А. Ващенко, А. Галімов, О. Діденко, К. Платонов, В. Рижиков та ін.); культурологічний аспект військового управління розкривають К. Горячева, С. Бурий, О. Колісник, О. Прохоров, В. Рижиков, та ін.; військовий аспект (з'ясування сутності управління військами, унормування військової термінології у сфері керівництва (С. Бурий, Т. Мацєвко, О. Прохоров, В. Рижиков, та ін.). Модель розвитку військової освіти та управлінської готовності офіцера ЗСУ ґрунтовно викладено в працях М. Нецадима, О. Прохорова, А. Кучерявого, О. Маслія, Р. Торчевського та багатьох інших.

Мета статті полягає в проведенні науково-практичного аналізу розвитку, становлення і практичного значення управлінської готовності майбутніх офіцерів ЗСУ до виконання свого професійного обов'язку в бойових умовах.

Виклад основного матеріалу дослідження. Сутність готовності особистості до діяльності визначається вимогами до діяльності (її видів), до психологічних

процесів, стану, досвіду і особливостей особистості. Готовність до професійної діяльності має властивості загальної готовності людини до діяльності, але їй притаманна специфіка, яка вимагає її спеціального розгляду. Професія офіцера ЗСУ специфічна як за змістом, так і за предметом діяльності, тому вимагає від військовослужбовця, окрім знань і спеціальних особистісних якостей, особливої структури професіоналізму.

Готовність до діяльності безпосередньо пов'язана із самою діяльністю, тому вивчати проблему готовності до професійної діяльності неможливо без вивчення самої діяльності та її специфіки. Із професійної точки зору військова діяльність відрізняється від усіх інших видів трудової діяльності задачами, способами та умовами досягнення цілі. Вона має свої психологічні закономірності, певну внутрішню структуру, мотиви, способи, через які на її перебіг впливають ряд факторів: військово-професійні, бойова підготовка особового складу, військово-технічні і психологічні, робота з особовим складом. Аналіз психолого-педагогічних досліджень [1–5], спрямованих на вивчення процесу формування професійної готовності, свідчить про те, що готовність до діяльності – це складне цілісне утворення, яке проявляється як потенційна якість особистості; особливий психічний стан особистості, наявність у неї зразка (моделі) щодо структури відповідної дії та спрямованості свідомості на її виконання; цілеспрямоване вираження особистості, що охоплює установку, погляди і переконання, систему відносин, мотивацію емоційно-вольові та розумові якості, професійну компетентність та навички і вміння її практичного втілення.

Існує багато тлумачень поняття "готовність", оскільки воно багатоспектральне і складне. Професійна готовність реалізується у сферах матеріальної та духовної праці, системі соціальних норм, але вона не зводиться тільки до сукупності матеріальних і духовних цінностей, що створені суспільством; професійна готовність – це специфічний спосіб людської діяльності, якісна характеристика розвитку людини, її духовного світу, ступінь

універсальності, з яким вона взаємодіє з навколишнім світом і самим собою [6].

Можна погодитися з дослідниками П. Друкером, М. Месконом, М. Альбертом, Ф. Хедоурі, В. Павленком, що управління – це: особливий вид діяльності, який перетворює організований натовп на ефективну цілеспрямовану та продуктивну групу; вміння досягати поставленої мети, використовуючи працю, інтелект, мотиви поведінки інших людей; функція, вид діяльності з керівництва людьми в найрізноманітніших організаціях; процес планування, організації, мотивації і контролю, необхідний для того, щоб сформулювати та досягти цілей організації.

Однією з невідмінних умов ефективності професійної діяльності є **професійна готовність** фахівця, під якою розуміють той чи інший ступінь відповідності змісту і стану його психіки та фізичного здоров'я, якостей вимогам виконуваної діяльності. Відомий радянський психолог К. Платонов зазначав, що професійна готовність фахівця – це суб'єктивний стан особистості, яка вважає себе здатною і підготовленою до виконання відповідної професійної діяльності та прагне її виконувати [6].

Професійна готовність фахівця є складним, багаторівневим, різноплановим системним психічним утворенням, насамперед особистісним утворенням людини. Управління як соціальне явище і як сфера людської практики зародилося разом із цивілізацією, складно і тривало розвивалося в процесі її еволюції. Підтвердженням зазначеного є те, що теорія управління як самостійна наукова дисципліна оформилася лише на початку ХХ ст. Водночас, аналізуючи зміст процесу управління як виконання офіцером конкретних управлінських функцій, науковці (О. Діденко, А. Галімов, В. Довгань) намагаються з'ясувати, наскільки український термін "управління" і відповідно процес, який відображається за його допомогою, відповідає англійському терміну "менеджмент", наразі дуже популярний в Україні. Вони доходять висновку, що в узагальненому розумінні ці два терміни справді тотожні. Коли ж аналізувати їх більш глибоко, не слід забувати про дві суттєві відмінності. По-перше, коли американці кажуть "management", вони завжди мають на увазі особу менеджера – суб'єкта управління в будь-якій організації. По-друге, коли говорять "менеджер", мають на увазі професіонального керівника, який пройшов спеціальну підготовку й усвідомлює, що він є представником окремої професії, а не просто інженером, економістом, педагогом, командиром, який здійснює управлінську діяльність [7, с. 36].

Проводячи глибокий аналіз в галузі військового управління науковці (І. Бахов, В. Рижиков, О. Колісник) доходять висновку, що військовий менеджер – полководець – безперечний лідер для підлеглих. Можливий лише один офіційний лідер у військовій групі, отже, неформальний лідер як поняття відсутнє у військовому управлінні, оскільки з появою такого неформального лідера командир не матиме відповідних абсолютних повноважень. При виконанні доручень, пов'язаних із ризиком втрати власного життя, накази командира не підлягають будь-якого розгляду, аналізу та вимагають неухильного виконання. Важливим елементом формування такої єдності є командування єдиного лідера у військовій групі психологічної сумісності [5].

Управлінська компетентність як основа професійної діяльності майбутнього офіцера, характеризується особливостями усвідомлення поведінки і діяльності військовослужбовців у військовій організації та є частково сфери культури службової діяльності, культури професійної управлінської діяльності [1; 8]. В особистісному плані

управління визначається певними особливостями, якими і стилем діяльності керівника, що безпосередньо впливають на організацію співробітництва працівників у досягненні загальної мети організації [1].

Як повідомив начальник Генерального штабу ЗСУ генерал-лейтенант С. Корнійчук: "Сучасна підготовка у ЗСУ має забезпечувати зміни в ментальності військовослужбовців, розвиток аналітичного, критичного та системного мислення, навичок в ухваленні ефективних управлінських рішень, готовності до впровадження нових підходів у службовій діяльності. Лише так зможемо остаточно позбутися давно застарілої радянської спадщини. Один із практичних шляхів досягнення цієї мети – запровадження L-курсів для офіцерів. Це курси професійної військової освіти різних рівнів, від L-1 для військовослужбовців командного тактичного до L-4 для вищого керівного складу стратегічного рівня".

L-курси запроваджені для підготовки військових фахівців тактичного, оперативного і стратегічного рівня у межах трансформації військової освіти в Україні. Програми курсів за змістом і спрямованістю цілком відповідають вимогам до підготовки офіцерських кадрів у системах військової освіти країн-членів НАТО. Курси професійної військової освіти започатковані 2019 року і продемонстрували високу ефективність. Надалі це уможливить створення єдиної уніфікованої системи підготовки персоналу ЗС, – переконаний С. Корнійчук [9].

Дослідник В. Рижиков [4; 10] акцентує увагу на управлінській готовності офіцера ЗСУ, яка як **управлінський компонент професійної готовності військовослужбовця** висвітлює сформованість у майбутніх офіцерів таких умінь:

а) прогнозувати, програмувати, планувати, організувати та контролювати різні види робіт, зокрема: навчально-виховну діяльність у підлеглому військовому підрозділі, навчально-виховний процес у різних родах військ; керувати собою, що розуміється як самовладання людиною, яке виявляється в критичних ситуаціях;

б) професійна гнучкість, що характеризується вмінням запобігати конфліктам і знаходити оптимальні шляхи їх вирішення;

в) виявляти лідерські якості, що визначаються готовністю до співпраці з фахівцями із суміжних сфер, володіти навичками організаційно-управлінської діяльності; аналізувати діяльність підлеглих щодо навчально-виховного процесу у військовому підрозділі та ухвалювати необхідні рішення, відповідати за них [4; 10].

Сьогодні управлінська готовність офіцерів ЗСУ визначається як сегмент професійної компетентності майбутніх військових фахівців і розглядається як глобальний фундамент внутрішніх ресурсів офіцера, що застосовується для ефективного навчання та керівництва підлеглими й особовим складом згідно з основними арсеналом складників його діяльності (принципи, цілі, технології тощо) [1, с. 24]. Початкові етапи формування і становлення концептуальних основ і подальшого розвитку управлінської компетентності почали активно розроблятися у Великобританії й до кінця ХХ ст. сформувались два фундаментальні різновиди компетентного підходу: 1) особистісно-орієнтований (інтелектуальний контекст, заснований на побудові психологічної характеристики особистості); 2) функціонально-аналітичний (регламентує аналіз посадових обов'язків, коли діяльність працівника заснована на встановлених посадових обов'язках). За наявних відмінностей обидва аспекти опираються на загальні характеристики управлінської компетентності, суть яких, на думку науковців, зводиться до таких положень [11, с. 103]: концентрація уваги на

виконавчій діяльності та її результатах, а не на природних даних, інтелекті або здобутій освіті майбутніх фахівців; прагнення визначати й розвивати поняття управлінської компетентності, зважаючи на широкий емпіричний аналіз реальної поведінки.

Центральною ланкою професійної діяльності офіцера ЗСУ є управлінська готовність, яка передбачає високий рівень управлінської компетентності, що безпосередньо пов'язана з реальним контекстом майбутньої діяльності. Цілком очевидно, що управлінська готовність майбутніх офіцерів ЗСУ в сучасних умовах ведення бойових дій виступає як процес формування у нього достатнього для професійної діяльності рівня попередньої готовності його психіки, стійких, статичних компонентів його професійної управлінської підготовленості як командира військового підрозділу. Як бачимо, професійна готовність майбутніх офіцерів ЗСУ припускає наявність у нього відповідного рівня професійної компетентності, професійної майстерності, а також здатності саморегуляції, самонастрою на відповідну діяльність, вміння мобілізувати свій професійний (духовний, особистісний і фізичний) потенціал на вирішення поставлених завдань у відповідних бойових умовах.

Функція управління – це обособлений вид управлінської праці органу управління, який приводить до досягнення окремої (проміжної) мети на шляху до загальної і кінцевої мети. У функціях, їхнього взаємозв'язку і сукупності проявляється зміст, технологія і динаміка всього процесу управління. Управління військами при веденні бойових дій являє собою засновану на законах збройної боротьби та принципах воєнного мистецтва цілеспрямовану діяльність командира, штабу з підтримки високої бойової готовності підлеглих підрозділів, підготовки їхніх бойових дій та спрямування зусиль на успішне виконання бойового завдання шляхом ефективного використання наявних сил і засобів [8].

Розглянемо два приклади розподілу військових керівників на трьох рівнях управління: перший приклад для корпусу.

Приклад 1. Розподіл військових керівників у корпусі:

1) командири рот, їхні заступники, командири взводів будуть входити до складу військових керівників нижчого (першого) рівня з управління;

2) командири бригад, полків (окремих батальйонів), батальйонів, а також їхні заступники, у тому числі, військові керівники бригад, полків (окремих батальйонів) і батальйонів будуть входити до складу військових керівників середнього (другого) рівня з управління;

3) до складу військовослужбовців зараховуються командири корпусу та його заступники, у тому числі, військовий командир корпусу.

Лідерство у військовому середовищі – це здатність командира (керівника) впливати на окремих солдат або групи військовослужбовців з метою їх підпорядкування (спрямування) їхніх зусиль на виконання завдань, що стоять перед елементом (військовою частиною).

Воєначальник, який організовує службу або діяльність, характеризується групою винятково за принципом єдності командування за авторитарним типом керівництва. Авторитарний лідер бере на себе ризик самовирішення і програмує всі дії його підлеглих. У самодержавного лідера бажання командувати, беззастережне виконання його наказів завжди на першому місці. Він використовує надзвичайні методи в обставинах, які обов'язково вимагають їх. Авторитарний стиль керівництва, властивий військовій службі, вимагає певної ролі лідера, тип людини – владний, рішучий, вимогливий [3].

Управлінська готовність офіцера ЗСУ – це складне системне професійно-особистісне утворення, що характеризується сукупністю взаємопов'язаних якостей особистості та відображається в здатності використовувати теоретичні знання, уміння, навички, необхідні для продуктивної управлінської діяльності військового командира в екстремальних умовах військової служби, щодо професійної управлінської підготовки майбутнього офіцера до вирішення завдань дидактичного, виховного, розвивального та інших напрямів.

Отже, управлінська готовність майбутнього офіцера ЗСУ підготовки забезпечується сформованістю сукупності компонентів (мотиваційно-ціннісний; професійно-педагогічний; професійно-особистісний; управлінський; соціокультурологічний; самовдосконалення) та відповідних їм показників, що в сукупності відображає і готовність офіцерів до навчально-виховної діяльності серед підлеглих, і сформованість їхньої готовності до управлінської діяльності на посаді військових командирів.

Висновки. У межах проведеного дослідження поняття "управлінська готовність майбутніх офіцерів ЗСУ" доцільно визначити як особливу інтегральну якість суб'єкта, наділеного функціями управління, який поєднує істотний інструментарій ефективного здійснення управлінської діяльності, представлений мотиваційно-ціннісними, світоглядними, комунікативними складниками (знаннями, вміннями та здібностями тощо), вираженими в термінах спостережуваної поведінки.

Управлінська підготовка в професії майбутніх офіцерів виконує одночасно перетворювальну та управлінську функції. Зміст формування управлінської готовності майбутніх офіцерів ЗСУ в сучасних умовах ведення бойових дій у процесі навчання у ВНЗ може розглядатися як єдність знань, навичок та вмінь, досвіду творчої управлінської діяльності військового командира та емоційно-ціннісних відношень у військовій дійсності. Взаємодія цих складових не протирічить їхній лінійності.

До суті структури та змісту управлінської готовності майбутніх офіцерів ЗСУ в сучасних умовах ведення бойових дій в освітньому процесі ВНЗ необхідно вважати створення професійно орієнтованого навчального середовища, обґрунтування змісту управлінської діяльності офіцера, де враховано цілі, завдання, принципи та специфіку сформованої управлінської готовності майбутнього офіцера ЗСУ, забезпечення міжпредметних зв'язків між навчальними дисциплінами, які створюють сприятливі організаційні та педагогічні умови для цілеспрямованого розвитку управлінської готовності майбутніх офіцерів ЗСУ.

Майбутній офіцер ЗСУ в процесі навчання у ВНЗ повинен оволодіти загальнотеоретичними основами дисциплін, які необхідні для їхньої управлінської підготовки, науково-методичних та організаційно-педагогічних умінь.

Список використаних джерел

- Бурий С. Формування управлінської культури майбутнього офіцера у процесі практичної підготовки як педагогічна проблема // Наук. вісн. Миколаїв. нац. ун-ту імені В.О. Сухомлинського. Педагогічні науки, 2016. Вип. 1. С. 21–25.
- Рижиков В. Методика використання "мозкового штурму" на семінарських заняттях в професійній підготовці у вищих військових навчальних закладах (ВВНЗ) // Молодь і ринок, 2018. трав. С. 68–79.
- Ващенко А.М. Формування професійної мобільності майбутніх офіцерів у процесі навчання у вищих військових навчальних закладах: кілька чинників з багатьох // Наука і освіта, 2005. № 1-2. С. 54–62.
- Прохоров О.А. Експериментальна перевірка педагогічних умов та технології готовності майбутніх офіцерів до професійної діяльності на закладах педагогічного менеджменту // Зб. наук. пр. Військ. ін-ту Київ. нац. ун-ту імені Тараса Шевченка, 2010. Вип. 27. С. 322–332.

5. Начальник Генерального штабу ЗСУ генерал-лейтенант Сергій Корнійчук: Збройні Сили підвищують вимоги до підготовки офіцерів // АрміяІнформ, 2021. URL: <https://armyinform.com.ua/2021/06/16/nachalnyk-generalnogo-shtabu-zsu-general-lejtenant-sergij-kornijchuk-zbrojni-syly-pidvyshhuyut-vymogy-do-pidgotovky-oficzeriv/> (дата звернення: 16.07.2021).
6. Платонов К.К. Вопросы психологии труда. Москва, 1962. 220 с.
7. Горячева К.С., Рижиков В.С. Методика впровадження дидактичних та рольових ігор в освітній процес військової освіти як практика прийняття рішень в умовах обстановки наближеної до бойової // Молодь і ринок, 2018. Дрогобицький держ. пед. ун-т імені Івана Франка, 2018. № 8. С. 32–38.
8. Діденко О.В., Галімов А., Довгань В. Педагогічні засади формування управлінської культури майбутніх офіцерів-прикордонників у процесі фахової підготовки // 36. наук. пр. нац. акад. Держ. прикордонної служби України. Педагогічні науки, 2017. № 4(11). С. 179–191.
9. Bakhov I., Ryzhykov V., Kolisnyk O. Leadership Abilities of a Military Manager, Professionalism of a Commander as the Guarantee of the Practice of Effective Activity of a Military Organization // Internat. J. of Engineering & Technology, 2018. Vol. 7, № 4.38. P. 45.
10. Мацевко Т. Психологічні особливості розвитку управлінської компетентності майбутніх магістрів військового профілю : дис. ... канд. психол. наук: 19.00.09. Київ, 2007. 225 с.
11. Рижиков В.С. Теорія і практика конструювання цільових моделей (професіограм) та процесу професійної підготовки майбутніх юристів : монографія. Херсон : ТОВ „Айлант”, 2010. 280 с.

References

1. Buriij, S. (2016). Formation of the command and control culture of the future officer in the process of practical training as a pedagogical problem. *Scientific Bulletin of Mykolaiv National University named after V.O. Sukhomlynskyi. Series "Pedagogical Sciences"*, 1, 21-25. [in Ukrainian].
2. Ryzhykov, V.S. (2018). Methodology of using "brainstorming" at seminars in vocational training in higher military educational institutions. *Youth and Market*, 5 (160), 68-79. [in Ukrainian].
3. Vashchenko, A.M. (2005). The formation of professional mobility of future officers in the process of training in higher military educational

institutions: a few factors out of many. *Science and education*, 1-2, 54-62. [in Ukrainian].

4. Proxorov, O.A. (2010). Experimental testing of pedagogical conditions and the technology of future officers' professional readiness on the principles of pedagogical management. *Collection of scientific works of the Military Institute of Kyiv National Taras Shevchenko University*, 322-332. [in Ukrainian].
5. Chief of the General Staff of the Armed Forces of Ukraine, Lieutenant General Serhij Kornijchuk: The Armed Forces are increasing the requirements for officer training. (2021). ArmyInform. <https://armyinform.com.ua/2021/06/16/nachalnyk-generalnogo-shtabu-zsu-general-lejtenant-sergij-kornijchuk-zbrojni-syly-pidvyshhuyut-vymogy-do-pidgotovky-oficzeriv/> [in Ukrainian].
6. Platonov, K.K. (1962) Issues in the Psychology of Work. Moskov, 220. [in Russian].
7. Goryacheva, K.S. & Rizhikov, V.S. (2018, August). The method of introducing didactic and role-playing games into the educational process of military education as a practice of decision-making in conditions close to combat. *Youth and Market. Drohobych, Ivan Franko Drohobych State Pedagogical University*, 8 (163), 32-38. [in Ukrainian].
8. Didenko, O.V., Halimov, A., & Dovhan V. (2017). Pedagogical principles of forming the management culture of future border guards in the process of professional training. *Collection of scientific works of the National Academy of the State Border Service of Ukraine. Series "Pedagogical Sciences"*, 4 (11), 179-191. [in Ukrainian].
9. Bakhov, I., Ryzhykov V., & Kolisnyk O. (2018). Leadership abilities of a Military Manager, Professionalism of a Commander as the Guarantee of the Practice of Effective Activity of a Military Organization. *International Journal of Engineering and Technology*, 7, 45–49. [in English].
10. Macevko, T. (2007). Psychological features of the development of managerial competence of future masters of the military profile. (Candidate's thesis). *National Defence Academy of Ukraine*. Kyiv [in Ukrainian].
11. Ryzhykov, V. S. (2010). The theory and practice of constructing target models (professionograms) and the process of training future lawyers. Kherson, 280. [in Ukrainian].

Надійшла до редколегії 24.06.22

O. Yuriev, Acting Chief of the Linguistic R&D Department R&D Centre of the Military Institute
 yuriev@sanya@gmail.com
 ORCID ID 0000-0003-0619-8663
 Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

NATURE, STRUCTURE AND CONCEPT OF COMAND AND CONTROL READINESS OF THE FUTURE OFFICERS OF THE ARMED FORCES OF UKRAINE IN THE MODERN WARFARE

In the article are discussed scientific research on the theory of significance of combat forces and the activity process in terms of nature, structure and concept of command and control readiness of future officers of the Armed Forces of Ukraine in modern warfare in the system of military education today and their practical importance in the formation of knowledge, skills and competencies of command and control readiness of future officers. The command and control readiness of future officers of the Armed Forces of Ukraine in the educational process of command and control training of the military form the basis for the formation of a high military professionalism, which has the following components: system of professional knowledge and skills in military unit management, training and education of the subordinate personnel; system of behavioural skills; system of moral and psychological skills. This research article theoretically defines the command and control readiness of future officers of the Armed Forces of Ukraine in the modern conditions of warfare and its practical importance for the officers when they perform socially important professional duties. To formulate command and control readiness of future officers of the Armed Forces of Ukraine in the modern warfare, the scientific article practically defines the importance of creating a professionally-oriented educational environment at military educational institutions and military facilities. The importance of creating a professionally oriented educational environment in higher military educational institutions and military training units of higher education institutions. Command and control readiness of an officer of the Armed Forces of Ukraine implies the presence of the appropriate level of physical health, formation and development of physical qualities necessary for successful professional activity, the presence of the appropriate level of physical culture of the person. This is obvious, because any professional activity of military service personnel requires that a particular level of application of physical strength by the person, physical energy is associated with the expenditure of not only mental but also physical energy in the process of fulfilling their professionally significant duties both in peacetime and in warfare. The future officer of the Armed Forces of Ukraine for the formation of command and control readiness in the process of training in higher military educational institutions and military educational units of higher education institutions must be trained in the general theoretical foundations of the disciplines, the main goal of the program is to provide the students with the knowledge and skills necessary for their command and control training, scientific, methodological, organizational and pedagogical skills.

Keywords: command and control readiness of an officer of the Ukrainian Armed Forces, conditions of warfare, command and control training in high military educational institutions and military educational units of institutes of higher education.

ПСИХОЛОГІЯ

УДК 159.9

DOI: <https://doi.org/10.17721/1728-2217.2022.51.15-21>А. Беспалько, канд. психол. наук
m1halu4@ukr.net

ORCID ID 0000-0002-7941-9909,

М. Лелюк, наук. співроб.
lelukmisha@ukr.net

ORCID ID 0000-0001-6255-6096

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

**ДЕЯКІ АСПЕКТИ ПРОФЕСІЙНО-ПСИХОЛОГІЧНОГО ВІДБОРУ
У ЗБРОЙНИХ СИЛАХ УКРАЇНИ**

Проаналізовано деякі аспекти проведення професійно-психологічного відбору в ЗСУ. Узагальнено діагностику соціальних, психологічних, психофізіологічних, психомоторних якостей і фізіологічних резервів організму кандидатів на службу. Визначено порядок, механізми, методологічну базу проведення професійного відбору в ЗСУ. Систематизовано вимоги до навчальної діяльності у ВВНЗ (ВНП ЗВО) України і професійної діяльності у ЗСУ. Виділено структуру індивідуальних характеристик, необхідних для успішної реалізації особистості в певній сфері професійної діяльності. Розглянуто сучасний професійний психологічний відбір як складну комплексну наукову проблему, з одного боку, з іншого, – як процес. Доповнено і деталізовано етапи психологічного відбору на основі системного підходу. Дано рекомендації щодо: удосконалення комплексної програми професійно-психологічного відбору, підвищення її ефективності шляхом створення стандартизованого системного підходу до психологічного відбору в ЗСУ; вивчення професійно важливих якостей, показань і протипоказань до служби; розроблення професіограм (акмеограм) військових спеціалістів, адекватних методів відбору з різними критеріями кандидатів і формування найбільш інформативних тестових психодіагностичних батарей для вивчення та визначення індивідуально-психологічних особливостей особистості, прогнозування розвитку психічних процесів і станів щодо умов та вимог майбутньої діяльності за різними військовими спеціальностями; впровадження автоматизованих систем для комплектування військових підрозділів на різних етапах відбору.

Ключові слова: професійний відбір, професійно-психологічний відбір, психофізіологічний відбір, ЗСУ, системний підхід до психологічного відбору в ЗСУ.

Постановка проблеми. Проведення антитерористичної операції (з 30 квітня 2018 р. – операції Об'єднаних сил) на сході України, а з 24 лютого 2022 р. повномасштабне вторгнення російської федерації визначило певні вимоги щодо психологічного забезпечення військовослужбовців не лише ЗС України, але й інших силових структур сектору безпеки та оборони, що беруть активну участь у протидії агресору та захисті суверенітету й територіальної цілісності нашої держави. Безумовно, усі складові психологічного забезпечення важливі і впливають на якість виконання завдань за призначенням, проте розглянемо безпосередньо професійно-психологічний відбір до лав саме ЗСУ як основної структури, яка відображає збройну агресію ворога.

Професійно-психологічний відбір кандидатів на службу є першим етапом успішного психологічного забезпечення і пов'язаний з потребою держави у формуванні боєздатної армії та інших силових структур для зовнішнього захисту. Теоретичний аналіз нормативно-правової бази та керівних документів щодо особливостей професійно-психологічного відбору (ППВ), що існує в ЗСУ, вкотре підтверджує її актуальність і необхідність постійного дослідження та вдосконалення з урахуванням вимог сучасного суспільства. За результатами теоретичного дослідження встановлено, що окремі елементи системи ППВ недостатньо розроблені й потребують подальших комплексних рішень. Зокрема, не складено професіограм військових спеціальностей, потребує детальнішого розгляду вивчення професійно важливих якостей, показань та протипоказань до служби, ще не повністю узгоджено батарею психодіагностичних методик, механізми обробки даних, не на всіх рівнях впроваджено автоматизовану систему для комплектування військових підрозділів на різних етапах відбору. Для вдосконалення комплексної програми ППВ громадян України до ЗСУ та інших силових структур необхідно створити стандартизований

системний підхід до проведення та організації зазначеної складової психологічного забезпечення.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. При проведенні бойових дій на території держави стають все актуальнішими проблеми комплектації військових частин особовим складом. Над цією проблемою в мирний час працювали О. Кокув, В. Баношенко, Н. Копаниця, Е. Литвиненко, В. Солодовніков, Ю. Московчук, Д. Любенок, О. Ковальчук, О. Матєюк, А. Сірий, В. Осьодло, Ю. Калагін та інші. Особливої уваги потребує проблема не лише укомплектування, а й збереження військовослужбовців, що вже перебувають на військовій службі і зазнають негативного впливу війни. Загалом, науковці розглядають це питання лише в контексті окремої силової (оборонної) структури. На сьогодні науковці не виробили єдиного підходу до розуміння структури та змісту програми ППВ у ЗС України.

І. Приходько, І. Ліпатов, Л. Шестопалова [1] професійно-психологічний відбір розглядали як процес визначення та виявлення в особистості індивідуально-психологічних властивостей, необхідних для успішного оволодіння особливостями певної професійної діяльності, досягнення відповідного кваліфікаційного рівня. У свою чергу, про важливість врахування фізичних й психічних можливостей людини, а також навколишніх природних та соціальних умов зазначав Б. Прокопів [2].

С. Спринчук [3] досліджувала залежність ефективності службово-бойової діяльності від комплексу стандартизованих психофізіологічних заходів, що спрямовані на активізацію внутрішнього потенціалу особистості. Деякі вчені з метою покращення результатів ППВ пропонують вдосконалити методичну базу відбору. Наприклад, група науковців, до якої увійшли професори О. Землянська, В. Лефтеров, С. Яковенко та інші [4], з метою якнайповнішого дослідження особистісних характеристик кандидатів доповнили тестову батарею методиками дослід-

ження особливостей протікання нервових процесів та особистісної мотиваційної готовності до професійної діяльності. О. Боченков і О. Глушко [5] вдосконалення програми професійно-психологічного відбору вбачають у підвищенні надійності окремих психодіагностичних методик; В. Барко, В. Остапович [6] для оптимізації професійно-психологічного відбору пропонують виділяти певні професійно важливі якості, що відображають службові функції поліцейських і професійно значущі аспекти професійної діяльності представників Національної поліції.

О. Цільмак [7] у своїх дослідженнях проаналізував існуючі професіографічні описи видів діяльності та спеціальностей у психологічній і спеціальній літературі. Саме на важливості здійснення професійно-психологічного відбору шляхом професіографічного аналізу наголошують В. Стасюк і С. Василенко [8]. З метою прогнозування ефективності професійної реалізації особистості, насамперед в екстремальних видах діяльності, В. Бодров, Л. Забродіна, А. Карпов, І. Соловйова, А. Чернишов, В. Шадріков запропонували проводити її експериментальне моделювання [8].

З метою якісного психологічного відбору і професійної підготовки військовослужбовців за окремими спеціальностями, які на сьогодні недостатньо вивчені, С. Кушнар'єв [9] після детального вивчення розробив науково-обґрунтовані кваліфікаційні характеристики та психологічні вимоги до кандидатів, які призначаються на посади снайперів. У своєму дослідженні А. Черкашин враховував індивідуально-психологічні особливості особистості як фактор готовності особи до служби в контексті її відповідності вимогам майбутньої професії [10]. Для розподілу військовослужбовців за різними спеціальностями Б. Кулагін, Л. Поляков, С. Сергеев [11] пропонують використовувати автоматизовані системи комплектування військових підрозділів (АСКВП).

Аналіз літератури та практика комплектування особовим складом ЗСУ підтверджує наявність певних прорахунків у програмі професійно-психологічного відбору. В основному зусилля дослідників зосереджувались на створенні системи психологічного відбору курсантів військових вишів (А. Москаленко), військових моряків (І. Сапов, А. Солодков, М. Корольчук), військових водіїв (В. Вайсман, М. Брейдо, М. Макаренко), бійців загонів спеціального призначення (Д. Сохадзе). Окремі аспекти вирішення проблеми психологічного відбору військовослужбовців служби за контрактом знайшли своє відображення в роботах В. Стасюка, Н. Агаєва, Е. Литвиненко, Г. Ржевського.

Мета статті. Розглянути деякі аспекти професійно-психологічного відбору до ЗСУ України, систематизувати вимоги до конкретних військових спеціальностей, розробити модель стандартизованого системного підходу до психологічного відбору в ЗСУ.

Виклад основного матеріалу. Спираючись на керівні документи ЗСУ, розглянемо особливості проведення професійно-психологічного відбору. Професійно-психологічний відбір на військову службу до лав ЗСУ України здійснюється відповідно до: "Інструкції з організації професійно-психологічного відбору у Збройних Силах України" (зі змінами), затвердженої наказом Міністерства оборони України від 10.12.2014 № 883 [12]. Його проводять утворені чи тимчасово створені при територіальних центрах комплектування та соціальної підтримки, військових частинах і навчальних закладах штатні й позаштатні групи професійно-психологічного відбору.

Зазначимо, що під ППВ у ЗСУ України розуміємо комплекс заходів для визначення відповідності між рівнем розвитку професійно-важливих якостей у громадян та вимогами, що висуваються військово-професійною діяльністю [12]. Серед основних завдань, для яких призначений ППВ, можна виділити такі:

1) прогнозування успішності майбутньої діяльності кандидатів на основі оцінки психологічних та психофізіологічних характеристик;

2) виявлення осіб з девіантними формами поведінки та нервово-психічною нестійкістю;

3) забезпечення раціонального розподілу особового складу за військовими спеціальностями.

Заходи ППВ спрямовані не лише на комплектування підрозділів рядовим та офіцерським складом (у т. ч., і під час проведення мобілізації), але й на надання певних рекомендацій командирам військових частин (підрозділів) щодо організації індивідуальної роботи з підлеглими, комплектування екіпажів та розрахунків (спираючись на сумісність особового складу), формування резерву кандидатів для просування по службі, а також для вступу до ВВНЗ (ВНП ЗВО) тощо. Якби заходи ППВ не проводилися, у будь-якому разі вони базуються на вивченні індивідуально-психологічних та професійно важливих якостей кандидата. Серед основних методів ППВ є психологічна діагностика, яка передбачає використання визначених керівними документами психологічних методик. Основною сутністю професійно-психологічного відбору є дослідження / вивчення професійно важливих якостей особистості, що знаходять своє відображення у соціальному, психічному та фізичному параметрах, визначення рівня внутрішніх резервів для адекватного реагування на зовнішні подразники екстремальних умов військово-професійної діяльності [13]. У науці існує багато поглядів на це питання. Проте на сьогодні не вироблено єдиної думки щодо основних елементів системи професійного відбору. У структурі професійного відбору фахівці зазвичай виділяють чотири компоненти, що відображають медичний, освітній, соціально-психологічний та психофізіологічний аспект.

Медичний аспект ППВ полягає у виявленні відповідності між станом особистого здоров'я кандидата, рівнем фізичного розвитку, які необхідні для успішного та надійного функціонування та вимогами, що висуваються професійною діяльністю. Основне завдання освітнього аспекту – виявлення осіб, рівень знань яких створює позитивні передумови для успішного освоєння обраної спеціальності та забезпечує наявність необхідного рівня знань для стартової підготовки спеціаліста.

Соціально-психологічний аспект професійно-психологічного відбору призначений для визначення соціально-психологічних властивостей та моральних якостей, які повною мірою відображають особистісну готовність кандидата до практичної реалізації професійних обов'язків у будь-яких умовах та за будь-яких обставин. У свою чергу, психофізіологічний аспект визначення ступеня розвитку необхідних фізичних, психологічних якостей та здібностей людини, які відповідають вимогам обраної професії та сприяють розвитку професійних навичок у реальних умовах.

До професійно-психологічного відбору належать:

- комплекс діагностичних методик, необхідні технічні засоби і стандартизована процедура обстеження;
- методи узагальнення та інтерпретації вихідної інформації;
- показники професійної ефективності та критерії оцінювання успішності діяльності;
- алгоритм для верифікації прогнозів.

Професійно-психологічний відбір передбачає:

- оцінювання психофізіологічних функцій;
- виявлення соціально-психологічних якостей;
- вивчення психічних процесів, властивостей і станів.

Розглядаючи професійний відбір як процес, виділяють такі *етапи*:

- 1) аналіз структури та основних елементів професійної діяльності;
- 2) визначення мети та основних завдань;
- 3) уточнення критеріїв добору та основних методів практичної реалізації визначених завдань;
- 4) практична реалізація запланованих заходів, аналіз їхньої успішності.

Перший етап – визначення професійно важливих якостей особистості, аналіз трудового процесу та встановлення фізіологічних і психологічних особливостей трудової діяльності. Для цього досліджують структуру і характер діяльності, аналізують можливі ситуації. На підставі такого аналізу визначають основні вимоги до кандидата на конкретну спеціальність, за якими розробляють критерії професійної придатності (непридатності) до цього виду діяльності. На *другому етапі* визначають мету і завдання відбору, визначають критерії оцінки професійно важливих якостей особистості, обирають методи дослідження (тести) для оптимальної оцінки професійної придатності.

Третій етап відбору – контрольний, на якому здійснюють перевірку, наскільки вірогідно за відібраними методиками можна прогнозувати результати відбору, проводять психодіагностику (психологічне вивчення кандидатів на службу, оцінювання їхнього загального розвитку, спрямованості, ступеня розвитку якостей, найважливіших для подальшого оволодіння професією, оцінювання здатності до виконання певних цілісних дій або їхніх елементів за різних умов, оцінювання рівня придатності обстежуваних).

Четвертий етап – практична реалізація визначених завдань ПВП, аналіз отриманих даних і вироблення рекомендації щодо професійної придатності кандидата. Прогнозування успішності особистісної професійної реалізації відбувається на підставі:

а) співвідношення відомостей про вимоги до певної професії й отриманих психодіагностичних даних;

б) урахування можливості цілеспрямованого вдосконалення та компенсації професійно значущих якостей (з урахуванням строків навчання), імовірності адаптації до професії, можливості появи екстремальних впливів.

Під час проведення професійно-психологічного відбору військовослужбовців необхідним елементом є вивчення їхніх професійно важливих якостей, зокрема:

- 1) соціальних;
- 2) психологічних;
- 3) психофізіологічних;
- 4) психомоторних;
- 5) встановлення рівня резервів організму.

Аналіз існуючих професіографічних описів видів діяльності і спеціальностей у психологічній та спеціальній літературі [7] дозволяє зазначити, що недостатня визначеність вимог до індивідуально-психологічних якостей кандидатів на навчання призводить до обмеженості оцінювання та прогнозування придатності кандидатів до навчання і майбутньої професійної діяльності. Таким чином, існує актуальна потреба в чіткому визначенні вимог, які впливають з особливостей як навчальної діяльності у ВВНЗ (ВНП ЗВО) України, так і професійної діяльності в ЗСУ. Аналіз та систематизація цих вимог дозволить виділити структуру індивідуально-психологічних характеристик кандидата на навчання,

які він повинен мати для успішного оволодіння професією та виконання своїх професійних і службових обов'язків. Ці етапи необхідно істотно доповнити та деталізувати. На нашу думку, при відборі кандидатів слід застосовувати системний підхід, який дозволяє здійснювати вивчення через організовану систему, що має певну структуру та містить багато взаємозалежних елементів. Розглянемо кожний з етапів більш детально.

На *першому етапі* психологи обласних військових комісаріатів, у військових частинах, навчальних центрах, у ВВНЗ (ВНП ЗВО) України повинні обов'язково вивчати матеріали особової справи кандидата. Цей етап відіграє у подальшому велике значення для встановлення психологічного контакту під час бесіди з кандидатом стосовно його біографічних даних. Необхідна умова ефективного ППВ кандидатів полягає в тому, що реалізацією етапів дослідження кандидата повинні займатися не декілька психологів, а лише той, хто вивчав його особову справу.

На *другому етапі* здійснення психодіагностики психолог з'ясовує загальний стан здоров'я, проводить інструктування кандидата та пропонує приступити до процесу психологічного тестування. Стан здоров'я особистості впливає на результати психодіагностики. Психолог повинен мотивовано наполягати на тому, щоб кандидат, який себе погано почуває, прийшов на психологічне тестування іншим разом.

Сьогодні в арсеналі психологів існує застаріла батарея психодіагностичних методів, розроблена ще на початку та в середині ХХ ст. Цей факт суттєво впливає на якість професійно-психологічного відбору кандидатів. Тому слід подбати про створення нових та адаптацію сучасних валідних психодіагностичних методик та їхню експертизу Воєнно-науковою радою Мініборони України, затвердження відомчим наказом за зразком наказу № 325 від 15.05.2012, який вже втратив чинність. Ці методики мають бути спрямовані на виявлення:

1) об'єктивних базових характеристик кандидата (освіта, стаж діяльності, успіхи в навчанні, військовій, службовій діяльності);

2) індивідуальних базових характеристик (вік, стать, стан здоров'я, психофізіологічні можливості, здатності);

3) особистісних базових характеристик (пізнавальна активність, готовність до навчання (психологічна, мотиваційна, фізична, інтелектуальна, соціальна); ціннісні орієнтації та ідеали; емоційність; образ світу; ставлення до інших, до себе, до речей; індивідуально-психологічні якості (самооцінки, захисних механізмів психіки, позитивних і негативних якостей, організаційних та лідерських якостей; особливостей поведінки у конфліктах; морального контролю поведінки; рівня розвитку підозрілості та ригідності), психофізіологічних якостей та особливостей темпераменту);

4) професійно значущих якостей та властивостей (загальна готовність до військової служби, мотиваційна сфера (інтереси, потреби, переконання, наміри); спрямованість (на себе, на інших, на працю), комунікативні якості та вміння, інтелектуальні якості, особливості пам'яті та уваги, опостережливість, емоційно-вольові якості та властивості тощо);

5) суспільної спрямованості (гуманізм, патріотизм, суспільна активність, громадянська морально-етична зрілість, прагнення до захисту України).

Особливу увагу при цьому необхідно звернути на такі протипоказання щодо служби в ЗСУ та до вступу на навчання у ВВНЗ (ВНП ЗВО), як:

- кримінальну, романтичну, компенсаторну мотиваційну спрямованість кандидата;

- вади самоконтролю нормативної поведінки (схильність до корупційних діянь, порушення норм і правил поведінки, несумлінність, намагання в усьому знайти власну вигоду, ухилення від виконання обов'язків, недбалість, ледачість, легковажність, нечесність, недисциплінованість тощо);

- вади саморегуляції емоційно-вольової сфери (високий рівень спонтанної та реактивної агресії, низька емоційно-вольова регуляція поведінки, висока збудливість, емоційна неврівноваженість, нестійкість, мінливість у стосунках та інтересах, невтриманість, висока тривожність, примхливість, грубість, безтактність, драгливість);

- вади у сфері особистісних стосунків та самоставлення: занадто високу підозрілість (фіксування на невдачах, недовіра близьким, ревності, мстивість, негативізм, ворожість тощо), ригідність (нездатність знаходити нові ефективні шляхи виходу зі складних ситуацій), егоїстичність, недоброчливість, заздрість, схильність до конфліктів, поширення пліток, неадекватні самооцінка та рівень домагань, некритичне ставлення до себе;

- схильність до зловживання алкоголем, психотропними речовинами, захоплення азартними іграми, сексуальні девіації тощо.

Підібраний відповідно до цих груп якостей валідний психодіагностичний інструментарій сприятиме більш якісному професійному відбору та добору персоналу.

Дуже важливий *третій етап* – процес обробки результатів психологічного тестування. У випадку тестування кандидата безпосередньо за комп'ютером слід враховувати ступінь надійності комп'ютерної програми тестування та попередити кандидата про те, що у разі допущення ним помилки, він повинен обов'язково попередити психолога та разом з ним виправити її. При тестуванні за допомогою паперового роздаткового матеріалу та спеціальних бланків для тестування обробка результатів здійснюється "вручну" або на комп'ютері. Слід зауважити, що іноді через неуважність або помилки в програмному забезпеченні виникають технічні помилки. Тому важливою умовою на цьому етапі є обов'язкове повторне опрацювання даних.

Четвертий етап – проведення бесіди. На цьому етапі проводиться вивчення основних характеристик кандидата, показань або протипоказань до служби в ЗСУ. Бесіду треба скерувати за напрямками вивчення об'єктивних, індивідуальних, особистісних базових характеристик, професійно значущих і суспільно спрямованих якостей. Її краще провести у формі структурованого інтерв'ю зі стандартними, наперед підготовленими запитаннями. Рекомендуємо такі запитання, як: "Розкажіть трохи про себе, які Ваші погляди на життя? Які Ви бачите в ньому складності і як з ними справляєтеся? Чим Вас приваблює служба в ЗСУ? Чому Ви вважаєте себе гідним бути військовослужбовцем? У чому складаються Ваші переваги перед іншими кандидатами? Які Ваші сильні сторони та у чому вони проявляються? Які Ваші слабкі сторони? Чи заважають вони Вам у житті та як саме? Чому Ви пішли з попередньої роботи (місяця служби)? Чому Ви вирішили змінити місце роботи? Чи думали Ви про можливість служити в інших підрозділах ЗСУ? Чи буде заважати Ваше особисте життя службі, пов'язаній з додатковими навантаженнями (виконання завдань в умовах, пов'язаних з ризиком для життя й здоров'я, тривалі й далекі відрядження, чергування у вихідні й святкові дні)? Як Ви уявляєте себе через три (п'ять) років? Чим Ви любите займатися у вільний час? Чи є у Вашому житті люди, які можуть вплинути на Ваше рішення? Як ви ставитесь до проблеми самогубства? Назвіть п'ять причин, чому саме Ви

підходите на посади військовослужбовця? Чи були у Вашому житті поразки? Чи колись Ви брехали? Які у Вас стосунки з батьками? Хто з батьків найбільш авторитетний для Вас? Чи багато у Вас друзів? Які якості Ви найбільше цінуєте у людей? Які особистісні якості людей, що Вас оточують, Вас дратують? Які питання є у Вас?" тощо.

Під час відповідей важливо здійснювати візуальну діагностику та визначати проблемні запитання, на які кандидат дає нещирі відповіді. Запитання на зразок вищенаведених дадуть можливість створити уявлення про основні характеристики кандидата: мотиви служби в ЗСУ, ступінь зацікавленості у цій сфері; негативні поведінкові та характерологічні прояви; активність або пасивність життєвої позиції; уміння гарно говорити й слухати; здатність керувати й підкорятися; професійно-психологічну готовність до діяльності. Пропонуємо обов'язково запровадити цей етап до практичної діяльності психологів комісії з проведення психологічного (психофізіологічного) обстеження, яка входить до складу приймальної комісії ВВНЗ або відбіркової комісії ВВП ЗВО, оскільки психологічне тестування не дає повної інформації щодо кандидата, адже вивчаються його риси та якості, а не повсякденна поведінка.

П'ятий етап. Результати професійно-психологічного відбору, які заносяться до картки професійного відбору кандидата (вона є додатковим матеріалом особової справи), слід розширити. Важливими умовами для забезпечення ефективності цього етапу є:

- підготовка картки за конкретними фактами щодо результатів психологічного тестування та бесіди, а не за емоційним суб'єктивним ставленням психолога до кандидата;

- надання чіткого переліку психологічних особливостей, які можуть заважати ефективному здійсненню військової діяльності та мотивованих показань і протипоказань щодо використання кандидата у різних родах ЗСУ.

На *шостому етапі* психолог під час післятестового психологічного консультування повинен ознайомити кандидата з результатами професійно-психологічного вивчення та висновком ППВ.

Зауважимо, що на практиці при психологічному консультуванні активною стороною завжди є психолог (він розказує), пасивною – кандидат (він тільки слухає). Цей підхід неправильний, його слід принципово змінити. Співвідношення активності в ході психологічного консультування має бути дещо іншим, а саме: $60 \pm 5\%$ активності кандидата, $40 \pm 5\%$ активності психолога. Це необхідно для уникнення помилок при вивченні особистості кандидата та надання йому допомоги в самовдосконаленні.

Сьомий етап. Якісний відбір кандидатів залежить не лише від валідного інструментарію психологів, але й від співпраці комісії з проведення психологічного (психофізіологічного) обстеження з працівниками підрозділів ЗСУ. Консультування керівника структурного підрозділу щодо результатів професійно-психологічного вивчення кандидата є дуже важливим етапом для забезпечення якості відбору.

Після отримання даних від психолога щодо відповідності особистості кандидата вимогам майбутньої посади керівник підрозділу, куди планується об'єкт відбору, проводить співбесіду з ним. Для прогнозування ефективності професійної діяльності в екстремальних умовах деякі вчені (В. Бодров, Л. Забродіна, А. Карпов, І. Соловйова, А. Чернишов, В. Шадріков) пропонують її експериментальне моделювання [8].

Отже, існуюча тенденція до звуження контингенту осіб, що відбираються для виконання професійної діяльності в екстремальних умовах, і підвищення рівня вимог до фахівців найбільш поширена, але не завжди опти-

мальна. У сучасних умовах добре розширити цей контингент шляхом застосування результатів психофізіологічного обстеження для визначення необхідних змін, максимального пристосування конструкції технічних засобів (обладнання автоматизованих робочих місць) до психофізіологічних характеристик організму людини, раціональної автоматизації ряду операцій, розроблення обґрунтованих систем навчання та тренувань, впровадження неспецифічних засобів підвищення функціональних характеристик людини під час діяльності в екстремальних умовах.

Цінну інформацію щодо професійно важливих якостей військовослужбовців, які впливають на якість бойових дій, можна отримати в науково-дослідній роботі "Діагностика психологічних характеристик військовослужбовців підрозділів ЗСУ, що беруть безпосередню участь в операції Об'єднаних сил" (шифр "PSY-D") [14], яку вже застосовують при проведенні професійного відбору в Десантно-штурмових військах ЗСУ. Зокрема, серед найважливіших якостей військовослужбовців, які потрібні для ефективної діяльності в бойових умовах для кожного роду військ, були виділені психологічні характеристики залежно від функціональних задач підрозділів (відбиття вторгнення агресора, боротьба з тероризмом, взаємодія з цивільним населенням, організація і підтримання дій руху опору, охорона державного кордону), бойових задач в обороні та наступі, спеціальних бойових задач, а також від класифікації бойових задач за структурою підрозділу.

У науковій літературі існують обґрунтовані професіограми та психограми для різних видів діяльності в ЗСУ, що містять вимоги до особистості майбутніх комбатантів. Також описані психологічні особливості діяльності в різних підрозділах. Проте слід зазначити, що професійно-психологічний відбір в ЗСУ здійснюється за загальними правилами, без урахування особливостей конкретних посад, на які претендують кандидати. Проте питання якісного психологічного відбору і професійної підготовки військовослужбовців за окремими спеціальностями на сьогодні недостатньо вивчені, що зумовлює необхідність розробки науково-обґрунтованих кваліфікаційних характеристик та психологічних вимог до кандидатів, які призначаються, зокрема, на посади снайперів [9]. Служба на таких посадах в елітних підрозділах вимагає від військовослужбовця психологічної придатності і високого рівня професійної підготовки, уміння приймати оптимальні рішення в умовах жорсткого ліміту часу, досконалого володіння зброєю, спеціальними засобами, прийомами рукопашного бою тощо. Тому особлива увага має приділятися їхньому професійному відбору та підготовці. Відбір кандидатів у снайпери розпочинається з вивчення документів кандидатів, бесід, спостережень за ними в ході службової діяльності і в повсякденному житті, оцінки результатів їхньої службової діяльності. Водночас основна увага має бути приділена тим кандидатам, які мають спортивні розряди зі стрільби, з дитинства були залучені до полювання, спостережливі, неквапливі, за характером стримані і спокійні, добре фізично підготовлені.

Друге завдання – визначення їхнього ступеня готовності до виконання поставленого завдання. У всіх кандидатів оцінюються ступінь розвиненості професійно важливих вмінь і навичок, наявність попереднього позитивного досвіду стрільби, ціннісні орієнтації, інтенсивність мотивації, адекватність самооцінки, соціальна зрілість, особливості біопсихічних властивостей та психічних процесів особистості.

З урахуванням особливостей професійної діяльності МОУ було виділено перелік медикофізіологічних параметрів та професійно важливих якостей, на основі яких має

здійснюватися професійний відбір на ці посади, зокрема на посаду снайпера. Медико-фізіологічні параметри:

- відмінне фізичне та психічне здоров'я;
- здатність до перенесення фізичних і психічних навантажень;
- відмінний стан серцево-судинної та дихальної систем;
- гострий зір, правильна оцірна оцінка величини предметів (відстаней), розрізнення дрібних або віддалених предметів, виявлення і розрізнення просторового розташування предметів, здібність до оцінки швидкості і напрямку руху об'єкта, оцінка відмінностей форми фігур;
- точність сприймання кольору та відтінків;
- відмінний слух;
- добре розвинені м'язи рук, чутливість пальців, здатність швидко й точно за допомогою пальців виконувати дрібні дії;
- добре розвинений опорно-руховий апарат;
- висока працездатність в умовах тривалої відносно нерухомості (гіпокінезії) і витривалість до великих статичних навантажень;

- швидка рухова (особливо зорово-рухова) реакція;
- розвинена орієнтація в просторі та часі.

Зазначимо деякі професійно важливі якості.

1. Досвід (знання, вміння, навички):
 - знання тактико-технічних характеристик та роботи частин і механізмів снайперської зброї;
 - достеменне знання балістики та теорії стрільби;
 - вміння влучно стріляти зі снайперської зброї;
 - розвинені навички стрільби з вогнепальної зброї;
 - володіння технікою маскуванню;
 - вміння передбачати та враховувати в діяльності мінливі природні фактори.
2. Спрямованість (світогляд, орієнтації, переконання, ідеали, інтереси тощо):
 - орієнтація на пріоритет та верховенство права і закону;
 - спрямованість на боротьбу зі злочинністю;
 - зацікавленість і відданість службі;
 - розвинене почуття професійного обов'язку;
 - орієнтація на точне і неухильне виконання поставленого завдання;
 - відповідальність при виконанні службових обов'язків;
 - прагнення до професійного самовдосконалення;
 - прихильність до здорового способу життя.

3. Біопсихічні властивості:
 - сильний, врівноважений тип вищої нервової діяльності, що відповідає таким типам темпераменту, як сангвінік та флегматик;

- статевих обмежень не має;
- вік – не менше 21 і не більше 45 років.

4. Індивідуальні особливості психічних процесів:
 - емоційно-вольова сфера: сила волі, цілеспрямованість, самостійність, витримка, рішучість, терплячість, емоційна стійкість, врівноваженість, стриманість, самовладання, наполегливість, самоконтроль, відповідальність, організованість, сміливість, хоробрість, спритність, дисциплінованість, схильність до ризику (але не до авантюризму);
 - добре розвинені пізнавальні процеси: сенсорні, дистантні та контактні відчуття; сприйняття; активна, продуктивна, абстрактна увага; довільна увага, її переключення, концентрація та стійкість; наочно-образна та оперативна пам'ять; аналітичне мислення; вищий за середній рівень інтелектуального розвитку.

Для розподілу військовослужбовців за різними спеціальностями Б. Кулагін, Л. Поляков, С. Сергєєв [11]

пропонують використовувати автоматизовані системи, зокрема автоматизовану систему комплектування військових підрозділів (АСКВП). Автоматизація професійного психологічного відбору, що порівняно нещодавно розглядалася як бажана, але необов'язкова "прикраса" системи профвідбору, на сьогодні на тлі вибухового розвитку і поширення інформаційних технологій фактично вже є найважливішою умовою самого його існування. Це зумовлено масовим характером заходів професійного психодіагностичних обстежень, необхідністю швидкої видачі результатів обстеження для прийняття обґрунтованих кадрових рішень та водночас обмеженням кадровим потенціалом системи профвідбору у військах ЗСУ.

Необхідність розроблення сучасного автоматизованого психодіагностичного комплексу в межах професійного психологічного відбору в ЗСУ зумовлена і тим, що за останнє десятиріччя суттєво змінився соціально-психологічний портрет майбутнього військовослужбовця: значно знизився загальноосвітній рівень молоді, різко погіршився стан їхнього фізичного і психічного здоров'я, практично відсутня мотивація до військової служби тощо. Саме тому проблема визначення професійної придатності кандидатів на військову службу та навчання у вищій військовій навчальній закладі вкрай актуальна.

Важливим елементом підвищення ефективності системи професійного психологічного відбору кандидатів на військову службу за контрактом і на навчання у ВНЗ (ВНП ЗВО) є розроблення професіограм (акмеограм) військових спеціалістів, адекватних методів відбору з різними критеріями кандидатів та формування найбільш інформативних тестових психодіагностичних батарей для вивчення та визначення індивідуально-психологічних особливостей особистості, прогнозування розвитку психічних процесів та станів стосовно умов і вимог майбутньої діяльності за різними військовими спеціальностями.

Попереднім етапом створення автоматизованого психодіагностичного комплексу було розроблення професіограм та акмеограм основних військових спеціальностей військових частин внутрішніх військ МВС України за типом призначення: оперативних частин та спеціального призначення; спеціалізованих моторизованих військових частин міліції, з охорони особливо важливих об'єктів.

Проблемна область ППВ на сьогодні полягає в тому, що відсутня чітка напрямленість відбору на певну військово-облікову спеціальність, що обумовлено особливостями та своїми специфічними якостями особистості в межах спеціальностей, які є в ЗСУ. Наразі представлений в наказі [12] перелік психодіагностичних методик не зовсім охоплює специфіку кожної з представлених професій, а є узагальненим. Тому розширити перелік психодіагностичних методик для вузькоспрямованого відбору комбатантів можливо через здобуті вже наукові результати професіографічних аналізів діяльності різних спеціальностей у секторі ЗСУ. Понад те, документи (накази, інструкції), які існують, визначають порядок проведення того чи іншого виду професійного відбору (зокрема психофізіологічного і психологічного) і між собою не узгоджені. Це призводить і до неузгодженої діяльності різних служб (медичної, психологічної, кадрової), і до зниження ефективності їхньої роботи (психологи використовують ті ж психодіагностичні методики, що і психофізіологи, при цьому зазвичай вони не мають доступу до результатів психофізіологічного обстеження; а психофізіологи не мають інформації щодо динаміки психічних станів і процесів військовослужбовців, що особливо важливо для своєчасного виявлення негативних психічних станів,

попередження розвитку професійної деформації та аутоагресивної поведінки).

Проведений аналіз існуючих наказів та інструкцій показав, що вони визначають порядок, механізми, методологічну базу проведення професійного відбору в ЗСУ, проте існують протиріччя. Зокрема, на сьогодні при проведенні професійного відбору не враховуються кваліфікаційні вимоги кандидатів на службу в різні підрозділи ЗСУ. Отже, необхідно враховувати специфіку професійної діяльності працівників різних підрозділів, працювати над науковими розробками з визначення професійної успішності за кваліфікатором спеціальностей, що дасть перспективи визначення доцільного використання на службі конкретного військовослужбовця. Найбільш актуальні проблеми визначення організаційних форм, напрямів, етапів та методик професійного відбору в ЗСУ, законодавчої бази, що його регламентує; аналіз особливостей діяльності військовослужбовців в екстремальних умовах; розробка і практична перевірка нових інформативних критеріїв прогнозу успішності професійної діяльності.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Виняткові професіографічні особливості службово-бойової діяльності висувають до військовослужбовців підвищені вимоги до їхніх індивідуально-психологічних особистісних якостей, що обумовлює актуальність пошуку нових підходів до впровадження наукових знань у професійну діяльність різних категорій військовослужбовців ЗСУ з метою підвищення ефективності їхньої професійної діяльності та рівня бойової готовності. Водночас професійно-психологічний відбір в ЗСУ здійснюється за загальними правилами, без урахування особливостей конкретних посад, на які претендують кандидати.

Недостатність вивчення питання якісного психологічного відбору і професійної підготовки військовослужбовців за окремими спеціальностями зумовлює необхідність розроблення науково-обґрунтованих кваліфікаційних характеристик та психологічних вимог до кандидатів. Якісний кадровий потенціал підрозділів ЗСУ залежить від кваліфікованого та системного професійно-психологічного відбору, що потребує постійного вдосконалення. На сьогодні фактично відсутній стандартизований системний підхід до психологічного відбору в ЗСУ. Комплекси методик та схеми інтерпретації отриманих результатів, що застосовуються Центрами практичної психології в областях зазвичай суттєво відрізняються. Останнім часом ситуація дещо покращилася – ГУ МПЗ ЗСУ намагається узагальнити і систематизувати методики професійного відбору, урахувавши при цьому й особливості різних видів діяльності ЗСУ.

Таким чином, процедура професійного психологічного відбору в ЗСУ сьогодні потребує подальшого теоретичного та практичного вдосконалення:

- з теоретичної точки зору доцільно застосовувати досвід проведених раніше досліджень з професіографічного аналізу різних видів діяльності та відповідного рівня психологічних якостей військовослужбовців різних родів військ ЗСУ;

- з практичної точки зору, процедура професійного психодіагностичного інструментарію, який підібрано відповідно до кожної зі спеціальностей, а також таких сучасних форм тестування, як комп'ютерне тестування та автоматизовані комплекси, які доцільно застосовувати при відборі всіх фахівців до лав ЗСУ.

Важливим питанням є також проведення більш широкого професійного відбору для складання як короткострокового, так і довгострокового прогнозу професійної придатності військовослужбовця ЗСУ.

Список використаних джерел

1. Приходько І.І., Ліпатов І.І., Шестопалова Л.Ф. Прикладна психологія службово-бойової діяльності сил охорони правопорядку. 2-ге вид., 2016. 334 с.
2. Прокопів Б.В. Психологічний аспект професійного підбору на службу в правоохоронні органи // Актуальні проблеми правознавства, 2017. Вип. 4(12). С. 263–267.
3. Спринчук С.В. Профорієнтація та профвідбір: мат-ли для самот. роботи. Київ: Нац. академія внутр. справ, 2016. 17 с.
4. Гарбузюк К.Г. Адміністративно-правове забезпечення відбору кандидатів на службу в Національну поліцію: дисертація, 2016. 268 с.
5. Корольчук М.С., Крайнюк В.М. Теорія і практика професійного психологічного відбору: навч. посіб. для студ. ВНЗ, 2010. 536 с.
6. Барко В.І., Остапович В.П. Шляхи оптимізації професійно-психологічного відбору кандидатів на службу до Національної поліції України // Право і безпека, 2017. № 1(64). С. 13–26.
7. Цільмак О.М. Етапи професійно-психологічного відбору кандидатів на службу в ОВС та навчання у ВНЗ МВС України: мат-ли II наук.-практ. конф. "Соціально-психологічне забезпечення правоохоронної діяльності: теоретичні та прикладні аспекти". Харків, 19 березня 2010 р. С. 20–26.
8. Стасюк В.В., Василенко С.В. Сутність професійно-психологічного відбору військовослужбовців до діяльності в екстремальних умовах // Проблеми екстремальної та кризової психології, 2010. Вип. 8. С. 137–146.
9. Кушнар'юв С.В. Особливості професійного відбору кандидатів на посади снайперів спеціальних підрозділів МВС України. *Соціально-психологічне забезпечення правоохоронної діяльності: теоретичні та прикладні аспекти. Матеріали II науково-практичної конференції* (Харків, 19 березня 2010 р.). с. 31-36.
10. Черкашин А. І. Індивідуально-психологічні особливості особистості як фактор готовності до професійної діяльності в ОВС: мат-ли II наук.-практ. конф. "Соціально-психологічне забезпечення правоохоронної діяльності: теоретичні та прикладні аспекти". Харків, 19 березня 2010 р. С. 11–16.
11. Приходько І.І., Воробйова І.В., Мацегора Я.В. Автоматизація професійно-психологічного відбору на військову службу за контрактом у внутрішні війська та навчання у ВНЗ МВС України: мат-ли II наук.-практ. конф. "Соціально-психологічне забезпечення правоохоронної діяльності: теоретичні та прикладні аспекти". Харків, 19 березня 2010 р. С. 28–31.
12. Інструкція з організації професійно-психологічного відбору у Збройних Силах України (зі змінами): Наказ Мін-ва оборони України від 10.12.2014 № 883. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/z0013-15> (дата звернення 08.08.2022).
13. Юрков О.С. Психологія професійної діяльності та психологічна діагностика організацій: курс лекцій для студ. 2017. 116 с.
14. Діагностика психологічних характеристик військовослужбовців підрозділів Збройних Сил України, що беруть безпосередню участь у Операції Об'єднаних сил. Шифр – "PSY-D" (остаточний): звіт про наук.-дослід. роботу. Київ: ВІ КНУ, 2020. 425 с.
2. Prokopiv, B.V. (2017). Psychological aspect of professional selection for service in law enforcement bodies. *Actual problems of jurisprudence*. Issue 4 (12) pp. 263-267. [In Ukrainian].
3. Sprunchyk, C.V. (2016). Career guidance and career selection: Materials for independent work. National Academy of Internal Affairs. 17 p. [In Ukrainian].
4. Garbuzyuk, K.G. (2016). Administrative and legal support for the selection of candidates for service in the National Police: Dissertation. 268 p. [In Ukrainian].
5. Korolchuk, M.S., Krayniuk, V.M. (2010). Theory and practice of professional psychological selection: Study guide for students of higher educational institutions. 536 p. [In Ukrainian].
6. Barko, V.I., Ostapovich, V.P. (2017). Ways to optimize the professional and psychological selection of candidates for the National Police of Ukraine: *Law and Security*. No. 1 (64), pp. 13-26. [In Ukrainian].
7. Tsilimak, O.M. (2010). Stages of professional and psychological selection of candidates for service in the Ministry of Internal Affairs of Ukraine and study at universities of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine. *Socio-psychological support of law enforcement activities: theoretical and applied aspects. Materials of the II scientific and practical conference*. pp. 20-26. [In Ukrainian].
8. Stasiuk, V.V., Vasilenko, S.V. (2010). The essence of professional and psychological selection of servicemen for activities in extreme conditions. *Problems of extreme and crisis psychology*. pp.137-146. [In Ukrainian].
9. Kushnaryov, S.V. (2010). Peculiarities of professional selection of candidates for the positions of snipers of special units of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine. *Socio-psychological support of law enforcement activities: theoretical and applied aspects. Materials of the II scientific and practical conference*. pp. 31-36. [In Ukrainian].
10. Cherkashin, A.I. (2010). Individual and psychological features of the personality as a factor of readiness for professional activity in internal affairs bodies. *Social and psychological support of law enforcement activities: theoretical and applied aspects. Materials of the II scientific and practical conference*. pp. 11-16. [In Ukrainian].
11. Prykhodko, I.I., Vorobyova, I.V., Matsegora, Ya.V. (2010). Automation of professional and psychological selection for military service under a contract in the internal troops and training at the higher education institution of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine. *Socio-psychological support of law enforcement activities: theoretical and applied aspects. Materials of the II scientific and practical conference*. pp. 28-31. [In Ukrainian].
12. Order of the Ministry of Defense of Ukraine dated 10.12.2014 No. 883 "Instructions for the organization of professional and psychological selection in the Armed Forces of Ukraine" (as amended). <https://zakon.rada.gov.ua/go/z0013-15> [In Ukrainian].
13. Yurkov, O.S. (2017). Psychology of professional activity and psychological diagnostics of organizations: a course of lectures for full-time and part-time students of specialty 053 "Psychology", degree "Master", / compiled by O.S. Yurkov. Mukachevo: Moscow State University. 116 p. [In Ukrainian].
14. Diagnostics of the psychological characteristics of servicemen of units of the Armed Forces of Ukraine that take direct part in the Operation of the United Forces. The code is "PSY-D" (final). Report on research work. Kyiv: VI KNU, 2020. 425 p. [In Ukrainian].

References

1. Prykhodko, I.I., Lipatov I.I., Shestopalova, L.F. (2016). Applied psychology of service and combat activity of law enforcement forces. 2nd edition. 334 p. [In Ukrainian].

A. Bespalko, PhD in Psychology Sci.

m1halu4@ukr.net

ORCID ID 0000-0002-7941-9909,

M. Lelyuk, Researcher

lelukmischa@ukr.net

ORCID ID 0000-0001-6255-6096

Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

SOME ASPECTS OF PROFESSIONAL AND PSYCHOLOGICAL SELECTION IN THE ARMED FORCES OF UKRAINE

An analysis of some aspects of professional and psychological selection in the Armed Forces of Ukraine is presented. The diagnosis of social, psychological, psychophysiological, psychomotor qualities and physiological reserves of the bodies of candidates for service is generalized. The order, mechanisms, and methodological basis of professional selection in the Armed Forces have been determined. Systematized the requirements for educational activities in higher military educational institutions (military training units of higher education institutions) (HMEI) (MTUHEI) of Ukraine and professional activities in the Armed Forces of Ukraine. The structure of the individual and psychological characteristics of the candidate for training, which he must have in order to successfully master the profession and fulfil his professional and service duties, is highlighted. Modern professional psychological selection is considered as a complex scientific problem, on the one hand, as a system, on the other – as a process. The stages of psychological selection based on a systematic approach have been supplemented and detailed. Recommendations are given for improving the comprehensive program of professional and psychological selection, increasing the effectiveness of the system of professional psychological selection of candidates for military service under contract and for training at the HMEI (MTUHEI) (creating a standardized systematic approach to psychological selection in the Armed Forces, studying professionally important qualities, indications and contraindications for service, development of professional profiles (acmeograms) of military specialists, adequate selection methods with various candidate criteria and formation of the most informative test psychodiagnostic batteries for studying and determining individual psychological characteristics of the personality, forecasting the development of mental processes and states in relation to the conditions and requirements of future activities in various military specialties, implementation of the automated systems for staffing military units at various stages of selection).

Keywords: professional selection, professional-psychological selection, psychophysiological selection, military personnel, systematic approach to psychological selection in military personnel.

Надійшла до редколегії 11.07.22

УДК 159.9

DOI: <https://doi.org/10.17721/1728-2217.2022.51.22-29>

О. Зарічанський, канд. пед. наук, доц.

olegzarvin69@gmail.com

ORCID ID 0000-0002-6934-9521

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

ПСИХОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ КОРУПЦІЇ В ЗАРУБІЖНИХ НАУКОВИХ СТУДІЯХ

Розглянуто наукові підходи і контексти вивчення корупції як однієї з найважливіших психологічних, соціальних, економічних і політичних проблем. Визначено психологічні контексти вивчення корупції як складного багатопланового соціального явища в зарубіжних наукових студіях; виявлено її недосліджені психологічні змінні задля створення умов подальшого розроблення програм попередження та профілактики корупційних діянь. Основними напрямками наукового аналізу стали: сприйняття соціальних норм і моралі в контексті корупційної поведінки людини, вплив культурних переконань і системи цінностей, кроскультурна та гендерна специфіка корупції тощо. Зазначено, що не всі суспільства сприймають корупцію однаково. Виявлено неоднозначність доказів класичного взаємозв'язку влади та корупції. Досліджено, що залучення до влади посилює корупційну поведінку, і важливого значення набувають уявлення конкретної особи про владу. Констатовано, що сприйняті норми та моральні витрати є основними факторами наміру людини вчиняти поведінку, пов'язану з корупцією. Сприйняття того, що люди навколо нас поводяться нечесно, сприяє подальшому посиленню такої поведінки. Визначено певні риси особистості, пов'язані з корупційною поведінкою, а саме: психопатія, нарцисизм, макіавеллізм, екстраверсія, зовнішня мотивація та низький рівень задоволеності життям і самооцінкою, що і сприяють корупції. Щодо статі учасників результати досліджень виявилися неоднозначними. Підкреслено необхідність у формуванні антикорупційних заходів зосереджуватися на ситуаціях, а не на учасниках, залучених у дрібну корупцію. Замість того, аби прагнути до суворішого контролю та штрафів або вищих зарплат як вирішенню проблеми корупції, зауважимо на зменшенні кількості ситуацій, у яких корумпованість найімовірніше перетвориться на корупцію.

Ключові слова: корупція; корумпованість, психологічний феномен, соціальні норми; культурні цінності; антикорупційні заходи.

Постановка проблеми. Згідно з останніми доступними даними кожна четверта людина у світі визнає, що давала хабар працівникам державної адміністрації минулого року [1]. Окрім того, більше половини опитаних вважають, що уряди їхніх країн не успішно працюють у боротьбі з корупцією. Корупція є однією з найбільших перешкод для розвитку ефективної системи державного управління [2; 3]. Іншими словами, корупція є ознакою того, що в управлінні державою щось пішло не так [4]. Це створює мільйонні збитки для держав і відповідних державних адміністрацій. Значні кошти відволікаються від бюджетних асигнувань, призначених для інших цілей, таких як боротьба з бідністю й підвищення якості життя мільйонів людей [4, 5].

Узагальненим визначенням корупції є "зловживання довіреною владою для отримання особистої вигоди". На думку авторів [6], корупція є частиною хабарництва, яке складається з *виплати*, наданої або отриманої в корупційних відносинах, що є, власне, сутністю корупційної поведінки; *розтрати*, в основі якої лежить привласнення державних коштів, які мають бути використані для іншого призначення; *шахрайстві*, що включає маніпулювання або спотворення інформації та/або подій для отримання вигоди посередника (державного службовця) з політичного класу та громадян; у *вимаганні*, яке складається з грошей або інших ресурсів, отриманих за допомогою примусу, насильства та погрози застосування сили; і у *фаворитизмі*, який базується на призначенні державних коштів у довільний спосіб на користь певних людей або груп.

Для того, аби будувати програми формування антикорупційної культури особистості, необхідне розуміння корупційної поведінки: її психологічних витоків, джерел, складових. Корупційна поведінка особи є складним соціально-психологічним процесом, де на чинники зовнішнього оточення і специфіку професійної діяльності накладаються особистісні характеристики людини. Відповідно, для визначення напрямів психологічних зусиль із формування антикорупційних настанов необхідно визначити основні дескрипти осіб, схильних до корупції. Також важливе встановлення основних факторів процесу

розвитку особистості і виявлення місця та ролі в ньому корупційних дескриптів. Кожна особистість розвивається в системі громадських стосунків і сприймається як елемент цілісної системи суспільства. Тому визначення психологічних складових корупції є актуальним завданням на шляху боротьби з цим негативним соціальним явищем.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. З огляду на те, що корупцію досліджували науковці з різних галузей знань, її причини також визначаються в численних аспектах: від структурної проблеми політичної та економічної сфери до результатів морального занепаду особистості з її культурними відмінностями [7–9]. Значна кількість досліджень корупції лежить у так званому екстернальному полі, яке утворюють країни, уряди, корпорації. Є певна кількість досліджень [7, 10], які стверджують, що концепція корупції істотно відрізняється в різних суспільствах, що означає, що певні практики законні в одних місцях, але вважаються корупційними в інших [11] чітко пояснюють, що навіть транснаціональні компанії також можуть постраждати, коли вони жертвують своєю соціальною легітимністю, беручи участь у корупційній діяльності.

Іншими словами, корупція виявляється далеко не однорідною практикою, а є соціальним явищем, що підпорядковується таким типовим уявленням кожного суспільства, як норми, цінності та правила. Досліджуючи корупцію в уряді, Дж. Свенссон [12] зазначає, що корупція визначається як "зловживання державною посадою для отримання приватної вигоди". Однак, якщо в центрі уваги стає незаконний або нелегітимний аспект такої поведінки, корупція визначається як "практика, коли влада державного службовця використовується для особистої вигоди в спосіб, який суперечить правилам" [13]. За економічним підходом корупцію було визначено як сукупність платежів суб'єктам (як державним, так і приватним), аби спонукати їх ігнорувати інтереси своїх керівників і віддавати перевагу приватним інтересам тих, хто їх підкупує [4]. М. Філл, Е. Девід-Баретт та С. Роуз-Акерман [3, 4] з'ясували, що найбільш різкою характеристикою літератури про корупцію за останні 30 років було значне збільшення досліджень у сфері економіки,

які майже витіснили політологів і дослідників людського розвитку з цього тематичного поля. Це означає, що корупція є багатогранним явищем, яке важко охопити, оскільки воно набуває різних форм залежно від контексту, у якому розвивається. Дж. Андвіг, Д. Джанксікс, Р. Кінгшотт, О. Дінсер пояснюють [6, 13, 33], що корупція серед працівників державного сектору багато в чому залежить від наявності внутрішніх зв'язків. А. Аргандонья [14] досліджує корупцію, яка спостерігається виключно в приватному секторі. Автор зазначає, що є вагомі підстави підозрювати, що корупція – це "важливіше, ніж здається, ширше, ніж вважають, і завдає значної шкоди організаціям, де її виявлено". Цей підтип корупції базується на поведінці керівника або працівника, який має певну владу чи вплив на виконання завдання, функції або відповідальності в організації. Ця особа діє всупереч своїм обов'язкам і зобов'язанням перед організацією, завдає їй прямої чи непрямої шкоди та намагається принести користь собі, третім сторонам або навіть іншій організації. Однак А. Аргандонья [14] стверджує, що дуже мало досліджень було присвячено цьому феномену, якому лише нещодавно науковці і правознавці почали приділяти більше уваги.

У межах так званої "поведінкової економіки" найпотужнішим напрямом досліджень традиційно було сприйняття корупції серед однолітків [15]. Основні результати наукових пошуків показали, що чим частіше людина сприймає своїх однолітків як корумпованих, тим більша ймовірність того, що ця особа вчинить корупційний вчинок у майбутньому [2]. Якщо у фокусі уваги корумпованість середовища, людина, швидше за все, недооцінюватиме наслідки виявлення корупції, дедалі більше сумніваючись у своїх власних переконаннях щодо того, що означає нечесність. Виникає соціальна недовіра, спотворюється сприйняття соціальних норм і створюється середовище для здійснення незаконних та нечесних дій [16, 17].

Е. Фер та А. Фалк [18] зазначають, що класичний погляд на економіку (на людину як раціонального агента) спрощений і не відображає важливості таких немонетарних факторів, як бажання соціального схвалення чи взаємності. Деякі автори [19] вказують, що, незважаючи на геополітичне значення корупції, на її центральну роль як у політичних науках, так і в економічних дослідженнях, корупція є досить рідко поширеною темою для досліджень у соціальній психології. Отже, наряд існує психологічна теорія, яка би пояснила корупційну поведінку [20].

Б. Коннеллі і Д. Ванс [21] упевнені, що дослідження корупції можна аналізувати на різних рівнях, які зазвичай називають індивідуальним (мікроаналіз) і національним (макроаналіз). У першому випадку робиться спроба виявити комбіновані індивідуальні та ситуаційні характеристики, які спонукають особу до корупційної поведінки; у другому – мета полягає у виявленні характеристик націй, які спричиняють зростання рівня корупції.

Незважаючи на актуальність цієї теми, мало що відомо про психологічні передумови корупційної поведінки. Лише кілька досліджень аналізували корупцію на індивідуальному рівні (мікрорівні) [22–24]. Н. Мокан [25] припускає, що брак вивчення психологічних чинників корупції пов'язаний з обмеженістю доступу до даних про корупцію, які широко вивчаються лише на макрорівні (країни, між країнами), і тому дослідження зосереджують свої зусилля саме на цьому аспекті. Окрім того, варто пояснити, що систематичні огляди психологічних змінних, пов'язаних з корупцією, майже не проводилися.

Отже, **метою** нашої роботи стало визначення психологічних контекстів вивчення корупції як складного багатопланового соціального явища в зарубіжних наукових

студіях; виявлення її недосліджених психологічних змінних задля створення умов подальшого розроблення програм попередження та профілактики корупційних дій. Для реалізації вказаної мети ми вирішили кілька завдань, а саме: виявили зарубіжні дослідження корупції, реалізовані останніми 10–15 роками; згрупували зібрану інформацію, ураховуючи велику неоднорідність представлених робіт і виокремили такі з них, що тією чи іншою мірою розкривають психологічні контексти означеної теми; проаналізували найбільш ґрунтовні емпіричні студії; синтезували отриманий матеріал і визначили подальші можливі напрями наукового пошуку.

Виклад основного матеріалу дослідження. Корупційні дії не виникають безпричинно, оскільки вони вмонтовані в соціокультурний контекст, який їх обумовлює і визначає. Існує велика кількість наукової літератури про вплив культурних переконань і цінностей на схильність брати участь у корупційній діяльності. В. Ротонді, Л. Станка [26] виявили, що партикуляризм (фундаментальна віра в те, що моральна цінність дій залежить від контексту) має стосунок до зниження "психологічної вартості" вчинення корупційного вчинку і, як наслідок, до більшої ймовірності пропозиції та отримання хабаря. Так само деякі дослідження [27] показали, що високий рівень самооцінки був пов'язаний з нижчим рівнем матеріалістичних цінностей, що так само сприяло би зниженню схильності до корупційної поведінки. Деякі дослідження вказують на те, що хабар на організаційному рівні сприймається як більш нестерпна поведінка, ніж хабар на індивідуальному рівні в китайській культурі, тоді як у культурі Сполучених Штатів Америки навпаки [10]. Окрім того, сприйняття соціального засудження зменшує можливість участі в корупційних діях лише для осіб, які культурно ідентифікують себе з країнами з низьким рівнем корупції [26].

Цікавими для нас є опитування, проведені науковцями університету м. Глазго (Великобританія) щодо специфіки корупційної поведінки в посткомуністичних країнах – Чехії, Словаччині, Болгарії, Україні. В. Міллер з колегами [28] пишуть про те, що і громадяни, і чиновники зазначених країн, однозначно засуджують використання хабарів. Проте багато хто зізнається, що дає або бере їх, і ще більше зізнається, що вони дали б "заохочення" у разі потреби або взяли б його, якби випала нагода. Це не тому, що їхні цінності не мають значення, а тому, що їхні внутрішні цінності мають протистояти зовнішньому тиску. Громадяни реагують на вимагання, а чиновники – на спокуси: цей зовнішній тиск має більший вплив, ніж внутрішні цінності. Отже, як громадян, так і чиновників слід розглядати як схильних до корупції людей, ніж власне корумпованих [28, с. 26–28]. Дослідники наголошують на необхідності зосереджуватися не на учасниках, залучених до дрібної корупції, а на випадках, коли клієнт має на кону незвичайну суму, де взаємодія між клієнтом і чиновником надзвичайно приватна або монополістична і де, як наслідок, клієнт особливо залежить від чиновника. Замість того, аби бажати "більш чесних" чиновників чи віддавати перевагу суворішому контролю та штрафам (як це робить громадськість) або вищим зарплатам (як це роблять чиновники) як вирішенню проблеми корупції, людство має зосередитися, за аналітичними результатами, на зменшенні кількості ситуацій, у яких корумпованість, найімовірніше, перетворюється на корупцію [29]. Л. Паскуллі [30] вивчає специфіку корупції в постбрекзитній Великій Британії. Дослідження зосереджено лише на деяких основних ситуаційних та соціально-психологічних причинах системної корупції, включаючи ненавмисні криміногенні наслідки закону.

У дослідженні впливу ситуаційних змінних на корупційну поведінку в організаціях Т. Рабл [31] підкреслює важливість урахування взаємозалежності різних чинників для розуміння корупційної поведінки. Така поведінка була б результатом складних взаємозв'язків між такими психологічними конструктами, як емоції, когнітивні здібності чи бажання, що впливали б на процес прийняття рішень людьми. Фактично деякі дослідження [32] показали, що в організаційному середовищі є суміш емоційних реакцій на корупцію, включно з цинізмом, песимізмом, параноєю та страхом. Ці ж емоційні реакції зазвичай були спрямовані на верхівку менеджерів в організаціях, дисфункціональні організаційні практики та так звані "етичні втручання". Окрім того, важливо згадати про стратегії раціоналізації, які використовуються як виправдання корупційної поведінки.

Інший аспект, який здобув емпіричну підтримку, у літературі називається "підприємницька орієнтація". Хоча результати були неоднозначними, дослідження показали, що деякі компоненти цього конструкту, зокрема орієнтація на ризик, сприяють більшому зростанню схильності до участі в корупційній діяльності [33]. Проте так звана "інноваційна орієнтація" – це одна складова цього конструкту – допомагає зменшити цю схильність до вчинення корупційних діянь.

Щодо ідеологічних меж кожної особистості необхідно зазначити, що різні дослідження вказали на зв'язок між прихильністю до меритократичної ідеології (де успіх людини в основному базується на її здібностях) і збереженням уже наявних структур, що, зі свого боку, сприяє підтримці певної корупційної поведінки [34]. Автори тієї ж дослідницької групи виявили, що більша орієнтація на соціальне домінування (надання переваги домінантному ієрархічному порядку) була пов'язана з меншою обізнаністю про феномен корупції, хоча цей зв'язок був опосередкований уявленням, що з ними поводилися несправедливо [35]. У цьому дослідженні автори зазначають, що правий авторитаризм (який характеризується сприйняттям світу як небезпечного та загрозливого місця та прагненням легітимізувати традиційні норми й авторитети) також безпосередньо пов'язаний з більшою схильністю до корупції. Знову ж таки, ці відносини були опосередковані сприйняттям несправедливої поведінки з ними.

Безперечно, бачення світу людьми визначає їхні емоції, думки та афекти. Б. Бай, К. Луї, Й. Ку [36] провели дослідження, аби продемонструвати те, що віра в справедливий світ сприяє зниженню сприйняття корупції, а це призводить до зменшення наміру вчиняти корупційні дії. Інші дослідження [37] стверджують, що виправдання системи, у якій людина живе, пов'язане з меншим сприйняттям корупції. Вони також показали, що довіра до інституцій є посередником цих відносин. Це виправдання системи було визначено як мотивація свідомо чи несвідомо підтримувати соціальну стабільність, навіть, коли чийсь інтереси зазнають нападу.

Нарешті, С. Бендаган, К. Зендер й інші дослідники [38] зосередилися на тому, як влада впливала на людей, змушуючи їх діяти у власних інтересах. У своєму дослідженні вони підтвердили, що вплив влади зробив деяких людей більш несприйнятливими до психологічних витрат, коли вони порушували соціальні норми, і, швидше за все, ставили власну вигоду вище загального блага. Навіть ті люди, які були налаштовані бути чесними та оптимістично вірили в хорошу поведінку лідерів організації, піддалися наслідкам перебування в ситуації влади. З іншого боку, деякі автори [39] змогли показати, що зв'язок між владою та корупцією не такий однозначний, як може

здаватися на перший погляд. Концепція персоналістичної влади (переконання, що влада служить для досягнення особистих цілей) сприяла корупції й толерантності до цього явища, тоді як соціалізоване уявлення про владу (переконання, що влада служить досягненню колективних цілей) сприяло зменшенню схильності брати участь у корупційних діях і знижувало толерантність до них. Оскільки говорити про владу також означає говорити про політиків, то в цьому контексті важливі дослідження таких авторів, як Р. Фішер, М. Феррейра [40], які зосереджуються на змінних, пов'язаних з уявленнями, що можуть впливати на корупційну поведінку окремих людей. Вони виявили, що поширення уявлень про політиків, які залишаються безкарними у випадках корупції, збільшує ймовірність того, що люди поводитимуться так само, коли це дозволить ситуація. Окрім схильності до сприйняття такої поведінки, як корисної, люди, які брали участь у цьому дослідженні, мали цинічні міркування про те, як функціонують державні структури. Вони також відчували брак довіри до офіційних інституцій і менше поваги до закону, а також були переконані, що в таких ситуаціях "все дозволено". Г. Зальпа, Е. Тапія і Дж. Рейес [41] отримали подібні результати, зазначивши, що, якщо обмін послугами сприймався як "соціальний обов'язок" у суспільстві, практика вчинення корупційних дій, швидше за все, була прийнята та нормалізована. Л. Балафоутас [42] зазначив, що на взаємодію між урядовцем і лобі сильно вплинуло уникнення ризику першим, коли той обманював громадян. Проте, якщо очікування громадян щодо урядовця збивалися, то лобі було набагато легше підкупити та створити підґрунтя для майбутніх корупційних оборудок.

Сприйняття моралі і норми громадянами є також одним з основних чинників, який варто брати до уваги, оцінюючи схильність до участі в корупційній діяльності. Якщо оточення сприймається як дуже корумповане, тенденція до подібної поведінки різко зростає. Це спостереження ще називають "умовною корупцією". Подібним чином, даючи хабар, люди, здається, беруть до уваги альтернативні види своєї поведінки, які тісно пов'язані з їхнім сприйняттям норм та інститутів, за якими вони живуть [43]. Якщо рівень поваги до закону низький, переваги від такої корупційної поведінки будуть більшими. Інші дослідження ще більш категоричні, коли показують, що найважливішими змінними у визначенні схильності людей до вчинення корупційних дій є соціальні й особистісні норми, а також те, наскільки вони сприймають конкретну можливість зробити це без негативних наслідків [44]. Отже, те, як люди навколо нас думають і поведуться, наші моральні переконання та можливість не постраждати від ситуації пояснюють значну частину схильності до вчинення корупційних дій: це було підтверджено в поведінці як державних службовців, так і службовців у приватному секторі. Р. Банерджи [45] також провів дослідження, аби показати, що сприйняття того, що є морально правильним, або те, що називають "соціально прийнятною нормою", було вирішальним фактором у поясненні того, чому люди вчиняли поведінку, пов'язану з корупцією.

Окрім того, те, як подається корупція, впливає на сприйняття її потенційними правопорушниками. До прикладу, А. Барр та Д. Серра [46] розробили експеримент, у якому продемонстрували, що ситуація, представлена як корупційний акт із негативними наслідками для невинної жертви, призвела до зниження схильності учасників пропонувати хабарі. В іншій серії досліджень Н. Кобіс й інші науковці [47] показали, що люди були готові брати участь у "серйозних" корупційних діях, коли вони

з'являлися раптово, а не поступово, незважаючи на те, що ті усвідомлювали нечесність такої поведінки.

П. Дікель та інші [48] дослідили, що, поряд з оцінкою майбутнього успіху транзакції, передбачувані високі вигоди та низькі витрати були основоположними для рішення учасників порушити закон і брати участь у корупційних діях. Ба більше, висока ймовірність бути викритим у корупційній угоді не змінила схильність власників бізнесу бути корумпованими. Однак, чим більше часу вони витрачали на роздуми про те, чи варто брати участь у цих корупційних ситуаціях, тим більшими були очікувані витрати, а це, зі свого боку, приводило до меншої активності в нечесній поведінці. В іншій праці В. Лопез-Лопез зі співавторами [29] стверджують, що толерантність до корупції не залежить від статусу особи чи причин її поведінки та є результатом засобів, які використовуються для отримання вигід. У зв'язку з цим також було перевірено гіпотезу С. Бенінгхауса [49] щодо переконання особи бути викритою в підозрілій операції, яке краще пояснює її майбутні наміри вчиняти корупційні дії більше, аніж власне ставлення особи до ризику. К. Аббінк і К. Ву [50] дійшли висновку, що заохочення визнання залученими сторонами того, що вони здійснюють корупційну поведінку, було достатньо ефективним у боротьбі з викоріненням хабарництва. Ця ефективність значно знижувалася, якщо лише одна зі сторін зізнавалася у вчиненні злочину. До цього ми маємо додати той факт, що участь посередників у корупційних операціях сприяє зменшенню передбачуваних моральних витрат, а отже, збільшенню ймовірності вчинення корупційної поведінки [51].

Чи може сприйняття корупції вплинути на суб'єктивне благополуччя людини? Л. Тай, М. Геріан, Е. Діне [52] провели дослідження, у якому дійшли висновку, що люди, які сприймають корупцію навколо себе, зазвичай мають нижчий рівень задоволення життям. Окрім того, життя в суспільствах, зазначених як корумповані, погіршувало рівень задоволеності життям його мешканців. Автори, однак, також вносять нюанси, заявляючи, що західні суспільства особливо сприйнятливі до негативних наслідків корупції, а такі економічні фактори, як рівень доходу, мають більшу вагу в суб'єктивному добробуті більш корумпованих суспільств. З іншого боку, вплив корупції на добробут опосередкований, про що свідчить відсутність довіри жителів країни до офіційних інституцій. Подібним чином Й. Ву і Дж. Жу [53] виявили, що негативні наслідки участі в корупційних діях, на щастя людини, пом'якшуються її сприйняттям оточення (незалежно від того, чи сприймається оточення як корумповане, чи ні). Іншими словами, досвід участі в корупції знижував рівень задоволеності життям лише тоді, коли середовище сприймалося як таке, котре має низький рівень корупції. Окрім того, коли рівень задоволеності життям був низьким, люди, які сприймали середовище як корумповане, частіше брали участь у політиці (напр., шляхом голосування), але цей зв'язок не мав сили, коли рівень задоволення життям був високим [54]. Незважаючи на це, існують моральні дилеми, які породжують протилежні ситуації та викликають фізіологічні реакції в людей, які намагаються прийняти рішення. Цю ідею проаналізували Т. Джабер-Лопез і співавтори [55] у дослідженні, яке показало, що люди, які приймали рішення, не дотримуючись принципу "прагнуть здобути найбільшу економічну вигоду", мали вищий рівень збудження, ніж ті, хто приймав рішення, які призвели до вчинення корупційних дій і збільшення їхньої економічної вигоди. Цікавих висновків дійшли А. Арему, Ф. Пакес, Л. Джонстон, які у своїй роботі [56] продемонстрували, що покращення емоційного

інтелекту групи поліцейських у Нігерії було пов'язане зі зниженням рівня корупції в цьому корпусі.

Існує також ще одна частина наукової літератури, яка описує зв'язок між статтю людини та її схильністю до корупційної поведінки. З одного боку, деякі дослідження [57] показують, що жінок-політиків засуджували суворіше, ніж чоловіків, коли їх ловили на участі в корупційних скандалах. Це може узгоджуватися з результатами робіт Р. Фішера, Кубака й інших [58], які довели, що жінки рідше пропонували хабарі та менш охоче карали корупцію, хоча вони також вірили, що корупція більш поширена, ніж чоловіки. З іншого боку, деякі автори, зокрема Оніфаде і Бодунде [59], підкреслюють, що чоловіки та жінки не відрізняються за схильністю до корупційних дій.

Необхідно також виокремити дослідження, які пов'язують корупцію з характеристиками особистості. Поперше, А. Агбо та Е. Івунду [60] зазначили, що екстраверсія була безпосередньо пов'язана зі схильністю до участі в корупційній діяльності, тоді як така риса, як педантичність, була опосередковано пов'язана з цим явищем. Щодо мотивації учасників, то зовнішня сприяє корупційній поведінці, тоді як із вищими рівнями внутрішньої мотивації все відбувається навпаки. Тим часом, Г. Жао, Г. Жанг, Й. Ксу [24] виявили, що так звана "темна тріада особистості" (нарцисизм, психопатія та макіавеллізм) пов'язана з корупційною поведінкою. У той час як нарцисизм, психопатія та макіавеллізм були позитивно пов'язані з отриманням хабара, лише в перших двох випадках цей зв'язок був опосередкований вірою в удачу при уникненні покарання чи негативних наслідків своїх дій. У подібному дослідженні особистісних характеристик М. Вранка і С. Банік [61] показали, що ймовірність отримання хабара була безпосередньо пов'язана зі змінними, пов'язаними з чесністю та скромністю, а це означало, що акт прийняття цього типу корупції включав ігнорування автоматичної реакції чесності, яка зазвичай асоціюється з великою частиною населення.

Інше дослідження, яке аналізувало динаміку, яка сприяє появі корупційної поведінки, провели Дж. Абрагам, Дж. Шулімен і Б. Таквін [62]. Ці автори дійшли висновку, що люди, які ототожнювали себе з характеристиками особистості, яких у них не було, але поводитися так, ніби вони були, мали здатність до моральних міркувань щодо відокремлення себе від власних дій, а це збільшувало їхню ймовірність брати участь у корупційній діяльності. В. Лі та К. Гувен [63] також зробили внесок у цей напрям досліджень, показавши, що більша несприйнятливості до ризику була пов'язана з меншим виправданням відкатів, що суспільства з переважно чоловічими поглядами більш схильні применшувати шкоду, завдану корупцією, і що досвід корупції в минулому позитивно впливає на те, як людина сприймає та виправдовує це явище.

Висновки. Цей аналіз дає можливість уявити основні результати досліджень, отриманих щодо психологічних передумов корупційної поведінки. Особливо актуальний він з огляду на те, що в сучасній літературі про корупцію немає чіткого концептуального уявлення про психологічну сутність цього феномена: переважна більшість уже наявних досліджень в основному використовувала економічний підхід до розглянутого явища.

Зауважено необхідність висвітлення індивідуальних психологічних характеристик. Щодо організаційних параметрів дослідження показують, що такі аспекти, як організаційна структура, поведінка керівників і ситуаційні змінні, мають певну вагу в поширенні або, навпаки, скороченні можливої корупції. У зв'язку з цим емоційні реакції працівників, стратегії, які вони використовують для виправдання

корупційної поведінки, та їхня схильність до ризику також впливають на рівень корумпованості організації.

Що стосується культурних переконань і цінностей, результати показують, що індивідуалістичні, матеріалістичні та авторитарні системи, а також такі, що характеризуються соціальним домінуванням, тісно пов'язані з тенденцією брати участь у корупційній діяльності. Однак слід зазначити, що не всі суспільства сприймають корупцію однаково через їхнє уявлення про думку інших членів громади або їхні очікування щодо державних службовців. Варто пам'ятати, що ставлення до світу як до справедливого, виправдовування домінуючої системи також є визначальними чинниками для прогнозування майбутньої корупційної поведінки учасників. Виявлено неоднозначність доказів взаємодії впливу влади й корумпованості. У той час як деякі дослідження вказували на те, що залучення до влади посилює корупційну поведінку, інші показали, що важливе значення має уявлення конкретної особи про владу.

Природно, що засвоєні соціальні норми є основними факторами наміру людини вчиняти поведінку, пов'язану з корупцією. Було виявлено, що соціальні норми мають певний вплив на цей процес, а сприйняття того, що люди навколо нас поведуться нечесно, сприяє подальшому посиленню такої поведінки. Також є взаємозв'язок з очікуванням бути розкритим, можливими негативними наслідками для третіх сторін, способом виникнення корупційних ситуацій, несприйнятливостю до ризику, наявністю посередників у корупційних операціях, розрахунком можливих особистих вигод і навіть наявністю уявної винагороди за засудження цих практик.

Необхідно звернути увагу на риси особистості, пов'язані з корупційною поведінкою. Такі ознаки, як психопатія, нарцисизм, макіавеллізм, екстраверсія, зовнішня мотивація та низький рівень самооцінки й задоволеності життям, сприяють корупції. Що стосується статі учасників, результати були неоднозначними. Тоді як деякі дослідження підтвердили, що жінки мають більшу схильність до корупційної поведінки, інші не виявили відмінностей між статями. Подібні паралелі можна провести й у випадку відносин влади та корупції. За результатами наукового аналізу не вдалося виявити чіткого зв'язку щодо умов, коли влада супроводжується вищим рівнем корупції.

Автори підкреслюють необхідність зосереджуватися на ситуаціях, а не на учасниках, залучених до дрібної корупції. Замість того, аби бажати "більш чесних" чиновників чи віддавати перевагу суворішому контролю та штрафам (як це робить громадськість) або вищим зарплатам (як це роблять чиновники) як вирішенню проблеми корупції, людство має зосередитися (за аналітичними результатами) на зменшенні кількості ситуацій, у яких корумпованість, найімовірніше, перетворюється на корупцію.

Одним із головних висновків, які випливають з огляду на використані наукові дослідження, є незначна кількість наукової літератури щодо корупції з психологічної точки зору. Інша виявлена закономірність пов'язана з типом вибірки, яка зустрічається в розглянутих статтях – це переважно студенти університетів. Хоч і студентів часто відбирають для наукових досліджень, масштаби такого явища, як корупція, потребують подальшого розуміння механізмів, чого можна досягти за допомогою більш репрезентативних вибірок. Вивчення процесів, які спонукають особу брати участь у корупційних діях, є темою подальших досліджень.

Перспективи подальших досліджень. Проведене дослідження дає змогу визначити питання, які ще не знайшли свого наукового висвітлення і можуть стати

можливими майбутніми напрямками досліджень у галузі юридичної та соціальної психології. Є багато невирішених питань щодо таких аспектів, як сприйняття влади, статі осіб і механізмів, що пов'язують їх із корупцією, а також характеристик особистості та їхньої взаємодії з цими факторами. Окрім того, варто визначити, як соціальні норми сприймаються учасниками під час процесу прийняття рішень, і чи допомагають ситуаційні змінні та формат, у якому представлена корупція, змінити ці уявлення про поведінку інших. Інший напрям дослідження може бути спрямований на виявлення психологічних процесів, що лежать в основі участі в різних корупційних діях залежно від ситуативного контексту (лікарні, політика, університети тощо).

Було б також цікаво дізнатися про вплив таких досліджень на впровадження ефективної політики боротьби з корупцією. Значні зусилля щодо зміцнення ділової етики в усіх сферах і посилення антикорупційного законодавства є необхідними заходами, але не завжди достатніми. Виявлення сприятливого середовища для поширення корупційної поведінки, забезпечення обізнаності щодо багатьох форматів, у яких з'являється це явище, докладання зусиль щодо впровадження систем захисту та винагороди для тих, хто засуджує цю практику, і навіть вивчення поведінки з випадками корупції з боку засобів комунікації – це лише деякі з найважливіших рекомендацій, які можна виявити з наукового аналізу досліджень. Незважаючи на це, важливо пам'ятати, що в полі зору дослідників і практиків, має бути "корупційна поведінка", а не "корумповані люди", а це вказує на той факт, що соціокультурні, економічні та ситуаційні змінні можуть взаємодіяти з психологічними змінними, аби створити можливості, де будь-який громадянин може брати участь у цих типах практик.

Доповнюючи аргументи щодо важливості вивчення характеристик, пов'язаних із корупцією, варто зазначити й те, що як державні, так і приватні установи, мають отримувати емпірично перевірену інформацію для впровадження програм зі зниження рівня корупції в суспільстві. У будь-якому випадку, як було зазначено, актуальними є додаткові дослідження корупції з психологічної точки зору, для того, щоб визначити точні дані для розроблення дієвої політики боротьби з цим явищем.

Список використаних джерел

1. Transparency International. Corruption Perceptions Index (CPI). 2021. URL: <https://www.transparency.org/en/cpi/2021> (дата звернення 12.05.2022).
2. Drugov M., Hamman J., Serra D. Intermediaries in corruption: An experiment // *Experimental Economics*, 2014. Vol. 17(1). P. 78–99.
3. Philp M., Dávid-Barrett E. Realism about political corruption // *Annual Rev. of Political Sci.*, 2015. Vol. 18. P. 387–402.
4. Rose-Ackerman S. *International handbook on the economics of corruption*. Northampton : Edward Elgar. 2006.
5. Azfar O., Lee Y., Swamy A. The causes and consequences of corruption // *The Annals of the American Academy of Political and Social Science*, 2001. Vol. 573. P. 42–56.
6. Andvig J., Fjeldstad O. *Corruption: a review of contemporary research* : report. Bergen : Chr. Michelsen Institute. 2001. 122 p.
7. Johnson J., Mason P. The Proxy Challenge: Why bespoke proxy indicators can help solve the anti-corruption measurement problem // *U4 Brief*, 2013. Bergen : Chr. Michelsen Institute. P. 1–6.
8. Julián M., Bonavía T. Psychological variables related to corruption: a systematic review *Anales de psicología // Annals of psychology*, 2020. Vol. 36, N 2. P. 330–339.
9. The road to bribery and corruption: Slippery slope or steep cliff? / N. Köbis, J.-W. van Prooijen, F. Righetti, P. van Lange // *Psychological Science*, 2017. Vol. 28(3). P. 297–306.
10. Melgar N., Rossi M. & Smith T. The perception of corruption // *Internat. J. of Public Opinion Research*, 2010. Vol. 22(1). P. 120–131.
11. Gino F., Ayal S. & Arieli D. Contagion and differentiation in unethical behavior: The effect of one bad apple on the barrel // *Psychological Science*, 2009. Vol. 20(3). P. 393–398.
12. Svensson J. Eight questions about corruption // *Journal of Economic Perspectives*, 2005. Vol. 19(3). P. 19–42.

13. Jancsics D. Interdisciplinary perspectives on Corruption // *Sociology Compass*, 2014. Vol. 8(4). P. 358–372.
14. Argandoña A. Private-to-private corruption // *J. of Business Ethics*, 2003. Vol. 47. P. 253–267.
15. Abbink K. & Serra D. Anticorruption Policies: Lessons from the Lab // *Research in Experimental Economics*, 2012. Vol. 15. P. 77–115.
16. Connelly B. & Ones D. The personality of corruption: a national level analysis // *Cross-Cultural Research*, 2008. Vol. 42(4). P. 353–385.
17. Gorsira M., Denkers A. & Huisman W. Both sides of the coin: Motives for corruption among public officials and business employees // *J. of Business Ethics*, 2018. Vol. 151(1). P. 179–194.
18. Fehr E. & Falk A. Psychological foundations of incentives // *European Economic Rev.*, 2002. Vol. 46. P. 687–724.
19. Zaloznaya M. The social psychology of corruption: Why it does not exist and why it should // *Sociology Compass*, 2014. Vol. 8(2). P. 187–202.
20. Entrepreneurial orientation and corruption / T. Karmann, R. Mauer, T. Flatten & M. Brettel // *J. of Business Ethics*, 2016. Vol. 133(2). P. 223–234.
21. Connelly B. & Ones D. The personality of corruption: a national level analysis // *Cross-Cultural Research*, 2008. Vol. 42(4). P. 353–385.
22. The Dampening Effect of Social Dominance Orientation on Awareness of Corruption: Moral Outrage as a Mediator / X. Tan, L. Liu, Z. Huang et al. // *Social Indicators Res.*, 2016. Vol. 125(1). P. 89–102.
23. Wang F., & Sun X. Absolute power leads to absolute corruption? Impact of power on corruption depending on the concepts of power one holds // *European J. of Social Psychology*, 2016. Vol. 46(1). P. 77–89.
24. Zhao H., Zhang H. & Xu Y. Does the dark triad of personality predict corrupt intention? The mediating role of belief in good luck // *Frontiers in Psychology*, 2016. Vol. 7. P. 1–16.
25. Mocan N. What determines corruption? International evidence from microdata // *Economic Inquiry*, 2008. Vol. 46. P. 493–510.
26. Rotondi V. & Stanca L. The effect of particularism on corruption: theory and empirical evidence // *J. of Economic Psychology*, 2015. Vol. 51. P. 219–235.
27. Is individual bribery or organizational bribery more intolerable in China (versus in the United States)? Advancing theory on the perception of corrupt acts / Z. Liu, X. Liu, Y. Hong et al. // *Organizational Behavior and Human Decision Processes*, 2017. Vol. 143. P. 111–128.
28. Miller W.L., Grodeland A.B. & Koshechikina T.Y. A culture of corruption? Coping with government in postcommunist Europe. Budapest: Central European University Press, 2001.
29. Mapping Colombian citizens' views regarding ordinary corruption: Threat, bribery, and the illicit sharing of confidential information / W. López-López, M. Bocarejo, D. Peralta et al. // *Social Indicators Res.*, 2017. Vol. 133(1). P. 259–273.
30. Pasculli L. 'Seeds of systemic corruption in the post-Brexit UK' // *J. of Financial Crime*, 2019. Vol. 26, № 3. P. 705–718.
31. Rabl T. The impact of situational influences on corruption in organizations // *J. of Business Ethics*, 2011. Vol. 100(1). P. 85–101.
32. Pelletier K. & Bligh M. The aftermath of organizational corruption: Employee attributions and emotional reactions // *J. of Business Ethics*, 2008. Vol. 80(4). P. 823–844.
33. Kingshott R. & Dincer O. Determinant of public service employee corruption: a conceptual model from the Psychological Contract Perspective // *J. of Industrial Relations*, 2008. Vol. 50(1). P. 69–85.
34. Tan X., Liu L., Zheng W., & Huang Z. Effects of social dominance orientation and right-wing authoritarianism on corrupt intention: The role of moral outrage // *Internat. J. of Psychology*, 2016. Vol. 51(3). P. 213–219.
35. Tavits M. Why Do People Engage in Corruption? The Case of Estonia // *Social Forces*, 2010. Vol. 88(3). P. 1257–1280.
36. Bai B., Liu X. & Kou Y. Belief in a just world lowers bribery intention // *Asian J. of Social Psychology*, 2016. Vol. 19(1). P. 66–75.
37. Working for the Hierarchical System: The Role of Meritocratic Ideology in the Endorsement of Corruption / X. Tan, L. Liu, Z. Huang & W. Zheng // *Political Psychology*, 2017. Vol. 38(3). P. 469–479.
38. Leader corruption depends on power and testosterone / S. Bendahan, C. Zehnder, F. Pralong & J. Antonakis // *Leadership Quarterly*, 2015. Vol. 26(2). P. 101–122.
39. Wu Y. & Zhu J. When Are People Unhappy? Corruption Experience, Environment, and Life Satisfaction in Mainland China // *J. of Happiness Studies*, 2016. Vol. 17(3). P. 1125–1147.
40. Culture of corruption? The effects of priming corruption images in a high corruption context / R. Fischer, M. Ferreira, T. Milfont & R. Pilati // *J. of Cross-Cultural Psychology*, 2014. Vol. 45(10). P. 1594–1605.
41. Zalpa G., Tapia E. & Reyes J. "El que a buen árbol se arrima..." intercambio de favores y corrupción // *Cultura y representaciones sociales*, 2014. Vol. 9(17). P. 149–176.
42. Balafoutas L. Public beliefs and corruption in a repeated psychological game // *J. of Economic Behavior & Organization*, 2011. Vol. 78(1-2), 51–59.
43. Organisational culture and workplace corruption in government hospitals / R. Hechanova, I. Melgar, P. Falguera & M. Villaverde // *J. of Pacific Rim Psychology*, 2014. Vol. 8(2). P. 62–70.
44. Guerrero M. & Rodríguez-Oreggia E. On the individual decisions to commit corruption: A methodological complement // *J. of Economic Behavior and Organization*, 2008. Vol. 65. P. 357–372.
45. Banerjee R. On the interpretation of bribery in a laboratory corruption game: Moral frames and social norms // *Experimental Economics*, 2016. Vol. 19(1). P. 240–267.
46. Barr A. & Serra D. The effects of externalities and framing on bribery in a petty corruption experiment // *Experimental Economics*, 2009. Vol. 12(4). P. 488–503.
47. The road to bribery and corruption: Slippery slope or steep cliff? / N. Köbis, J.-W. van Prooijen, F. Righetti & P. van Lange // *Psychological Sci.*, 2017. Vol. 28(3). P. 297–306.
48. Dickel P. & Graeff P. Entrepreneurs' propensity for corruption: A vignette-based factorial survey // *J. of Business Research*, 2018. Vol. 89. P. 77–86.
49. Risk attitude, beliefs, and information in a Corruption Game – an experimental analysis / S. Berninghaus, S. Haller, T. Krüger et al. // *J. of Economic Psychology*, 2013. Vol. 34. P. 46–60.
50. Abbink K. & Wu K. Reward self-reporting to deter corruption: An experiment on mitigating collusive bribery // *J. of Economic Behavior & Organization*, 2017. Vol. 133. P. 256–272.
51. Fehr E. & Falk A. Psychological foundations of incentives // *European Economic Rev.*, 2002. Vol. 46. P. 687–724.
52. Tay L., Herian M. & Diener E. Detrimental Effects of Corruption on Subjective Well-Being: Whether, How, and When // *Social Psychological and Personality Sci.*, 2014. Vol. 5(7). P. 751–759.
53. Wu Y. & Zhu J. When are People Unhappy? Corruption Experience, Environment, and Life Satisfaction in Mainland China // *J. of Happiness Studies*, 2016. Vol. 17(3). P. 1125–1147.
54. Life satisfaction as a buffer of the relationship between corruption perception and political participation / W. Zheng, L. Liu, Z. Huang & X. Tan // *Social Indicators Res.*, 2017. Vol. 132(2). P. 907–923.
55. Physiological and behavioral patterns of corruption / T. Jaber-López, A. García-Gallego, P. Perakakis & N. Georgantzis // *Frontiers in Behavioral Neuroscience*, 2014. Vol. 8(434).
56. Aremu A., Pakes F., & Johnston L. The moderating effect of emotional intelligence on the reduction of corruption in the Nigerian police // *Police Practice & Res.*, 2011. Vol. 12(3). P. 195–208.
57. Zhao H., Zhang H. & Xu Y. Does the dark triad of personality predict corrupt intention? The mediating role of belief in good luck // *Frontiers in Psychology*, 2016. Vol. 7. P. 1–16.
58. Culture of corruption? The effects of priming corruption images in a high corruption context / R. Fischer, M. Ferreira, T. Milfont & R. Pilati // *J. of Cross-Cultural Psychology*, 2014. Vol. 45(10). P. 1594–1605.
59. Onifade C. & Bodunde H. Gender differences in students' response to corrupt practices in Nigeria // *Gender & Behaviour*, 2009. Vol. 7(1). P. 2162–2172.
60. Agbo A. & Iwundu E. Corruption as a propensity: Personality and motivational determinants among Nigerians // *The J. of Psychology: Interdisciplinary and Applied*, 2016. Vol. 150(4). P. 502–526.
61. Vranka M. & Bahník S. Predictors of bribe-taking: the role of bribe size and personality // *Frontiers in Psychology*, 2018. Vol. 9(10). P. 1511.
62. Abraham J., Suleeman J. & Takwin B. The psychology of corruption: the role of the counterfeit self, entity self-theory, and outcome-based ethical mindset // *J. of Psychological and Educational Res.*, 2018. Vol. 26(2). P. 7–32.
63. Lee W. & Guven C. Engaging in corruption: The influence of cultural values and contagion effects at the microlevel // *J. of Economic Psychology*, 2013. Vol. 39. P. 287–300.

References

- Transparency International. (2021). Corruption Perceptions Index (CPI). <https://www.transparency.org/en/cpi/2021> [in English]
- Drugov, M., Hamman, J., & Serra, D. (2014). Intermediaries in corruption: An experiment. *Experimental Economics*, 17(1), 78–99. [in English]
- Philp, M., & Dávid-Barrett, E. (2015). Realism about political corruption. *Annual Review of Political Science*, 18, 387–402. [in English]
- Rose-Ackerman, S. (2006). *International handbook on the economics of corruption*. Northampton: Edward Elgar. [in English]
- Azfar, O., Lee, Y., & Swamy, A. (2001). The causes and consequences of corruption. *The Annals of the American Academy of Political and Social Science*, 573, 42–56. [in English]
- Andvig, J., & Fjeldstad, O. (2001). *Corruption: a review of contemporary research*. Bergen: Chr. Michelsen Institute. [in English]
- Johnsøn, J., & Mason, P. (2013). *The Proxy Challenge: Why bespoke proxy indicators can help solve the anti-corruption measurement problem* (U4 Brief) (pp. 1–6). Bergen [in English]
- Julián, M., & Bonavía, T. (2020). Psychological variables related to corruption: a systematic review *Anales de psicología / annals of psychology*, vol. 36, nº 2 (may), 330–339. [in English]
- Köbis, N., Van Prooijen, J.-W., Righetti, F., & Van Lange, P. (2017). The road to bribery and corruption: Slippery slope or steep cliff? *Psychological Science*, 28(3), 297–306. [in English]
- Melgar, N., Rossi, M., & Smith, T. (2010). The perception of corruption. *International Journal of Public Opinion Research*, 22(1), 120–131. [in English]

11. Gino, F., Ayala, S., & Ariely, D. (2009). Contagion and differentiation in unethical behavior: The effect of one bad apple on the barrel. *Psychological Science*, 20(3), 393–398. [in English]
12. Svensson, J. (2005). Eight questions about corruption. *Journal of Economic Perspectives*, 19(3), 19–42. [in English]
13. Jancsics, D. (2014). Interdisciplinary perspectives on Corruption. *Sociology Compass*, 8(4), 358–372. [in English]
14. Argandoña, A. (2003). Private-to-private corruption. *Journal of Business Ethics*, 47, 253–267. [in English]
15. Abbink, K., & Serra, D. (2012). Anticorruption Policies: Lessons from the Lab. *Research in Experimental Economics*, 15, 77–115. [in English]
16. Connelly, B., & Ones, D. (2008). The personality of corruption: a nationallevel analysis. *Cross-Cultural Research*, 42(4), 353–385. [in English]
17. Gorsira, M., Denkers, A., & Huisman, W. (2018). Both sides of the coin: Motives for corruption among public officials and business employees. *Journal of Business Ethics*, 151(1), 179–194. [in English]
18. Fehr, E., & Falk, A. (2002). Psychological foundations of incentives. *European Economic Review*, 46, 687–724. [in English]
19. Zaloznaya, M. (2014). The social psychology of corruption: Why it does not exist and why it should. *Sociology Compass*, 8(2), 187–202. [in English]
20. Karmann, T., Mauer, R., Flatten, T., & Brettel, M. (2016). Entrepreneurial orientation and corruption. *Journal of Business Ethics*, 133(2), 223–234. [in English]
21. Connelly, B., & Ones, D. (2008). The personality of corruption: a nationallevel analysis. *Cross-Cultural Research*, 42(4), 353–385. [in English]
22. Tan, X., Liu, L., Huang, Z., Zhao, X., & Zheng, W. (2016). The Dampening Effect of Social Dominance Orientation on Awareness of Corruption: Moral Outrage as a Mediator. *Social Indicators Research*, 125(1), 89–102. [in English]
23. Wang, F., & Sun, X. (2016). Absolute power leads to absolute corruption? Impact of power on corruption depending on the concepts of power one holds. *European Journal of Social Psychology*, 46(1), 77–89. [in English]
24. Zhao, H., Zhang, H., & Xu, Y. (2016). Does the dark triad of personality predict corrupt intention? The mediating role of belief in good luck. *Frontiers in Psychology*, 7, 1–16. [in English]
25. Mocan, N. (2008). What determines corruption? International evidence from microdata. *Economic Inquiry*, 46, 493–510. [in English]
26. Rotondi, V., & Stanca, L. (2015). The effect of particularism on corruption: theory and empirical evidence. *Journal of Economic Psychology*, 51, 219–235. [in English]
27. Liu, Z., Liu, X., Hong, Y., Brockner, J., Tam, K., & Li, Y. (2017). Is individual bribery or organizational bribery more intolerable in China (versus in the United States)? Advancing theory on the perception of corrupt acts. *Organizational Behavior and Human Decision Processes*, 143, 111–128. [in English]
28. Miller, W. L., Grodeland, A. B., & Koshechkina, T. Y. (2001). A culture of corruption? Coping with government in postcommunist Europe. Budapest: Central European University Press. [in English]
29. López-López, W., Bocarejo, M., Peralta, D., Pineda, C., & Mullet, E. (2017). Mapping Colombian citizens' views regarding ordinary corruption: Threat, bribery, and the illicit sharing of confidential information. *Social Indicators Research*, 133(1), 259–273. [in English]
30. Pasculli, L. 2019. 'Seeds of systemic corruption in the post-Brexit UK', *Journal of Financial Crime*, vol. 26, № 3, pp. 705–718. [in English]
31. Rabl, T. (2011). The impact of situational influences on corruption in organizations. *Journal of Business Ethics*, 100(1), 85–101. [in English]
32. Pelletier, K., & Bligh, M. (2008). The aftermath of organizational corruption: Employee attributions and emotional reactions. *Journal of Business Ethics*, 80(4), 823–844. [in English]
33. Kingshott, R., & Dincer, O. (2008). Determinant of public service employee corruption: a conceptual model from the Psychological Contract Perspective. *Journal of Industrial Relations*, 50(1), 69–85. [in English]
34. Tan, X., Liu, L., Zheng, W., & Huang, Z. (2016). Effects of social dominance orientation and right-wing authoritarianism on corrupt intention: The role of moral outrage. *International Journal of Psychology*, 51(3), 213–219. [in English]
35. Tavits, M. (2010). Why Do People Engage in Corruption? The Case of Estonia. *Social Forces*, 88(3), 1257–1280. [in English]
36. Bai, B., Liu, X., & Kou, Y. (2016). Belief in a just world lowers bribery intention. *Asian Journal of Social Psychology*, 19(1), 66–75. [in English]
37. Tan, X., Liu, L., Huang, Z., & Zheng, W. (2017). Working for the Hierarchical System: The Role of Meritocratic Ideology in the Endorsement of Corruption. *Political Psychology*, 38(3), 469–479. [in English]
38. Bendahan, S., Zehnder, C., Pralong, F., & Antonakis, J. (2015). Leader corruption depends on power and testosterone. *Leadership Quarterly*, 26(2), 101–122. [in English]
39. Wu, Y., & Zhu, J. (2016). When Are People Unhappy? Corruption Experience, Environment, and Life Satisfaction in Mainland China. *Journal of Happiness Studies*, 17(3), 1125–1147. [in English]
40. Fischer, R., Ferreira, M., Milfont, T., & Pilati, R. (2014). Culture of corruption? The effects of priming corruption images in a high corruption context. *Journal of Cross-Cultural Psychology*, 45(10), 1594–1605. [in English]
41. Zalpa, G., Tapia, E., & Reyes, J. (2014). "El que a buen árbol se arrima..." intercambio de favores y corrupción. *Cultura y representaciones sociales*, 9(17), 149–176. [in English]
42. Balafoutas, L. (2011). Public beliefs and corruption in a repeated psychological game. *Journal of Economic Behavior & Organization*, 78(1–2), 51–59. [in English]
43. Hechanova, R., Melgar, I., Falguera, P., & Villaverde, M. (2014). Organisational culture and workplace corruption in government hospitals. *Journal of Pacific Rim Psychology*, 8(2), 62–70. [in English]
44. Guerrero, M., & Rodríguez-Oreggia, E. (2008). On the individual decisions to commit corruption: A methodological complement. *Journal of Economic Behavior and Organization*, 65, 357–372. [in English]
45. Banerjee, R. (2016). On the interpretation of bribery in a laboratory corruption game: Moral frames and social norms. *Experimental Economics*, 19(1), 240–267. [in English]
46. Barr, A., & Serra, D. (2009). The effects of externalities and framing on bribery in a petty corruption experiment. *Experimental Economics*, 12(4), 488–503. [in English]
47. Köbis, N., Van Prooijen, J.-W., Righetti, F., & Van Lange, P. (2017). The road to bribery and corruption: Slippery slope or steep cliff? *Psychological Science*, 28(3), 297–306. [in English]
48. Dickel, P., & Graeff, P. (2018). Entrepreneurs' propensity for corruption: A vignette-based factorial survey. *Journal of Business Research*, 89, 77–86. [in English]
49. Berninghaus, S., Haller, S., Krüger, T., Neumann, T., Schosser, S., & Vogt, B. (2013). Risk attitude, beliefs, and information in a Corruption Game – An experimental analysis. *Journal of Economic Psychology*, 34, 46–60. [in English]
50. Abbink, K., & Wu, K. (2017). Reward self-reporting to deter corruption: An experiment on mitigating collusive bribery. *Journal of Economic Behavior & Organization*, 133, 256–272. [in English]
51. Fehr, E., & Falk, A. (2002). Psychological foundations of incentives. *European Economic Review*, 46, 687–724. [in English]
52. Tay, L., Herian, M., & Diener, E. (2014). Detrimental Effects of Corruption on Subjective Well-Being: Whether, How, and When. *Social Psychological and Personality Science*, 5(7), 751–759. [in English]
53. Wu, Y., & Zhu, J. (2016). When Are People Unhappy? Corruption Experience, Environment, and Life Satisfaction in Mainland China. *Journal of Happiness Studies*, 17(3), 1125–1147. [in English]
54. Zheng, W., Liu, L., Huang, Z., & Tan, X. (2017). Life satisfaction as a buffer of the relationship between corruption perception and political participation. *Social Indicators Research*, 132(2), 907–923. [in English]
55. Jaber-López, T., García-Gallego, A., Perakakis, P., & Georgantzis, N. (2014). Physiological and behavioral patterns of corruption. *Frontiers in Behavioral Neuroscience*, 8(434). [in English]
56. Aremu, A., Pakes, F., & Johnston, L. (2011). The moderating effect of emotional intelligence on the reduction of corruption in the Nigerian police. *Police Practice & Research*, 12(3), 195–208. [in English]
57. Zhao, H., Zhang, H., & Xu, Y. (2016). Does the dark triad of personality predict corrupt intention? The mediating role of belief in good luck. *Frontiers in Psychology*, 7, 1–16. [in English]
58. Fischer, R., Ferreira, M., Milfont, T., & Pilati, R. (2014). Culture of corruption? The effects of priming corruption images in a high corruption context. *Journal of Cross-Cultural Psychology*, 45(10), 1594–1605. [in English]
59. Onifade, C., & Bodunde, H. (2009). Gender differences in students' response to corrupt practices in Nigeria. *Gender & Behaviour*, 7(1), 2162–2172. [in English]
60. Agbo, A., & Iwundu, E. (2016). Corruption as a propensity: Personality and motivational determinants among Nigerians. *The Journal of Psychology: Interdisciplinary and Applied*, 150(4), 502–526. [in English]
61. Vranka, M., & Bahnik, S. (2018). Predictors of bribe-taking: the role of bribe size and personality. *Frontiers in Psychology*, 9(10), 1511. [in English]
62. Abraham, J., Suleeman, J., & Takwin, B. (2018). The psychology of corruption: the role of the counterfeit self, entity self-theory, and outcomebased ethical mindset. *Journal of Psychological and Educational Research*, 26(2), 7–32. [in English]
63. Lee, W., & Guven, C. (2013). Engaging in corruption: The influence of cultural values and contagion effects at the microlevel. *Journal of Economic Psychology*, 39, 287–300. [in English]

Надійшла до редколегії 17.07.22

O. Zarychanskyi, PhD in Pedagogy Sci., Ass. Prof.
Olegzarvin69@gmail.com
ORCID ID 0 000-0002-6934-9521
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

PSYCHOLOGICAL ASPECTS OF STUDYING CORRUPTION IN FOREIGN SCIENTIFIC STUDIOS

The article examines scientific approaches and contexts of studying corruption as one of the most important psychological, social, economic and political problems. The article aims to determine the psychological contexts of the study of corruption as a complex multi-layered social phenomenon in foreign scientific studies; identifying its unexplored psychological variables in order to create conditions for the further development of programs for the prevention of corruption acts. The main areas of scientific analysis were: the perception of social norms and morality in the context of corrupt human behaviour, the influence of cultural beliefs and value systems, cross-cultural and gender specifics of corruption, etc. It is noted that not all societies perceive corruption in the same way. The ambiguity of the evidence of the classical interaction of power and corruption has been revealed. While some studies have indicated that involvement in power increases corrupt behaviour, others have shown that an individual's perception of power is important. It was established that perceived norms and moral costs are the main factors of a person's intention to engage in corruption-related behaviour. The perception that people around us are behaving dishonestly contributes to the further strengthening of such behaviour. Certain personality traits associated with corrupt behaviour have been identified. In particular, psychopathy, narcissism, machiavellianism, extraversion, extrinsic motivation, and low life satisfaction and self-esteem contribute to corruption. Regarding the gender of the participants, the results of the studies were mixed. It is emphasized the need to focus on situations and not on participants involved in petty corruption when forming anti-corruption measures. Rather than wishing for "more honest" officials or favouring stricter controls and fines or higher wages as solutions to corruption, the analytical results point to the importance of reducing the number of situations in which corruption is most likely to turn into corruption.

Keywords: corruption; corruption, psychological phenomenon, social norms; cultural values; anti-corruption measures.

УДК 159.92

DOI: <https://doi.org/10.17721/1728-2217.2022.51.30-35>К. Кравченко, канд. псих. наук,
kravchenkoea250388@gmail.com

ORCID ID 0000-0002-8140-1759,

Л. Гребенюк, канд. пед. наук
lesya.hrebeniuk@gmail.com

ORCID ID 0000-0003-4090-8980,

Л. Беліченко, ад'юнкт штатний наук.-організац. від-ня Військового інституту
ludaua28@ukr.net

ORCID ID 0000-0002-3918-3831

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

ОСОБЛИВОСТІ ПРОЯВУ АГРЕСІЇ У ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ-УЧАСНИКІВ БОЙОВИХ ДІЙ: НЕОБХІДНІСТЬ ЧИ НЕГАТИВНИЙ ФАКТОР?

Наведено результати емпіричних досліджень щодо вивчення проблеми прояву агресії у військовослужбовців-учасників бойових дій. Визначено, чи є агресивна поведінка військовослужбовців негативним фактором, чи існує потреба обов'язкового психокорекційного втручання, або навпаки, є тією особливістю, яка сприяє ефективному виконанню завдань за призначенням під час ведення бойових дій. Вивчення проблематики агресії військовослужбовців досліджено всебічно, а саме: як до риси особистості, як до однієї з реакцій бойового стресу та одного з проявів девіантної поведінки. Проведено пошук точок дотику між проявами агресивної поведінки та ефективністю виконання бойових завдань. Зазначено, що на етапі обробки емпіричних даних, виявилось, що всі військовослужбовці, які брали участь у дослідженні, проходять службу в ЗСУ лише з 2017 р., тобто вони не застали запеклих боїв 2014–2016 років, що вплинуло на отримані результати. Також розглянуто рівень бойового стресу військовослужбовців, які брали участь у бойових діях після 2016 р., який, безумовно, менший, ніж рівень бойового стресу військовослужбовців-учасників бойових дій до 2016 р., тобто агресивна поведінка (як реакція бойового стресу) має менший прояв.

Ключові слова: агресивність, військовослужбовці, учасники бойових дій, ЗСУ, операція Об'єднаних сил.

Постановка проблеми. Однією з характерних особливостей соціальної взаємодії людей у сучасному суспільстві є підвищена агресивність. Це пов'язано з впливом цілого ряду факторів, що ускладнюють життєдіяльність і є джерелом роздратування, психічної напруги. З огляду на події останніх років, які відбуваються на сході України, актуальними будуть будь-які дослідження агресивних проявів особистості в різноманітних галузях діяльності людини. Особливу практичну значимість мають дослідження агресивних проявів в умовах військової діяльності.

Необхідність дослідження агресивності військовослужбовців полягає в тому, що гармонійно розвинута особистість передбачає присутність у ній певної частки агресивності, що й робить її адаптивною і корисною (напр., для виконання поставлених бойових завдань), у протилежному випадку відбувається втрата індивідуальності, суб'єкт стає пасивним, конформним, що не сприяє формуванню необхідної фізичної та морально-психологічної стійкості у військовослужбовців для виконання завдань за призначенням.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблемі агресії військовослужбовців останнім часом почали приділяти багато уваги. Це спостерігається у збільшенні кількості наукових досліджень, що спрямовані на вивчення цього актуального питання [1–4 та ін.]. Для всебічного опрацювання цього питання пропонуємо розпочати з аналізу праць цивільних провідних науковців, а потім перейти до більш детального вивчення, ознайомившись з роботами фахівців військової галузі та інших силових структур сектору безпеки та оборони, які брали участь в операції Об'єднаних сил.

Аналізуючи наукову літературу, можна зазначити науковців, які приділяли увагу проблемі агресії та неодноразово розкривали її у своїй праці. Найвідомішими із них є: А. Басс, А. Дарки, А. Ассингер, Р. Берон, Д. Ричардсон, Е. Фромм, Л. Берковіць, Д. Саймон, Т. Лірі, К. Ізард, М. Зільман, К. Юнг, З. Фрейд, К. Лоренц, Х. Кауфма, Д. Доллард, С. Фишбах, А. Бандура, Д. Кемпбелл, М. Шериф, Л. Семенюк, Л. Славиної, І. Фурманова, В. Ковальова та інші.

Представники психоаналітичного підходу (Р. Ардрі, З. Фрейд, Н. Лоренц та ін.) стверджують, що агресія – це інстинктивне вроджене явище, яке в тій чи іншій формі постійно супроводжує людину, оскільки це закладено в її генетиці та конституції. У подальших своїх роботах щодо агресії З. Фрейд також зазначав: "Агресивна енергія виробляється в індивіда безперервно і згодом шукає свого виходу. Якщо з моменту останнього відкритого прояву агресії пройшло багато часу, подразника взагалі не потрібно, вибух агресії відбувається спонтанно" [5]. Схожої думки і представник етологічного підходу К. Лоренц [6], який стверджує, що, чим більший рівень агресивної енергії притаманний людині, тим меншої сили необхідний стимул для того, щоб її виплеснути назовні.

Р. Берон, Д. Ричардсон, спираючись на погляди А. Басса та А. Дарки, визначають агресію як будь-яку поведінку, що містить загрозу або завдає шкоди іншим. Разом з тим, під агресивністю автори розуміють властивість особистості, що характеризується наявністю деструктивних тенденцій, в основному в області міжособистісних стосунків [7]. Також автори зазначають, що агресивна поведінка може супроводжуватися очевидним емоційним збудженням, а може відбуватися і без нього (тобто йдеться про приховані форми агресії). Розрізняють два основних типи агресії: інструментальну (як засіб здобуття ресурсів, збиток не є самоціллю) і ворожу (як заподіяння страждань жертві) [7]. Таким чином, якщо поєднати ці два типи, то агресію ще можна розглядати як засіб для отримання бажаного, шляхом залякування або негативного впливу на інших. Саме цьому аспекту агресивності приділяла увагу В. Зубова, вивчаючи природу агресивності особистості [8, с. 27–32]. Спираючись на роботу авторки, можна виділити такі важливі тези: 1) спостерігаючи за агресивною поведінкою іншої особи, людина також стає схильною до неї; 2) якщо особистість постійно використовує агресивність, отримуючи водночас власну вигоду у справах, з часом її агресивні вміння покращуються і вона почувається більш впевнено; 3) прояву агресивності може сприяти навколишнє оточення.

Л. Берковиць підкреслював важливість існування на-міру скрити чи образити іншу людину при кваліфікуванні будь-яких дій як агресивних [9]. Д. Зільман у своїй теорії перенесення агресивного збудження [10, с. 223] навпаки, обмежує вживання терміну "агресія", тобто акцентує на наявності спроби нанесення іншим тілесних чи фізичних ушкоджень. Також він зазначив, що агресивність обумовлена збудженням, тобто відбувається подраження нервової системи. Тобто, якщо у людини виникають агресивні прояви, відповідно, це проявляється в соматичних реакціях (збільшення артеріального тиску, потовиділення, збільшення частоти пульсу, почервоніння шкіри тощо), а також постійне перебування людини в агресивній стані може призвести до вичерпання її психологічних ресурсів, а як наслідок, виснаження.

Дж. Доллард (представник ситуативного підходу) розглядає агресивність як реакцію на неможливість досягнути чи реалізувати свою ідею, тобто за наявності фрустрації. Принцип цієї теорії полягає в тому, що між фрустрацією та агресією існує сильний взаємозв'язок. Спочатку виникає фрустрація як стан перешкоди, а вже потім з'являються агресивні дії, і навпаки [11, с. 110-111].

В. Тимошенко вважає, що агресивність залежить від емоційності людини, її особистісних якостей, зовнішніх обставин, упевненості в собі, оскільки особа може вважати себе головною, що їй все дозволено. Але агресія може виявлятися в натовпі, особливо у стані паніки. Натовп, не маючи єдиної мети, легше реагує на емоції, не піддається контролю, оскільки він поєднаний між собою єдиним емоційним станом. Людина, яка перебуває в натовпі, втрачає свою індивідуальність, перестає бути собою, де знижується критика та її розумові вміння [12, с. 14-18].

Г. Аммон у своїх працях розглядає конструктивну та деструктивну агресивність. Конструктивна агресивність передбачає відкритий вияв агресії у соціально прийнятій формі, а деструктивна характеризується проявом агресії, яка має соціально негативний результат. Також автор виділяє дефіцитарну агресивність, яка пов'язана з недостатністю відповідних навичок, унаслідок чого вона виявляється у людей з формами психосоматичної патології. Вона характеризується неможливістю втамування гніву, люті і тривоги, подавляти агресію, унаслідок чого відбувається виснаження імунітету людини, що призводить до соматичних захворювань, тому важливо враховувати прояви агресивної поведінки [13, с. 7-93].

Як зазначено в енциклопедії практичної психології "Психополіс", агресія представляє собою емоційно забарвлений жорсткий цілеспрямований напад; бажання і готовність завдати шкоди, вдарити, знищити [14]. Агресивна поведінка є свого роду захисним механізмом, однією з форм реагування на різні несприятливі у фізичному і психічному відношенні життєві ситуації, що викликають стрес, фрустрацію та інші негативні психо-емоційні стани. Однак агресія зовсім не обов'язково є формою реагування, нерідко це усвідомлений вибір людини [15, с. 409]. Е. Фромм стверджує, що агресія виконує не лише руйнівну, а й адаптивну функцію, тобто доброякісну, тому що сприяє підтримці життя й є реакцією на загрозу вітальним потребам [16, с. 12-15].

Таким чином, бачимо, що існує безліч теорій виникнення агресії, її природи і чинників, що впливають на її прояви. Їх можна розглядати як конкуруючі чи навіть протилежні, але як рекомендує Ю. Качанова: "...Розглядати їх як доповнюючі одна одну, адже вони вивчають різні аспекти агресії як складної форми соціальної поведінки" [17]. Також не існує єдиного погляду на те,

чи має агресивність у собі лише негативний зміст, принаймні для її носія.

Розглянемо наукові напрацювання військових фахівців щодо визначеної проблематики. Слід зазначити, що у більшості випадків агресивність військовослужбовців розглядається в контексті: міжособистісної взаємодії у підрозділі, при чому у більшості випадків під час повсякденної діяльності [18-21 тощо]; як складова деяких проявів девіантної поведінки [22, с. 225-230; 23; 24, с. 138-140; 25 тощо]; як реакція бойового стресу та інших негативних наслідків участі у бойових діях [26; 27; 28, с. 128-140; 29 тощо]; властивості особистості військовослужбовців [30, с. 146-152; 31, с. 253-270; 32; 33 тощо]. На жаль, можемо констатувати дуже обмежену кількість досліджень, у яких предметом вивчення є саме агресивність військовослужбовців.

На особливу увагу заслуговують результати досліджень таких науковців, як О. Пустовий, який зазначає, що військовослужбовці підрозділів забезпечення мають найнижчі показники за формами агресії (фізичної агресії, непрямой агресії, роздратування, негативізму, вербальної агресії та індексу агресивності); військовослужбовці, які безпосередньо виконують бойові завдання мають найнижчі показники образи, підозрливості та індексу ворожості, але мають найвищий показник негативізму; військовослужбовці, що займаються плануванням і управлінням підрозділу виявили середні показники, окрім почуття провини, яке має найвищий показник серед всіх; військовослужбовці, які належать до оперативного командування підрозділами, показали найвищі форми агресії в 6 із 8 показників, за показником негативізму поступились своїм підлеглим, а за почуттям провини своїм керівникам, які займаються управлінням підрозділу [2, с. 163-172]. Ю. Підлісний визначив фактори, які сприяють агресивності військовослужбовців: соціально-економічні умови; моральна атмосфера; умови мікросередовища (родичі, друзі); характер і система виховання, наявність значних стереотипів агресивних дій; вікові та індивідуально-психологічні особливості військовослужбовця (основний фактор прояву агресивності); ослаблене здоров'я, психічні розлади, травми; вплив нікотину, алкоголю, наркотичних речовин [3, с. 397-406]. Н. Гриб стверджує, що агресія може відігравати як негативну, так і позитивну роль для військовослужбовця. Серед негативних впливів агресії автор виділяє: створення підґрунтя, що підвищує конфліктність військовослужбовців, нездатність до соціальної кооперації; дезадаптацію військовослужбовців; у тривалих травмуючих ситуаціях може перешкоджати конструктивному виходу з них; забезпечує реалізацію мотиву бажання "завдати шкоди, поранення", здійснення навмисного та цілеспрямованого заподіяння шкоди; сприяє реалізації потреби в певному емоційному вираженні; лежить в основі складних психічних захворювань; забезпечує здійснення помсти, самоствердження, примусу, впливу на іншого військовослужбовця, підвищення самооцінки. Також автором були визначені позитивні впливи агресії: забезпечення адаптації військовослужбовців, досягнення різноманітних зовнішніх вигодах; здійснює певний регулюючий вплив, зосереджуючи процеси пізнання на предметному змісті, що має емоційне забарвлення; у критичній (фруструючій) ситуації може виконувати захисну функцію, функцію роз'яснення ситуації; здійснює оборонну функцію, захищаючи військовослужбовця від саморуйнування та від агресивних актів інших, захищаючи власні інтереси; здійснює зняття емоційного напруження, відіграє роль деякої форми катарсису, знижуючи рівень спонукання до подальшої агресії; забез-

печує компенсацію іншої агресії згідно з нормою відплати і помсти, у результаті чого соціальні відносини, виведені з рівноваги, приходять в норму; забезпечує вирішення конкретних завдань, соціально схвалюваних; здійснює експресивну функцію, забезпечуючи невербальну комунікацію; сприяє усуненню і знищенню перешкод, необхідна у творчій діяльності; в обмеженому діапазоні створює підґрунтя для самостійності військовослужбовця, можливість зайняти активну життєву позицію [4, с. 38–41].

На нашу думку, агресивність іноді потрібна там, де людину "випробовують на міцність", і вона зобов'язана продемонструвати розумну твердість, а іноді й адекватно відповісти. Саме це обумовлює особливості бойової діяльності підрозділів ЗСУ. Але постає питання в управлінні власними агресивними проявами військовослужбовців-учасників бойових дій. Саме для надання обґрунтованої відповіді на це питання й акцентуємо увагу на поглибленому всебічному вивченні зазначеної проблематики.

Мета статті. Визначити, чи необхідна агресія у військовослужбовців-учасників бойових дій, чи є негативним фактором.

Виклад основного матеріалу дослідження. Представимо результати дослідження агресивної поведінки військовослужбовців деяких підрозділів ЗС України, яке було проведено в період з 2019 до 2020 років. Під час дослідження було опитано 173 військовослужбовців, які щойно прибули з району ведення бойових дій. Слід зазначити, що дослідження було досить об'ємним, але у цій публікації спробуємо виокремити ті характеристики, які дають змогу дослідити саме агресивність учасників бойових дій. Також зауважимо, що більшість військовослужбовців, які брали участь у дослідженні, перебувають на військовій службі в ЗСУ з 2017 року, тобто вони не застали активних бойових дій 2014–2016 років.

Основним психологічним інструментарієм, використаний для збору інформації, став перелік таких психодіагностичних методик: визначення інтегральних форм комунікативної агресивності (В. Бойко); опитувальник травматичного стресу для діагностики психологічних наслідків (І. Котенев); багаторівневий особистісний опитувальник "Адаптивність 200" (А. Маклаков, С. Чермянін); визначення типу особистості та можливих особистісних розладів (Дж. Олдхем, Л. Морріс); опитувальник "Індекс життєвого стилю" (Г. Келерман, Р. Плутчик, Х.Р. Конте) [34].

Коротко дамо характеристику особливостям проведення дослідження. Усі військовослужбовці були поділені на дві частини за принципом виокремлення еталонної групи (1 група – еталонна, 2 група – інші військовослужбовці, що брали участь у дослідженні). Метою виділення еталонної групи є визначення певних осіб, серед загальної кількості досліджуваних, показники психологічних характеристик яких будуть визначатися як найкращі, які обумовлюють ефективне ведення бойових дій. Виділення еталонної групи відбувалося шляхом опитування безпосередніх командирів підрозділів. Опитування складається лише з одного питання: "Кого зі своїх підлеглих Ви можете охарактеризувати як військовослужбовця, який ефективно виконував задачі в районі ведення бойових дій". Тут дуже важливо зазначити саме виконання бойових задач, а не будь-які інші характеристики, наприклад: гарна дисципліна, хороші стосунки з колективом тощо. Таким чином, порівнюючи різноманітні показники, які так чи інакше пов'язані з проявами агресивності у двох групах, зможемо відповісти на питання, агресія у військовослужбовців – це необхідність чи негативний фактор? Розглянемо результати, отримані за методикою визначення інтегральних форм комунікативної агресивності (В. Бойко), які наведено в табл. 1.

Таблиця 1. Результати за методикою визначення інтегральних форм комунікативної агресивності (В. Бойко)

Показники	Група 1 (еталонна група)		Група 2		Критерій Стьюдента
	$\bar{X}_1 \pm \delta_1$	$\bar{X}_2 \pm \delta_2$	$\bar{X}_2 \pm \delta_2$	$\bar{X}_2 \pm \delta_2$	
Індекс агресії	19,71	8,36	19,47	7,26	-0,014
Спонтанність агресії	1,29	1,60	1,60	2,06	-0,762
Нездатність гальмувати агресію	2,00	0,58	1,51	1,07	3,051
Невміння перемикаєти агресію на діяльність	4,00	0,82	3,20	1,01	3,832
Анонімна агресія	1,71	1,11	1,91	1,22	-0,696
Провокування агресії в оточуючих	2,14	1,95	1,80	1,34	0,726
Схильність до відображеної агресії	3,43	1,40	2,80	1,42	1,804
Аутоагресія	2,00	1,41	2,05	1,38	-0,155
Ритуалізація агресії	0,57	1,13	0,95	1,25	-1,310
Задоволення від агресії	1,43	1,72	1,67	1,31	-0,584
Розплата за агресію	1,14	1,21	1,98	1,55	-2,688

Примітка. Відсутність або дуже низький рівень агресії (від 0 до 8 балів); невисокий рівень агресії (9–20 балів); середній рівень агресії (21–30 балів); підвищений рівень агресії (від 31 до 40 балів); дуже високий рівень агресії (41 і більше балів) пов'язаний з отриманням задоволення від агресії, перейняти агресії натовпу, провокуванням агресії в оточуючих. Максимальне значення показників за шкалами – 5. Чим вищий показник за шкалами, тим більший прояв агресії.

Агресивність у спілкуванні (комунікативна агресія) тлумачиться як ворожість, як якість або риса особистості, спрямована на створення неприємностей іншим людям. Агресивна комунікативна поведінка – це специфічна форма діяльності людини, що характеризується демонстрацією переваги в силі або застосуванні засобів комунікативного впливу щодо інших людей, яким суб'єкт намагається дошкулити [35, с. 34]. Отже, за допомогою зазначеної методики можемо визначити, чи проявляють військовослужбовці агресивні реакції один до одного та до свого найближчого оточення.

Як видно з табл. 1, загальний індекс агресії в обох групах має невисокий рівень та не має достовірних відмінностей. Тобто можемо сказати, що всім військовослужбовцям майже не властиво проявляти агресивні реакції під час взаємодії з іншими (можливо за виключенням деяких конкретних випадків). Отримані результати нам дають можливість розглянути інші, досить цікаві аспекти. Найбільший свій прояв в обох групах мають показники "невміння перемикаєти агресію на діяльність (або на інші неживі об'єкти)" та "схильність до відображеної агресії", що мають достовірні відмінності між двома групами.

Якщо не брати до уваги причину виникнення агресивних реакцій у військовослужбовців, а це можуть бути як сімейні негаразди, так і систематичне порушення ворогом режиму тиші (станом на час проведення дослідження), на нашу думку, саме невміння перемикаєти агресію на діяльність є головною причиною конфліктних ситуацій у підрозділах. Можна припустити, що навіть при розробці психологічного тренінгу, який дасть можливість навчити військовослужбовців перенаправляти агресію на ворога, – це не дасть необхідного ефекту, оскільки при встановленому режимі тиші надати відсіч ворогу неможливо, а в такому випадку буде зростати тільки рівень фрустрації. Під час можливості використання військовослужбовцями всієї міці озброєння ЗС України запропонований варіант був би доцільний. Другий показник, а саме, схильність до відображеної агресії, свідчить про те, що військовослужбовці першої – еталонної групи більш схильні до прояву агресії у відповідь на різноманітні провокації (можна припустити, що не лише у процесі спілкування).

Також спостерігаємо, ще два показники, які мають свій середній прояв, але мають достовірні відмінності: "Розплата за агресію" (більше притаманна другій групі) та "нездатність гальмувати агресію". Перший показник свідчить про те, що військовослужбовці першої – еталонної групи менше переймаються за прояв своєї нестриманості та агресивності, ніж представники другої групи, що на нашу думку, дає їм можливість більше концентрувати увагу на бойовому завданні. Нездатність гальмувати агресію свідчить про те (спираючись на числове значення), що військовослужбовцям першої – еталонної групи іноді необхідно докласти зусиль щодо контролю власних агресивних реакцій, але все ж таки це відбувається на незначному рівні. Проте слід зазначити, що такі реакції можливі за наявності реального зовнішнього подразника.

Таким чином, підводячи підсумки щодо результатів, отриманих за методикою визначення інтегральних форм комунікативної агресивності (В. Бойко), доходимо висновку, що військовослужбовцям, які найкраще себе проявили під час ведення бойових дій, не властивий прояв агресивності в процесі взаємодії з іншими (за винятком деяких конкретних випадків), вони схильні відповідати агресією на різноманітні провокації (не лише в процесі спілкування). Серед інших, менш привабливих характе-

ристик, є деякі труднощі щодо контролю власних агресивних проявів та відсутність переживань з цього приводу. Якщо б ми розглядали характеристики цивільних осіб, то при отриманні даних результатів можна було б говорити про їхні негативні аспекти. Але враховуючи, що йдеться про військовослужбовців-учасників бойових дій ще незакінченої війни, то такі показники досить припустимі, а можна навіть сказати, бажані. Можна порекомендувати навчити військовослужбовців, якщо навіть не перенесенню агресії на ворога, то хоча б прийомам зниження агресивних проявів (за необхідності) для покращення їхнього власного самопочуття.

Розглянемо прояви агресивності військовослужбовців, які були отримані за іншими методиками. До психологічного портрету військовослужбовців-учасників бойових дій, який був визначений за *методикою визначення типу особистості та можливих особистісних розладів* (Дж. Олдхем, Л. Морріс), входить показник агресивності, який має свій достатній прояв та не має достовірних відмінностей між двома групами. Тобто агресивність як риса особистості притаманна більшості військовослужбовців, які беруть безпосередню участь у бойових діях. Їх можна охарактеризувати таким чином: люди сильні своєю натурою, відповідальні, вони ніколи не сховуються від ворога, можуть добре працювати у досить складних умовах і в небезпечних ситуаціях, не дозволяючи брати над собою верх хвилюванням і побоюванням, вони фізично сильні і часто з насолодою беруть участь у сутичках з суперником (ворогом).

Результати досліджень за *методикою опитувальник "Індекс життєвого стилю"* (Г. Келермана, Р. Плутчика, Х.Р. Конте) свідчать про прояв таких захисних механізмів у першій – еталонній групі: "Заміщення" (має достовірні відмінності), "регресія", "гіперкомпенсація" (достовірні відмінності відсутні). Результати досліджень за цією методикою цікаві у зв'язку з тим, що механізми захисту беруть участь у формуванні рис характеру (табл. 2). Згідно з табл. 2 можемо побачити, що захисний механізм "заміщення" має найбільший свій прояв, формує агресивний тип характеру, який властивий першій – еталонній групі, що є підтвердженням результатів, отриманих за попередньою методикою.

Таблиця 2. Результати за методикою опитувальник "Індекс життєвого стилю" (Г. Келермана, Р. Плутчика, Х.Р. Конте)

Механізми психологічного захисту	Розлади особистості	Риси особистості
Витіснення	Пасивний тип	Боязкий
Заміщення	Агресивний тип	Агресивний
Гіперкомпенсація	Маніакальний тип	Товариський
Компенсація	Депресивний тип	Похмурий
Заперечення	Істероїдний тип	Довірливий
Проекція	Параноїдальний тип	Підозрілий
Раціоналізація	Обсесивно-компульсивний тип	Контролюючий
Регресія	Психопатійний тип	Безконтрольний, неконтрольований

У методиці *багаторівневої особистісної опитувальник "Адаптивність 200"* (А. Маклакова, С. Чермяніна) нас насамперед цікавила шкала "Схильність до девіантних форм поведінки", оскільки в більшості випадків така поведінка супроводжується проявами агресії. За всіма шкалами цієї методики отримано достовірні відмінності між групами. Таким чином, за отриманими результатами можна сказати, що у військовослужбовців першої – еталонної групи відсутні ознаки агресивної поведінки щодо

оточуючих, вони орієнтовані на дотримання соціально ухвалених норм поведінки і раціональну побудову між-персональних взаємостосунків з іншими, не конфліктні. Також прояв агресивності можемо спостерігати як реакцію бойового стресу (за методикою *Опитувальник травматичного стресу для діагностики психологічних наслідків* (І. Котенева)), вона не має своїх достовірних відмінностей і в усіх військовослужбовців проявляється на середньому рівні.

Висновки. Таким чином, підводячи підсумки розгляду питання агресивності військовослужбовців-учасників бойових дій, можна зазначити, що:

- агресивність корисна, але в тому випадку, коли вона буде завжди в арсеналі дій людини, яка буде її використовувати лише за певної необхідності;
- військовослужбовці ЗС України мають достатній рівень агресивності (та різних її форм), що сприяє ефективному виконанню завдань за призначенням в умовах ведення бойових дій;
- його прояви не поширюються на співслужбовців та близьких (можливо, за винятком деяких ситуацій);
- у більшості випадків спалахи агресивності військовослужбовці здатні контролювати самостійно;
- агресія проявляється у відповідь на різноманітні провокації;
- з приводу власних проявів агресії військовослужбовці не переймаються, тобто не відчувають провини або сорому за це.

Професійна діяльність військовослужбовця передбачає, що в його діях будуть ознаки агресивної поведінки, адже фахова агресія військовослужбовця – це санкціоновані нормативними актами дії у формі фізичної агресії, які мають на меті фізичне знищення ворога або злам його волі до опору (травма, поранення, летальний випадок), що адекватна кризовій ситуації із застосуванням штатного озброєння, прийомів рукопашного бою тощо. Агресивна поведінка військовослужбовців у бою має спрямовуватись виключно на ворога з метою виконання бойового завдання за будь-яких умов та не допускати можливостей зворотного сплеску при невдачах, пов'язаних з неузгодженими діями підрозділів та окремих військовослужбовців.

Перспективи подальших досліджень. У подальшому планується розробити психокорекційну програму, яка б давала можливість військовослужбовцям за необхідності активувати агресивні прояви, а потім їх нівелювати, а також, все ж таки, попрацювати над перенесенням агресивності на діяльність, тим більше, що діяльність військовослужбовця, особливо під час ведення бойових дій, цьому сприяє.

Список використаних джерел

1. Гуменюк Л.Й., Синчук І.В. Агресивність військовослужбовців в аспекті психічного здоров'я // Наук. вісн. Львів. держ. ун-ту внутр. справ. Психологія, 2016. Вип. 2. С. 169–178.
2. Пустовий О.М. Дослідження показників і форм агресії учасників бойових дій на сході України // Психологічний часопис, 2017. № 6 (10). С. 163–172.
3. Васильєва Г.В., Кокошук Г.І. Особливості прояву агресії у військовослужбовців залежно від статусного рангу // Психологічний перспективи, 2012. № 20. С. 3–13.
4. Гриб Н. Профілактика деструктивної агресивності у військовослужбовців // Вісн. Київ. нац. ун-ту імені Тараса Шевченка. Соціальна робота, 2018. № 2(4). С. 38–41.
5. Фрейд З. Введение в психоанализ : лекции. Москва : Наука, 1990.
6. Лоренц К. Агрессия (так называемое зло). Москва : Прогресс, 1994.
7. Бэрон Р., Ричардсон Д. Агрессия. Санкт Петербург : Питер, 2001.
8. Зубова Л.В. О природе агрессивности личности // Вест. Оренбург. гос. ун-та. Серия: Гуманитарные науки, 2004. № 5. С. 27–32.
9. Берковець Л. Агресія: причини, наслідки, контроль. 2007. URL: http://psychologis.com.ua/leonard_berkovic_agressiya_dvoe_zn_prichinyz_pt_posledstviya_i_kontrol.htm. (дата звернення: 12.04.2022)
10. Zillmann D. Dramaturgy for Emotions from Fictional Narration. In J. Bryant & P. Vorderer (Eds.). Psychology of entertainment. Routledge, 2006
11. Латіна Ю.В. Теорія агресивності в соціології // Наук. пр. Чорномор. держ. ун-ту імені Петра Могили. Соціологія, 2008. Т. 103, № 110. С. 110–111.
12. Тимошенко В.І. Соціальні детермінанти агресії // Держава і право : зб. наук. пр. Юридичні і політичні науки, 2012. № 56. С. 14–18.
13. Аммон Г. Психосоматическая терапия. Санкт Петербург : Речь, 2000. С. 7–93.
14. Козлов М. Энциклопедия практической психологии. Агресія і агресивність. URL: https://psychologis.com.ua/agressiya_i_agressivnost.htm. (дата звернення: 10.04.2022)

15. Еникеев М.И. Юридическая психология : учебник для вузов. Москва : Норма, Инфра-М, 1996. С. 409.

16. Агрессия – одна из форм защиты "Я". Интервью Е. Клещенко с С.Н. Ениколоповым // Химия и жизнь, 2006. № 10. С. 12–15.

17. Качанова Ю.В. Агресивність: аналіз теоретичних підходів // Наук. пр. Соціологія, 2011. Вип. 144. Т. 156. С. 29–32.

18. Конфліктологія : навч. посіб. / А.І. Берлач, В.В. Кондрюкова, В.О. Криволапчук, О.Г. Поліщук. Вид. 2-ге, доповн. Одеса : ОДУВС, 2010.

19. Анашкин О., Лебедев О. Конфлікти у військових колективах // Орієнтир, 2004. № 6.

20. Гулінін В.М. Управління соціальними процесами в конфліктних ситуаціях у військових колективах : магістер. роб. Суми : СумДПУ ім. А.С.Макаренка, 2020.

21. Ключкова О.А. Психологічні особливості конфліктних форм поведінки військовослужбовців. 2014 URL:<http://eprints.zu.edu.ua/24902/1/%D0%9A%D0%BB%D0%BE%D1%87%D0%BA%D0%BE%D0%B2%D0%B0ice%20Word.pdf>. (дата звернення: 10.04.2022)

22. Худавердова А.О. Специфічні чинники девіантної поведінки військовослужбовців // Вісн. Львів. ун-ту. Психологічні науки, 2021. № 11. С. 225–230.

23. Лахтарина Ю.С. Психологічна підтримка військовослужбовців з посттравматичним стресовим розладом. 2020. С. 15–17. URL:https://repository.sspu.edu.ua/bitstream/123456789/9952/1/%D0%9B%D0%B0%D1%85%D1%82%D0%B0%D1%80%D0%B8%D0%BD%D0%B0_%D0%AE_%D0%A1_%D0%A1%D0%9E%28%D0%BB%D0%BE%D0%B3%296.pdf. (дата звернення: 02.05.2022)

24. Швец Д.В., Худавердова А.О. Характеристика причин девіантної поведінки військовослужбовців. Особистість, суспільство, закон. Харків, 2021. С. 138–140.

25. Мозговий В.І. Вивчення особистості військовослужбовців, схильних до делінквентної поведінки, у контексті порушення їхнього статусу та родинних зв'язків // Теорія і практика сучасної психології, 2018. № 4. С. 23–28.

26. Попелюшко Р.П. Психологічні наслідки військово-травматичного стресу для учасників бойових дій // Зб. наук. пр. Нац. акад. Держ. прикордонної служби України. Педагогічні та психологічні науки, 2015. № 2. С. 159–171.

27. Кравченко К.О., Ширококов Ю.М., Тимченко О.В. Соціально-психологічні детермінанти виникнення бойового стресу у військовослужбовців – учасників АТО : монографія. Харків : НУЦЗУ, ФОП Мезіна В.В., 2017.

28. Ляц О., Яцюк М. Деструктивний вплив бойового стресу на емоційну сферу особистості військового // Психологічні перспективи, 2021. Вип. 37. С. 128–140.

29. Курченко Є., Мороз Р., Цуканова Т. Подолання бойового стресу та його психологічних наслідків. 2015 URL:http://www.medsanbat.info/download/%D0%9F%D0%BE%D0%B4%D0%BE%D0%BB%D0%B0%D0%BD%D0%BD%D1%8F%20%D0%B1%D0%BE%D0%B9%D0%BE%D0%B2%D0%BE%D0%B3%D0%BE%20%D1%81%D1%82%D1%80%D0%B5%D1%81%D1%83_2015_A6.pdf. (дата звернення: 10.04.2022)

30. Кравченко К.О., Бура Ю.С. Визначення типу особистості військовослужбовців підрозділів Десантно-штурмових військ, які приймають безпосередню участь в операції Об'єднаних сил // Фаховий журн. "Габітус", 2020. Вип. 17. С. 146–152.

31. Кравченко К.О. Індивідуально-психологічні особливості в системі соціально-психологічних детермінант виникнення бойового стресу у військовослужбовців – учасників антитерористичної операції // Проблеми сучасної психології. Зб. наук. пр., 2016. № 34. С. 253–270.

32. Наумов В.Л. Індивідуально-психологічні особливості військовослужбовців з розладами адаптації, посттравматичним стресовим розладом та постстресовими розладами особистості // Вісн. морської медицини, 2018. С. 38–44.

33. Осьодло В.І. Вплив індивідуально-психологічних властивостей особистості на подолання стресових ситуацій // Психологічний журн., 2019, № 3.

34. Методичні рекомендації "З вивчення психічних станів, процесів та властивостей військовослужбовців із застосуванням програмного забезпечення PSY-D" : Військова публікація ТКП 1-00(160)03.01 / К.О. Кравченко, Н.М. Мась, Д.Б. Наседкін та ін. Затверджена ТВО начальника Головного управління морально-психологічного забезпечення ЗСУ від 16.03.2021.

35. Фетискин Н.П., Козлов В.В., Мануйлов Г.М. Социально-психологическая диагностика развития личности и малых групп. Москва : Изд-во Ин-та психотерапии, 2002. С. 34.

References

1. Humeniuk L., Synchuk I. (2016) Aggression of servicemen through the aspect of psychological health. *Scientific Bulletin of Lviv State University of Internal Affairs. (Psychology)*. №2, p. 169-178. [in Ukrainian]
2. Pustovyi O. (2017) The research of indicators and forms of aggression of combat action participants on the east of Ukraine. *Psychological journal*. №6 (10), p. 163-172. [In Ukrainian]
3. Vasylieva H., Kokoshchuk H. (2012) Peculiarities aggression manifestation among servicemen depending on the status rank. *Psychological perspectives*. №20, p. 3-13. [in Ukrainian]

4. Hryb N. (2018) Prevention of destructive aggressiveness of military personnel. *Bulletin of Taras Shevchenko National University of Kyiv. Social work*. №2 (4), p. 38-41. [in Ukrainian]
5. Freud S. (1989) Introduction to Psychoanalysis: lectures. Moscow: Nauka. [in Russian]
6. Lorents K. (1994) Aggression (so called evil). Moscow: Prohress. [in Russian]
7. Beron R., Richardson D. (2001) Aggression. Saint Petersburg: Piter. [in Russian]
8. Zubova L. (2004) About nature of individual's aggressiveness. *Bulletin of Orenburg State University. Humanities*. №5, p. 27-32. [in Russian]
9. Berkovits L. (2007) Aggression: reasons, consequences, control. http://psychologis.com.ua/leonard_berkovic_agressiya_dvoe_zn_prichinyz_pt_posledstviya_i_kontrol.htm. [in Ukrainian]
10. Zillmann, D. (2006) Dramaturgy for Emotions from Fictional Narration. In J. Bryant & P. Vorderer (Eds.) *Psychology of entertainment*. Routledge. [in English]
11. Latina Yu. (2008) The theory of aggressiveness in sociology. *Academic papers of Chornomorsk state University named after Petro Mohyla. Sociology*. Vol. 103, № 110, p. 110-111. [in Ukrainian]
12. Tymoshenko V. (2012) Social determinants of aggression. *Legal and political sciences: collection of scientific papers. The State and Law*. № 56, p. 14-18. [in Ukrainian]
13. Ammon H. (2000) Psychosomatic therapy. Saint Petersburg: Rech. P. 7-93. [in Russian]
14. Kozlov M. Encyclopedia of practical psychology. Aggression and aggressiveness. https://psychologis.com.ua/agressiya_i_agressivnost.htm. [in Ukrainian]
15. Yenikieiev M. (1996) Legal psychology: a textbook for universities. Moscow: Norma, Infra-V. p.409. [in Russian]
16. Aggression – one of the forms from "I" protection. Interview of Kleschenko Ye. with Yenikolopov S. (2006) *Chemistry and life*. № 10, p. 12-15. [in Russian]
17. Kachanova Yu. (2011) Aggressiveness: analysis of theoretical approaches. *Academic papers. Sociology*. № 144, Vol. 156, p. 29-32. [in Ukrainian]
18. Berlach A., Kondriukova V., Kryvolapchuk V., Polishchuk O. (2010) Conflictology. Ed. 2, add. Odesa: ODUVS. [in Ukrainian]
19. Anashkin O., Lebediev O. (2004) Conflicts in military groups. *Orientyr*. № 6. [in Ukrainian]
20. Hulynin V. (2020) Management of social processes in conflict situations in military groups: master's thesis. Sumy. [in Ukrainian]
21. Klochkova O. (2014) Psychological features of conflict forms of behavior of military personnel. <http://eprints.zu.edu.ua/24902/1/%D0%9A%D0%BB%D0%BE%D1%87%D0%BA%D0%BE%D0%B2%D0%B0%ice%20Word.pdf>. [in Ukrainian]
22. Hudaverdova A. (2021) Specific factors of deviant behavior of military personnel. *Bulletin of Lviv University. Psychological sciences*. № 11, p. 225-230. [in Ukrainian]
23. Lahtarina Yu. (2020) Psychological support of servicemen with post-traumatic stress disorder. P. 15-17. https://repository.sspu.edu.ua/bitstream/123456789/9952/1/%D0%9B%D0%B0%D1%85%D1%82%D0%B0%D1%80%D0%B8%D0%BD%D0%B0_%D0%AE_%D0%A1_%D0%A1%D0%9E%28%D0%BB%D0%BE%D0%B3%296.pdf. [in Ukrainian]
24. Shvets D., Hudaverdova A. (2021) Characterization of the causes of deviant behavior of military personnel. *Personality, society, law*. Kharkiv. P. 138-140. [in Ukrainian]
25. Mozhovyi V. (2018) Study of personality of military personnel prone to delinquent forms of behavior in the context of violation of their gender role status and family ties. *Theory and practice of modern psychology*. № 4, p. 23-28. [in Ukrainian]
26. Popeliushko R. (2015) Psychological consequences of military traumatic stress for participants of combat actions. *Collection of scientific papers of the State Border Guard Academy of Ukraine. Pedagogy and psychological sciences*. №2, p. 159-171. [in Ukrainian]
27. Kravchenko K., Shyrobokov Yu., Tymchenko O. (2017) Social and psychological determinants of the occurrence of combat stress of servicemen – participants of the anti-terrorist operation. Kharkiv. [in Ukrainian]
28. Liashch O., Yatsiuk M. (2021) Destructive impact of combat stress on the emotional sphere of the military personality. *Psychological perspectives*. № 37, p. 128-140. [in Ukrainian]
29. Kurchenko Ye., Moroz R., Tsykanova T. (2015) Overcoming combat stress and its psychological consequences. http://www.medsanbat.info/download/%D0%9F%D0%BE%D0%B4%D0%BE%D0%BB%D0%B0%D0%BD%D0%BD%D1%8F%20%D0%B1%D0%BE%D0%B9%D0%BE%D0%B2%D0%BE%D0%B3%D0%BE%20%D1%81%D1%82%D1%80%D0%B5%D1%81%D1%83_2015_A6.pdf. [in Ukrainian]
30. Kravchenko K., Bura Yu. (2020) Determining the type of personality military personnel from units of Air Assault Forces who directly participated in the Joint Forces Operation. *Professional Journal "Habitus"*. № 17, p. 146-152. [in Ukrainian]
31. Kravchenko K. (2016) Individual and psychological features in the system of social and psychological determinants of the occurrence of combat stress of servicemen – participants of anti-terrorist operation. *Problems of modern psychology. Collection of scientific papers*. № 34, p. 253-270. [in Ukrainian]
32. Naumov V. (2018) Individual and psychological characteristics of servicemen with adjustment disorders, post-traumatic stress disorder and post-traumatic personality disorders. *Bulletin of maritime medicine*. P. 38-44 [in Ukrainian]
33. Osiodlo V. (2019) The influence of individual psychological personality traits on overcoming stressful situations. *Psychological journal*. №3. [in Ukrainian]
34. Kravchenko K., Mas N., Nasiedkin D., Sokolina O., Skriabin O. (2021) Military publication TKP 1-00 (160) 03.01. Methodical recommendations "On the study of mental states, processes and properties of servicemen using the software PSY-D". Approved by the acting Chief of the Main Department of Moral and Psychological Support of the Armed Forces of Ukraine from March 16, 2021. [in Ukrainian]
35. Fetiskin N., Kozlov V., Manuilov H. (2002) Social and psychological diagnosis of personality and small groups development. Moscow. P. 34. [in Russian]

Надійшла до редколегії 22.07.22

K. Kravchenko, PhD in Psychology Sci.
 kravchenkoea250388@gmail.com
 ORCID ID 0000-0002-8140-1759,
 L. Hrebenuk, PhD in Pedagogy Sci.
 lesya.hrebenuk@gmail.com
 ORCID ID 0000-0003-4090-8980,
 L. Belichenko, Adjunct, Scientific and Organizational
 Department of the Military Institute
 ludaua28@ukr.net
 ORCID ID 0000-0002-3918-3831
 Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

PECULIARITIES OF AGGRESSION MANIFESTATION AMONG SERVICEMEN-PARTICIPANTS OF COMBAT ACTIONS: NECESSITY OR NEGATIVE FACTOR?

The results of empirical research on the study of the problem of aggression manifestation among servicemen-participants of combat actions are presented in the article. The main goal of the research was to determine whether the aggressive behavior of servicemen is a negative factor and requires obligatory psychological correction or, on the contrary, is a feature that contributes to effective assigned task performance on the battlefield. The comprehensive approach was applied to study the problem of military servicemen's aggression, namely: as a personality trait, as one of the reactions to combat stress and one of the deviant behavior manifestations. On the other hand, the link between aggressive behavior and combat tasks performance effectiveness was described. It should be noted that during the research, namely, at the stage of empirical data processing, it turned out that all involved servicemen have been serving in the Armed Forces of Ukraine only since 2017, and that means, they did not see the fierce battles of 2014-2016. And we considered this fact as a crucial one, that influence the results greatly. One more significant factor, that must be regarded, is the level of combat stress of servicemen who participated in hostilities after 2016. Obviously, it is lower than the level of combat stress of servicemen who participated in hostilities before 2016, and as a result, aggressive behavior (as a reaction to combat stress) also has a smaller manifestation.

Keywords: aggressiveness, servicemen, participants of combat actions, Armed Forces of Ukraine, Joint Forces Operation.

УДК 159.923; УДК 612.37.032

DOI: <https://doi.org/10.17721/1728-2217.2022.51.36-42>

I. Пампуха, канд. техн. наук, доц.
ramp@ukr.net

ORCID ID 0000-0002-4807-3984,

M. Макарчук, д-р біол. наук, проф.
mykola.makarchuk@gmail.com

ORCID ID 0000-0002-0982-3463,

H. Філімонова, канд. фіз.-мат. наук, ст. наук. співроб.
filimonova@knu.ua

ORCID ID 0000-0002-5133-3003

Scopus ID 36891718200,

C. Мотика, канд. пед. наук

sergeymotyka@gmail.com

ORCID ID 0000-0001-6423-7697,

B. Попков, канд. військ. наук, ст. наук. співроб.
popkov.b.a@gmail.com

ORCID ID 0000-0001-9750-1220,

G. Ніколайчук, канд. політ. наук

g.nikolaichuk@gmail.com

ORCID ID 0000-0003-4204-7512,

B. Лоза, канд. техн. наук, ст. досл.

lozich@ukr.net

ORCID ID 0000-0002-8050-3614,

B. Кальниш, д-р біол. наук, проф.

vkalnysh@ukr.net

ORCID ID 0000-0002-5033-6659

Scopus ID 6602870017

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

КОМПЛЕКСНИЙ ПІДХІД ДО ПРОВЕДЕННЯ ЯКІСНОЇ ВІЙСЬКОВОЇ КАДРОВОЇ ПОЛІТИКИ – ПРОФЕСІЙНО-ПСИХОФІЗІОЛОГІЧНИЙ ВІДБІР У ЗБРОЙНИХ СИЛАХ УКРАЇНИ

Проаналізовано проблеми професійної придатності військовослужбовців, оскільки сучасний стан проведення кадрової політики в ЗСУ потребує вдосконалення, спрямоване на підвищення ефективності виконання завдань відповідно до військово-облікової спеціальності. Зазначено на необхідності покращення підходів для проведення професійного психофізіологічного відбору військовослужбовців. Розглянуто відповідність (невідповідність) особи за професійно важливими психофізіологічними якостями вимогам конкретної діяльності в напружених та/або небезпечних умовах. Зазначено, що сучасні воєнні дії, де особовий склад із значним ризиком виконує складні завдання в умовах крайньої невідомості та небезпеки, вимагають від військовослужбовців високої активності щодо прийняття адекватних і швидких рішень, яка характеризується значним рівнем готовності до виконання поставлених завдань і супроводжуються великим фізичним та емоційним навантаженням. Професійна діяльність з підвищеною небезпекою, зокрема військовослужбовців, здійснюється за рахунок осіб, які мають дещо різні психофізіологічні та психологічні профілі професійно важливих якостей. Обґрунтовано думку про велике значення для подальшого вдосконалення методів професійного відбору. Досліджено гіпотези наявності еквіпотенційних профілів професійно важливих якостей у осіб з однаковою рівнем професійної придатності та розробка пропозицій щодо вдосконалення технології проведення професійного відбору. Обґрунтовано розробку нової парадигми реалізації професійного відбору для військовослужбовців, робота яких пов'язана з підвищеною небезпекою, де новим елементом є констатація наявності багатьох еквіпотенціальних професійних профілів. Визначено гіпотезу, згідно з якою у кожній професії, обтяженій роботами з підвищеною небезпекою, об'єктивно існують особи з однаковою категорією професійної придатності, які мають еквіпотенційні профілі професійно важливих якостей. Запропоновано нову технологію розробки критеріїв професійної придатності осіб, робота яких пов'язана з підвищеною небезпекою, що уможливить підвищення якості професійного відбору.

Ключові слова: кадрова політика, професійний профіль, психофізіологічний відбір, емоційний стан, професійна придатність.

Постановка проблеми. Велике значення професійного відбору, а особливо його психофізіологічної складової, для військовослужбовців на сьогодні дедалі очевидніше. Таке становище зумовлено кількома причинами. По-перше, соціально-політичний, військовий та економічний стани країни є потужним активатором проведення енергійної та адекватної кадрової політики. По-друге, сучасна військова техніка повинна обслуговуватися людьми, які мають відповідний психофізіологічний профіль, що відповідає підвищеним вимогам при її експлуатації. По-третє, значна потужність і складність сучасної військової техніки підвищує відповідальність спеціалістів, що її експлуатують, оскільки ціна помилкової дії може бути непомірно велика як для населення, так і для самого військовослужбовця. Із висловлених положень стає зрозумілим, що значимість психофізіологічного відбору сильно зростає, оскільки саме зазначена складова є

своєрідним підґрунтям для формування у людини унікального набору професійно важливих якостей для кожного з напрямів її діяльності, які віддзеркалюються специфічним рядом психофізіологічних показників.

Сучасні військові дії вимагають високої активності представників, наприклад, підрозділів спеціального призначення, яка характеризується значним рівнем готовності до виконання поставлених завдань, що супроводжуються великим фізичним та емоційним навантаженням, швидкими переміщеннями, тактичними стрибками з парашутом, успішним подоланням перешкод тощо [1]. Зараз військовий персонал зі значним ризиком виконує фізично та психологічно складні завдання в умовах значної небезпеки (включаючи бойові дії). Тому він повинен проходити сувору оцінку психологічного та емоційного стану, щоб визначити психологічну придатність до виконання спеціальних військових завдань із високим рівнем

© Пампуха І., Макарчук М., Філімонова Н., Мотика С., Попков Б., Ніколайчук Г., Лоза В., Кальниш В., 2022

ризик [2]. Виявлені для реалізації цієї мети психологічні показники можуть слугувати предикторами ефективності військової підготовки та подальшої служби [3].

Значимість професійного відбору збільшується, а процедура проведення ускладнюється ще й тому, що умови, за яких виникає бойовий стрес, викликають у військовослужбовців підвищену психофізіологічну реакцію, наслідком якої, зокрема, є вибіркове зниження пам'яті та інших психофізіологічних якостей залежно від характеру впливу небезпечних об'єктів [4]. Ці трансформації реакцій організму впливають на рівень професійної придатності військовослужбовців. У цьому випадку їх слід враховувати при розробці критеріїв придатності до професійної діяльності.

У сучасних публікаціях значну увагу приділено визначенню інформативних показників, застосування яких дозволить здійснювати професійний відбір. Ці показники мають різноманітну природу: фізіологічну, біохімічну, психофізіологічну, психологічну, демографічну. Зокрема, значний інтерес представляє тестування стресостійкості і цілеспрямованості [5]. Широко досліджуються інші характеристики особистості військовослужбовців, наприклад, у поліцейських спецназу. Це дослідження було спрямоване на пошук різнотипних особистісних профілів у офіцерів сил спеціального призначення. У результаті було виявлено існування двох різних особистісних профілів: профіль тотожний профілю населення, але з вищим рівнем емоційної стабільності та самообману, а також особистісний профіль з нижчими балами за показниками депресії, занепокоєння, професійного виснаження, втрати емпатії та вищими балами за показником організаційної стійкості [6]. У літературі досить докладно обговорюються проблеми впливу окремих професійно важливих якостей на ступінь придатності людини до виконання певних робіт на їхню працездатність і надійність діяльності. Встановлена позитивна кореляція між успішністю кар'єрного зростання та задоволенням служби в армії [7], яка є додатковим аргументом на користь проведення професійного відбору. Справа в тому, що відчуття задоволення навіть майбутньою діяльністю частіше за все формується, коли людина відчуває пристосованість своїх психофізіологічних якостей до цієї діяльності. Таким чином, можна припустити, що висока професійна придатність людини сприяє проявам успіху в її діяльності, кар'єрному росту та комфортності життя.

Основним напрямом реалізації професійного відбору є комплексне оцінювання придатності людини з урахуванням структури її психофізіологічного та інших профілів професійно важливих якостей та різноманітних обставин і умов діяльності, які впливають на його окремі показники. Необхідно зазначити, що на сьогодні актуальні дослідження, що спрямовані на вдосконалення кадрового складу будь-якої армії. Проте докладний аналіз професійної діяльності військовослужбовців та конкретні психофізіологічні вимоги до цього контингенту здебільшого є конфіденційною інформацією. Це ускладнює можливість отримання більш докладних знань про психофізіологічні портрети військовослужбовців. Окрім того, можливі дослідження, що здійснюються сьогодні, проводяться на невеликих вибірках, що пов'язано зі специфікою професійної діяльності військовослужбовців, робота яких ускладнена підвищеним ризиком. Тому отримані результати цього розгляду вимагають значної обережності в інтерпретації. Тим не менше, отримані навіть у таких умовах результати цінні для літератури з військової психофізіології, якщо враховувати наявність лише мізерних результатів доступних емпіричних досліджень у цій вузькоспеціалізованій

галузі знань. Розширення об'єктів цих знань дасть у майбутньому позитивний практичний ефект.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Як видно з сучасної літератури [3, 6, 9, 12, 14–16, 18], більшість досліджень спрямовано на аналіз окремих професійно важливих якостей за різних умов їхнього прояву. Проте питання щодо наявності багатьох варіантів профілів цих якостей у осіб з однаковим рівнем успішності професійної діяльності майже не розглядається. Більша увага приділяється дослідженню наборів інформативних характеристик, які віддзеркалюють професійно важливі якості військовослужбовців. Водночас, наявність осіб з дещо різними профілями професійно важливих якостей та однаковою ефективністю праці очевидна.

Метою дослідження є обґрунтування гіпотези щодо наявності еквіпотенційних профілів професійно важливих якостей в осіб з однаковим рівнем професійної придатності та розробка на цій основі пропозицій щодо вдосконалення технології здійснення професійного відбору.

Виклад основного матеріалу дослідження. Діючі правила професійного відбору складаються з декількох етапів, які в загальному вигляді викладені у багатьох монографіях і підручниках. Існування цих етапів детерміноване ідеєю, що є один ідеальний профіль професійно важливих якостей, який з тою чи іншою точністю обумовлює пристосованість особи до виконання професійних завдань. Можна сформулювати припущення, що будь-яке відхилення від цього ідеального профілю знижує якість професійної діяльності. При розробці критеріїв визначення рівня професійної придатності вважається, що критичне відхилення певної кількості конкретних показників (будь-яких) ступінчасто знижує рівень придатності спеціаліста аж до констатації непридатності особи до виконання визначених видів діяльності. При цьому очікується, що інформаційна вага кожного показника не відрізняється від ваги будь-якого іншого, тобто вони однаковою мірою інформативні. Люди з різними профілями професійної придатності можуть мати однакові характеристики ефективності діяльності. Цей незаперечний факт наводить на думку про необхідність корінної модифікації наведеного підходу щодо принципів здійснення професійного відбору.

Загальновідома технологія професійного відбору на першому етапі складається з виявлення переліку професійно важливих якостей людини. Наприклад, для обґрунтування професійно-психологічного профілю сучасних патрульних офіцерів виділяють основні компоненти їхньої психограми, які формують узагальнений професійно-психологічний профіль сучасного співробітника поліції, що має такі компоненти, як: структура інтелекту; риси творчості; особливості нервових процесів; риси характеру та темпераменту; особливості міжособистісної взаємодії [8]. Уточнюються професійно важливі психофізіологічні якості працівників патрульної поліції та психологічний профіль успішного працівника кримінальної поліції [9], проводяться дослідження професійно-психологічного потенціалу сучасного керівника поліції, як комплексної ознаки, яка допомагає визначити ефективність управління та дозволяє констатувати основні складові психограми цього спеціаліста [10] тощо.

Встановлені якості використовують для визначення тих психофізіологічних властивостей організму людини, які необхідні для успішного виконання професійних обов'язків у різних, особливо складних службових ситуаціях. Виділення цих якостей здійснюється за допомогою ретельного вивчення діяльності, оскільки саме психофізіологічні та психологічні властивості людини є фундаментом для

ефективного виконання службових обов'язків. Іншими словами, перелік професійно важливих якостей має бути комплементарним дезидератом професії в різних умовах діяльності. Вимоги професії визначаються за допомогою поглибленого аналізу елементів професійної діяльності та завершуються розробкою так званої професіограми. В останній відображуються умови праці, особливо ті, що шкідливі для організму працівника, описується зміст різних елементів діяльності, послідовність їх зміни та тривалість виконання людиною кожного з них. Аналіз отриманої інформації дає можливість досліднику окреслити коло необхідних для реалізації успішної діяльності психологічних і психофізіологічних характеристик працюючої людини.

Велика увага під час проведення професійного відбору приділяється претендентам на військову службу, особливо до підрозділів "сил спеціального призначення" [11]. Наприклад, для служби в підрозділах армії США та інших армій світу військовослужбовці повинні мати відповідні розумові здібності для планування своїх дій, можливість адаптації до несподіваних небезпечних для життя ситуацій, уміння працювати в командах та спілкування іноземними мовами. Фізична сила і витривалість також необхідні, наприклад, для подолання великих відстаней з важкими вантажами тощо. Військовослужбовці зобов'язані бути стійкими до різних психічних та фізичних стресів, оскільки вони часто розгортаються у складних умовах, де можуть відбуватися різні типи бойових дій [12].

Для оцінки професійно важливих якостей військовослужбовців США застосовується, наприклад, система SFAS, яка є унікальною моделлю для здійснення всебічної оцінки поведінкових та фізіологічних характеристик проявів успіху в діяльності, що має численні стресори, з реальними професійними наслідками, які можуть бути поширені на інші умови діяльності, розумову та фізичну працездатність [11]. Однією з особливостей моделі SFAS є наявність невизначеності та непередбачуваності подальших дій, оскільки кандидати отримують обмежену інформацію та не мають зворотного зв'язку, тобто зазначена модель висуває умови, які непрогнозовані або не перебувають під контролем людини, і тому викликають стресові реакції та тривогу.

Загальна ймовірність професійного відбору військовослужбовців при успішному завершенні завдань SFAS становить 31 % (247 з 800 осіб). Показники фізичної працездатності (віджимання, присідання і біг на дві милі) були найбільш передбачуваними для успішного завершення, за ними слідували демографічні параметри. Серед демографічних предикторів, на думку авторів, найбільшу частку дисперсії пояснює статус офіцера (8 %), за яким слідує роки дійсної військової служби (7 %), освіта (5 %), кількість дітей (3 %), школа рейнджерів (2 %), знання слів, які застосовуються при здійсненні професійної діяльності, розуміння запропонованого тексту, математичні знання, інформація про електроніку, інформація про автомобіль, інформація про наявність запасних деталей, розуміння механіки та технології ремонту техніки. Тобто інформативними показниками є досвід та кваліфікація претендентів на службу. Кандидати проходять оцінку IQ та тест базової освіти для дорослих [11].

Наведений перелік професійно важливих якостей має не лише позитивний аспект. Недоліком системи SFAS, по-перше, є крайня суб'єктивність опису виділених якостей. Дійсно, для виконання будь-якої роботи необхідні досить висока концентрація та якість перемикання уваги, певний обсяг короткочасної пам'яті, хороші швидкісні характеристики, висока функціональна рухливість, сила та врівноваженість нервових процесів,

досконала відповідальність, дисциплінованість та інші психофізіологічні та психологічні характеристики людини. Однак для конкретної професії необхідно знати не лише перелік, а й визначити рівні розвитку цих якостей. На жаль, описовий аналіз не дозволяє кількісно визначити ці рівні. Можна лише сказати, що певна якість має бути більш менш виражена. На цій підставі принципово утруднено визначення критеріїв професійного відбору на ту чи іншу професію. Разом з тим, у кожній професії існують неясні для зовнішнього сприйняття, приховані механізми, дія яких має компенсаційні напрями, спрямовані на врівноваження можливих недоліків окремих функцій. Останнє зауваження ілюструє недосконалість прийомів початкової стадії здійснення професійного відбору, оскільки існує суворота детермінація рівнів показників професійної придатності, орієнтована на існування єдиного ідеального профілю професійних якостей для кожної з професій. Окрім того, кількість видів робіт в окремій професії може бути досить різноманітною, що принципово виключає існування одного ідеального профілю професійно важливих якостей. Наприклад, у професії військовий пілот є види робіт, пов'язані з експлуатацією надзвукових, дозвукових, транспортних та вертолітних літальних засобів [13].

Для багатьох психологічних методик розроблені коридори ступенів професійної придатності для кожної із застосовуваних характеристик. Наприклад, аналіз психологічного профілю, який містить інформацію про результати дослідження особистісних якостей тесту "Великої п'ятірки", широко використовується для оцінки якостей військовослужбовців норвезьких збройних сил спеціальних операцій (ССО) [14]. За результатами, які були отримані авторами шкали цього профілю, оцінюють нейротизм (емоційну нестабільність), екстраверсію (спрямовану на реалізацію потреби бути товаришським та активним); відкритість досвіду (для оцінки уяви та широти інтересів); доброзичливість (співчутливий стиль щодо інших); сумлінність (характеризує тенденцію бути добре організованим та цілеспрямованим). Результати проведеного дослідження показали [14], що молодші військовослужбовці зазвичай були менш емоційними, ніж старші колеги; військовослужбовці, які не мали бойового досвіду, були більш схильними до поступливості та мали нижчий рівень емоційної стійкості, ніж військовослужбовці з бойовим досвідом. Окрім того, військовослужбовці офіцерського складу більше схильні до прояву екстраверсії, ніж військовослужбовці рядового складу. Констатовано відсутність будь-яких суттєвих міжвідомчих відмінностей у середніх показниках особистісних якостей. Порівняно з кандидатами на базову офіцерську підготовку у збройних силах фахівці ССО були менш екстравертовані, менш поступливі та децю емоційніше стабільні. Зазначено, що особистісна структура профілів військовослужбовців у межах ССО або ширша категорія оперативного персоналу з високим рівнем ризику, не обов'язково чітка, за винятком ознак низького нейротизму (висока емоційна стійкість), що стабільний. Проте проведене дослідження підтверджує, що ретельно відібрані військовослужбовці ССО мають деякі особливості, оскільки аспекти їхньої особистості відрізняються від тих осіб, хто мав бажання бути залученим до визначеного підрозділу, але не пройшли профвідбір. Результати інших досліджень рис особистості фахівців за допомогою п'ятифакторної моделі показують наявність зв'язку цих характеристик з продуктивністю праці, що свідчить про факт як загального, так і специфічного впливу особливостей професійної діяльності на ефективність роботи [15].

Таким чином, серед виявлених недоліків на сьогодні технологіями професійного відбору є: констатація наявності єдиного профіля психофізіологічних та психологічних якостей зі сталими їхніми рівнями для кожної з професій [13]. Усунення описаного недоліку до встановлення переліку та критеріальних рівнів професійно важливих якостей є досить складним завданням, але деякі пропозиції можна зробити вже зараз. Справа в тому, що перелік професійно важливих якостей, якщо його уявити у вигляді ламаної лінії, можна представити як психофізіологічний профіль, що відображає потенційні професійні можливості людини. Звичайно, щоб побудувати таку лінію необхідно використовувати стандартизовані показники. У цьому випадку необхідно зазначити, що структура такого психофізіологічного профілю для кожної людини унікальна, оскільки неоднакові рівні психофізіологічних якостей кожного індивідуума.

Отже, з одного боку, є індивідуальні психофізіологічні профілі, характерні для кожної людини, і професійні профілі, засновані на аналізі професіограми. Причому професійні профілі не мають чітко виражених меж для кожного з показників. Відповідність цих профілів кожної людини встановлює ступінь її професійної придатності. І тут виникає питання встановлення чіткості дозволених меж конкретного професійного профілю. Уточнення цих інтервалів для кожного з діагностичних критеріїв зазвичай проводиться за допомогою калібрування з використанням фахівців високого рівня для кожної з аналізованих професій.

При використанні зазначеної процедури виникає ряд труднощів. По-перше, якщо за основу брати дані стажованих працівників, то необхідно враховувати вікові зміни професійно важливих якостей таких спеціалістів та їхні закономірні перетворення (шляхом тренування) зазначених якостей у процесі здійснення професійної діяльності. Обидва обговорювані процеси мають протилежну спрямованість змін професійно важливих психофізіологічних якостей (зі своїм темпом змін кожної з якостей під дією кожного з обговорюваних процесів). Тому рівні окремих складових профілю професійно важливих якостей значною мірою залежать від стажу та кваліфікації еталонного працівника, що слід враховувати при уточненні критеріальних меж показників професійного профілю. Тут необхідно констатувати, що одержане вказаним шляхом встановлення меж професійного профілю, без точного урахування описаних перетворень професійно важливих якостей, може мати завищені та вкрай неточні рівні.

По-друге, є інший підхід. Він заснований на використанні психофізіологічних даних молодих фахівців, які ще не натренували свої професійно важливі якості. Якщо почекати кілька років, протягом яких можна емпірично визначити ступінь професійної придатності фахівця, ці попередньо отримані дані можна покласти за основу при встановленні рівнів окремих показників професійного профілю. Недоліком такого підходу є істотна втрата часу встановлення критеріїв професійної придатності. Існує ризик, що за час уточнення меж професійного профілю в нашому динамічному світі, зміст професії істотно зміниться і первинні психофізіологічні дані молодих людей, отримані багато років тому, вже не відповідатимуть сучасним вимогам професії, що трансформувалася за минулий період.

По-третє, визначення ступеня професійної придатності спеціаліста за зовнішніми критеріями успішності

професійної діяльності є досить складною процедурою, у результаті якої має бути отримана агрегована оцінка, сформована з багатьох складових, що характеризують різні стани успішності роботи спеціаліста. Визначення такого агрегованого показника успішності діяльності, зокрема, може бути реалізовано з використанням факторних значень, набутих у результаті проведення факторного аналізу [13].

В Україні прийнято спеціальну шкалу категорій професійної придатності (рис. 1):

- перша категорія професійної придатності (I), коли людина повністю відповідає вимогам професійного відбору;
- друга категорія професійної придатності (II), коли людина переважно відповідає вимогам професійного відбору;
- третя категорія професійної придатності (III), коли людина мінімально відповідає вимогам професійного відбору;
- четверта категорія (IV), коли людина не відповідає вимогам професійного відбору.

Різноманітні психофізіологічні профілі осіб, які належать до кожної з категорій придатності, можна назвати еквіпотенціальними, урахувавши можливу наявність різниці форм цих профілів. Причому кількість людей з різноманітними профілями III та особливо IV категорії придатності максимальна. Наприклад, загальна ймовірність неуспішного завершення відбору в ССО армії США становила 69 % [12]. Далі, при переході до II та I категорій, кількість придатних осіб закономірно зменшується. На користь цієї думки можна навести певні аргументи.

Оскільки психофізіологічний і психологічний профілі в кожній людині унікальні й різноманітні, то більшість аналізованих претендентів на службу діяльність в умовах з підвищеною небезпекою мають III категорію придатності або навіть можуть бути визнані непридатними. Така ситуація кореспондує з підвищеними вимогами до професійно важливих якостей претендентів на службу діяльність у конкретній професії, пов'язаній з підвищеною небезпекою. Кількість людей, придатних для роботи в професії з категорією II, значно менша, ніж в осіб умовно придатних, оскільки вони здатні виконувати значно складніші завдання. Про цей факт свідчать дані щодо рівня ефективності праці пілотів, що експлуатують різні типи літальних апаратів [13]. Ця ж тенденція зберігається і у випадку осіб, які входять до I категорії. У результаті виходить, що кількість фахівців, які за структурою своїх професійно важливих якостей більш адекватно відповідають вимогам професійної діяльності, значно зменшується, але в кожній з категорій є значна кількість фахівців з неоднаковими психофізіологічними та психологічними профілями. Сформульована думка підтверджується даними, отриманими у військових льотчиків, які мають різні кваліфікаційні класи, де показано, що структура психофізіологічних профілів у цих контингентів фахівців не однакова [16]. Можливим механізмом вирівнювання психофізіологічних можливостей окремої категорії придатності осіб з різним контуром профіля та однаковим класом кваліфікації є наявність різноманітних компенсаторних психофізіологічних механізмів для підтримки високої працездатності, які має організм кожного спеціаліста.

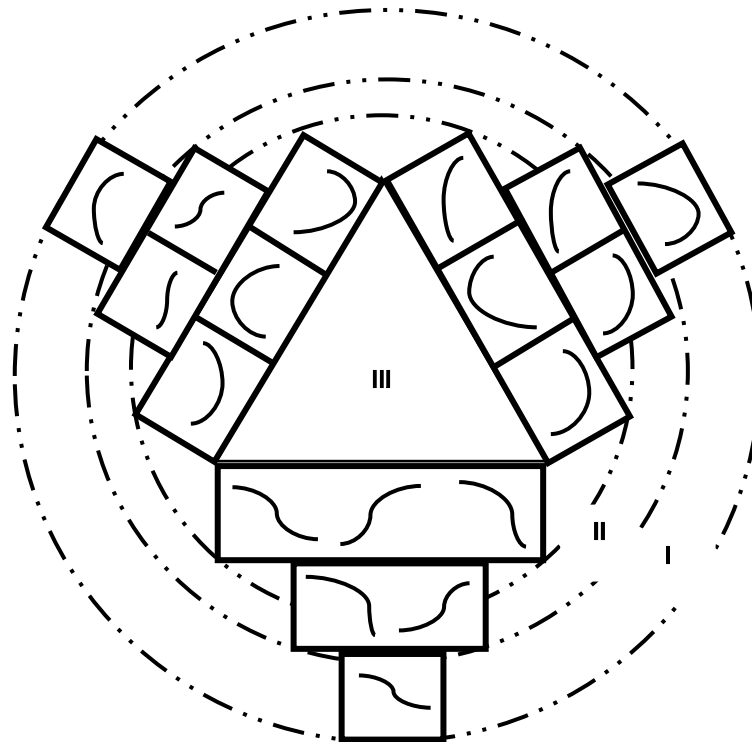

Рис. 1. Багаторівнева структура професійно важливих якостей спеціалістів:
I, II, III – відповідно перша категорія професійної придатності (I), коли людина повністю відповідає вимогам професійного відбору; друга категорія професійної придатності (II), коли людина переважно відповідає вимогам професійного відбору; третя категорія професійної придатності (III), коли людина мінімально відповідає вимогам професійного відбору. Неперервна крива – профіль професійної придатності

Описаний ефект можна пояснити двома причинами. По-перше, як було вже зазначено, професійний профіль має дуже нечіткі обриси, що пов'язано з неможливістю точного визначення меж кожної з його характеристик. По-друге, і це представляється головним, організм кожної людини має ряд ймовірно унікальних, компенсаторних потенцій, що гармонізують можливе зниження рівня однієї або кількох психофізіологічних чи психологічних функцій. Наявність таких компенсаторних механізмів дає можливість здійснювати успішну діяльність людям зі структурою психологічних і психофізіологічних профілів професійно важливих якостей, що суттєво відрізняються.

Таким чином, можна з великою часткою впевненості констатувати, що формування кадрів у будь-якій професійній діяльності з підвищеною небезпекою здійснюється за рахунок осіб, які мають дещо різні психофізіологічні та психологічні профілі професійно важливих якостей у кожній категорії професійної придатності. Такі фахівці можуть успішно (у кожній категорії на своєму рівні) здійснювати роботу в конкретній професії. Причому метою професійного відбору є визначення структури таких психофізіологічних та психологічних профілів професійно важливих якостей, які передбачали б професійну придатність фахівця в кожній з категорій професійної придатності. Іншими словами, можна сформулювати гіпотезу, згідно з якою об'єктивно існують особи з однаковим рівнем професійної придатності в окремій професії, у яких наявне певне різноманіття еквіпотенційних профілів професійно важливих якостей. Одним із прийнятних нестатистичних методів виявлення таких профілів є метод "мозаїчного портрета" [17].

Практичне застосування описаного підходу можна реалізувати з допомогою спеціальної технології, яка

складається з кількох етапів (рис. 2). На першому етапі необхідно здійснити аналіз професії, у результаті якого мають проявитися нечіткі контури професійного профілю з приблизним уточненням меж коливання кожного зі значних професійно важливих якостей спеціаліста, що працює в цій професії. Другий етап технології буде спрямований на накопичення психофізіологічних та психологічних даних референтної групи фахівців, що працюють у цій професії. Чисельність цієї групи має бути досить значною, оскільки передбачається наявність великої кількості психологічних і психофізіологічних профілів, що відповідають ступеневому критерію успішної діяльності в цій професії. Третій етап має бути спрямованим на визначення агрегованого показника успішності діяльності кожного оцінюваного фахівця. На цій підставі буде виділено групи з певним рівнем успішності професійної діяльності. На четвертому етапі мають бути виділені еквіпотенційні психофізіологічні та психологічні профілі, які відповідають вимогам кожної з категорій професійної придатності. Результатом цього дослідження є розробка нової парадигми здійснення професійного відбору для військовослужбовців, робота яких пов'язана з підвищеною небезпекою. Новим елементом у цій парадигмі є констатація наявності багатьох еквіпотенційних професійних профілів, на яких ґрунтується можливість успішної професійної діяльності спеціалістів з різною категорією професійної придатності. Сформульована гіпотеза, згідно з якою об'єктивно існують особи з однаковим рівнем професійної придатності в окремій професії, у яких наявне певне різноманіття еквіпотенційних профілів професійно важливих якостей. На цій основі запропоновано технологію розробки критеріїв професійної придатності осіб, робота яких пов'язана з підвищеною небезпекою.

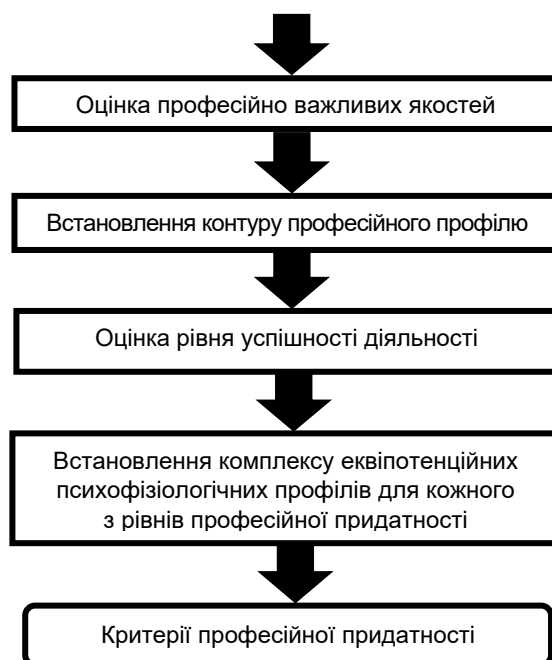

Рис. 2. Етапи технології визначення еквівалентних психофізіологічних та психологічних профілів на кожному з рівнів професійної придатності спеціаліста

Висновки. Сформульовано й обґрунтовано гіпотезу, згідно з якою в кожній професії, обтяженій роботами з підвищеною небезпекою, об'єктивно існують особи з однаковою категорією професійної придатності, які мають еквівалентні профілі професійно важливих якостей. Використання цих профілів дасть змогу підвищити якість професійного відбору. Запропоновано технологію для підвищення якості професійного відбору.

Список використаних джерел

- Hormeño-Holgado A.J., Nikolaidis P.T. and Clemente-Suárez V.J. Psychophysiological patterns related to success in a special operation ection course // *Frontiers in Physiology*, 2019. Vol. 10. P. 867.
- Picano J. and Roland R.R. Assessing psychological suitability for high-risk military jobs // *The Oxford handbook of military psychology*, 2012. P. 148–157.
- Psychological measures as predictors of military training performance / E. Hartmann, T. Sunde, W. Kristensen and M. Martinussen // *J. of personality assessment*, 2003. Vol. 80(1). P. 87–98.
- Delgado-Moreno R., Robles-Pérez J.J. and Clemente-Suárez V.J. Combat stress decreases memory of warfighters in action // *J. of medical systems*, 2017. Vol. 41(8). P. 124–130.
- Psychological hardiness predicts success in US Army Special Forces candidates / P.T. Bartone, R.R. Roland, J.J. Picano and T.J. Williams // *Internat. J. of Selection and Assessment*, 2008. Vol. 16(1). P. 78–81.
- Personality profiles of special force police officers / S. Garbarino, C. Chiorri, N. Magnavita et al. // *J. of police and criminal psychology*, 2012. Vol. 27(2). P. 99–110.
- Career calling and job satisfaction in army officers: a multiple mediating model analysis / J. Peng, J. Zhang, L. Zheng et al. // *Psychological reports*, 2020. Vol. 123(6). P. 2459–2478.
- Professional psychological profile of a modern patrol officer as the basis of efficient official activities / V. Barko, I. Okhrimenko, V. Medvediev et al. // *Postmodern Openings*, 2020. Vol. 11(3). P. 1–19.
- Psychological profile of successful criminal police officer / V. Ostapovich, V. Barko, I. Okhrimenko et al. // *Internat. J. of Applied Exercise Physiology*, 2020. Vol. 9(3). P. 120–133. URL: <http://www.ijaep.com/index.php/IJAE/article/view/755> (дата звернення: 15.04.2022).
- Professional psychological potential of a modern police manager as the basis for the formation of an effective managerial system / V. Barko, I. Okhrimenko, V. Ostapovich et al. // *Internat. J. of Applied Exercise Physiology*, 2020. Vol. 9(11). P. 203–214.
- Physical performance, demographic, psychological, and physiological predictors of success in the US Army Special Forces Assessment and Selection course / E.K. Farina, L.A. Thompson, J.J. Knapik et al. // *Physiology & behavior*, 2019. Vol. 210. P. 112647.
- Effects of combat deployment on anthropometrics and physiological status of U.S. Army special operations forces soldiers / E.K. Farina, J.C. Taylor, G.E. Means et al. // *Mil. Med.*, 2017. Vol. 182 (March/April). P. e1659–e1668.
- Кальниш В.В., Швець А.В., Пашковський С.М. Психофізіологічний професійний відбір та моніторинг професійної придатності військових льотчиків. 2020. Вінниця. 368 с.
- Big Five personality profiles in the Norwegian special operations forces / Skoglund T.H., Brekke T.H., Steder F.B. and Boe O. // *Frontiers in Psychology*, 2020. Vol. 11. P. 747.
- Judge T.A. and Zapata C.P. The person–situation debate revisited: Effect of situation strength and trait activation on the validity of the Big Five personality traits in predicting job performance // *Academy of Management J.*, 2015. Vol. 58(4), P. 1149–1179.
- The transformation of psychophysiological functions of military pilots with different professional qualification and age / V.V. Kalnysh, K.V. Shepitko, I.S. Trinka et al. // *Світ медицини та біології*, 2021. № 3(77). С. 68–72.
- Ефективність використання моделей методу мозаїчного портрету у професійному психофізіологічному відборі / В.В. Кальниш, М.Д. Кац, А.І. Сна, О.М. Давиденко // *Доповіді НАНУ*, 2005. № 2. С. 163–167.
- Professionally important psychophysiological qualities of patrol police officers / V. Bondarenko, I. Okhrimenko, A. Minenok et al. // *Internat. J. of Applied Exercise Physiology*, 2020. Vol. 9(4). P. 62–71. URL: <http://www.ijaep.com/index.php/IJAE/article/view/902> (дата звернення: 15.04.2022).

References

- Hormeño-Holgado, A.J., Nikolaidis, P.T. and Clemente-Suárez, V.J. (2019). Psychophysiological patterns related to success in a special operation ection course. *Frontiers in Physiology*, 10, p.867. [In English]
- Picano, J. and Roland, R.R. (2012). Assessing psychological suitability for high-risk military jobs. *The Oxford handbook of military psychology*. [In English]
- Hartmann, E., Sunde, T., Kristensen, W. and Martinussen, M. (2003). Psychological measures as predictors of military training performance. *Journal of personality assessment*, 80(1), pp.87-98. [In English]
- Delgado-Moreno, R., Robles-Pérez, J.J. and Clemente-Suárez, V.J. (2017). Combat stress decreases memory of warfighters in action. *Journal of medical systems*, 41(8). [In English]
- Bartone P.T., Roland, R.R., Picano, J.J. and Williams, T.J. (2008). Psychological hardiness predicts success in US Army Special Forces candidates. *International Journal of Selection and Assessment*, 16(1), pp.78-81. [In English]
- Garbarino, S., Chiorri, C., Magnavita, N., Piattino, S. and Cuomo, G. (2012). Personality profiles of special force police officers. *Journal of police and criminal psychology*, 27(2), pp.99-110. [In English]
- Peng, J., Zhang, J., Zheng, L., Guo, H., Miao, D. and Fang, P. (2020). Career calling and job satisfaction in army officers: a multiple mediating model analysis. *Psychological reports*, 123(6), pp.2459-2478. [In English]
- Barko V., Okhrimenko I., Medvediev V., Vagina O. and Okhrimenko S. (2020). Professional psychological profile of a modern patrol officer as the

basis of efficient official activities. *Postmodern Openings*, 11(3). Pp.01-19. [In Ukrainian]

9. Ostapovich, V., Barko, V., Okhrimenko, I., Yevdokimova, O., Ponomarenko, Y., Prontenko, K., Antonova, O., Sydoruk, N., Sokolovskyi, O., & Bloshchynskiy, I. (2020). Psychological profile of successful criminal police officer. *International Journal of Applied Exercise Physiology*, 9(3), 120-133. <http://www.ijaep.com/index.php/IJAE/article/view/755> [In English]

10. Barko V., Okhrimenko I., Ostapovich V., Medvediev V., Sprynchuk S. (2020). Professional psychological potential of a modern police manager as the basis for the formation of an effective managerial system. *International Journal of Applied Exercise Physiology*, 9(11). Pp.203-214. [In Ukrainian]

11. Farina, E.K., Thompson, L.A., Knapik, J.J., Pasiakos, S.M., McClung, J.P. and Lieberman, H.R. (2019). Physical performance, demographic, psychological, and physiological predictors of success in the US Army Special Forces Assessment and Selection course. *Physiology & Behavior*, 210, p.112647. [In English]

12. Farina E.K., Taylor J.C., Means G.E., Williams K.W., Murphy N.E., Margolis L.M., McClung J.P. (2017). Effects of combat deployment on anthropometrics and physiological status of U.S. Army special operations forces soldiers. *Mil. Med.*, 182 (March/April), pp. e1659-e1668 [In English]

13. Kalnysh V.V., Shvets A.V. and Pashkovsky S.M. (2020). Psychophysiological professional selection and monitoring of professional suitability of military pilots. *Vinnytsia*. 368 s. [In Ukrainian]

14. Skoglund, T.H., Brekke, T.H., Steder, F.B. and Boe, O. (2020). Big Five personality profiles in the Norwegian special operations forces. *Frontiers in Psychology*, 11, p.747. [In English]

15. Judge, T.A. and Zapata, C.P. (2015). The person-situation debate revisited: Effect of situation strength and trait activation on the validity of the Big Five personality traits in predicting job performance. *Academy of Management Journal*, 58(4), pp.1149-1179. [In English]

16. Kalnysh V.V., Shepitko K.V., Trinka I.S., Kravchuk V.V., Pashkovsky S.M. (2021). The transformation of psychophysiological functions of military pilots with different professional qualification and age. *The world of medicine and biology*. № 3 (77). C. 68-72. [In English]

17. Kalnysh V.V., Katz M.D., Yena A.I. and Davidenko O.M. (2005). The effectiveness of the use of models of the mosaic portrait method in professional psychophysiological selection. *Reports of NASU*. № 2. Pp. 163-167. [In Ukrainian]

18. Bondarenko, V., Okhrimenko, I., Minenok, A., Donets, I., Danylenko, V., Khudiakova, N., Okhrimenko, S., Alexandrov, D., Vakulyk, O., Rozhnova, T., Verbovskiy, I., Horokhova, L., Griban, G., Bloshchynskiy, I., & Prontenko, K. (2020). Professionally important psychophysiological qualities of patrol police officers. *International Journal of Applied Exercise Physiology*, 9(4), 62-71. <http://www.ijaep.com/index.php/IJAE/article/view/902> [In English]

Надійшла до редколегії 09.07.22

I. Pampukha, PhD in Engineering Sci., Ass. Prof.

pamp@ukr.net

ORCID ID 0000-0002-4807-3984,

M. Makarchuk, Dr of Biological Sci., Prof.

mykola.makarchuk@gmail.com

ORCID ID 0000-0002-0982-3463,

N. Filimonova, PhD of Math. Sci., Senior Researcher

filimonova@knu.ua

ORCID ID 0000-0002-5133-3003

Scopus ID 36891718200,

B. Popkov, PhD in Military Sci., Senior Research Ass.,

popkov.b.a@gmail.com

ORCID ID 0000-0001-9750-1220,

G. Nikolaichuk, PhD in Political Sci., Senior Research Ass.,

g.nikolaichuk@gmail.com

ORCID ID 0000-0003-4204-7512,

S. Motyka, PhD in Pedagogy Sci.

sergeymotyka@gmail.com

ORCID ID 0000-0001-6423-76,

V. Loza, PhD in Technical Sci., Senior Researcher

lozich@ukr.net

ORCID ID 0000-0002-8050-3614,

V. Kalnysh, Dr of Biological Sci., Prof.

vkalnysh@ukr.net

ORCID ID 0000-0002-5033-6659

Scopus ID 6602870017

Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

A COMPREHENSIVE APPROACH TO THE QUALITY MILITARY HUMAN RESOURCES POLICY – THE PROFESSIONAL-PSYCHOPHYSIOLOGICAL SELECTION IN THE ARMED FORCES OF UKRAINE

According to the analysis of recent domestic and foreign publications on the professional suitability of military personnel, the current state of the human resources policy implementation in the Armed Forces of Ukraine requires improvement, focusing on enhancing the efficiency of fulfilling duties corresponding to the military occupational speciality. Therefore, there is no doubt about the importance of improving approaches to the professional psychophysiological selection of military personnel at the moment. It is due to the fact that the Law of Ukraine "On Labor Protection" states that "a person shall be admitted to perform high-risk works and works requiring a professional selection upon a conclusion of a psychophysiological expertise". The conclusion reflects "the person's compliance (non-compliance) with the requirements of specific activities in strenuous and (or) dangerous conditions in terms of professionally important psychophysiological qualities". It should also be mentioned that modern military operations where the personnel perform complex missions with considerable risk in conditions of extreme uncertainty and danger require the military personnel a high intensity of making adequate and prompt decisions characterized by a considerable level of readiness to perform the assigned missions and accompanied by a significant physical and emotional load. Therefore this personnel should undergo a thorough evaluation of professionally important qualities to determine their professional suitability to perform the assigned missions, including in combat conditions. In any high-risk profession, the professional activity is performed due to individuals possessing slightly different psychophysiological and psychological profiles of professionally important qualities. Such service personnel can successfully perform the job of a specific professional activity. Justifying this conclusion is of great importance for the further improvement of professional selection techniques. The authors conducted a study to analyze and justify the hypothesis that there are equipotential profiles of professionally important qualities among individuals with the same level of professional suitability and developed suggestions for improving the professional selection techniques accordingly. The outcome of the study is the justification and development of a new paradigm for the professional selection of military personnel whose work is associated with increased danger. A new element in this paradigm is the statement that there are many equipotential professional profiles providing the basis for the successful professional activity of service personnel with different categories of professional suitability. The authors have formulated and justified the hypothesis that in every profession burdened with hazardous work, there are objectively individuals with the same professional suitability category who have equipotential profiles of professionally important qualities. New technology for developing the criteria of professional suitability of persons whose work is associated with increased danger has been suggested thereby. Using such profiles will allow improving the quality of the professional selection.

Keywords: human resources policy, professional profile, psychophysiological selection, emotional state, professional suitability.

ФІНАНСИ

УДК 327:355.02(477)

DOI: <https://doi.org/10.17721/1728-2217.2022.51.43-48>

Л. Горodianська, чл.-кор. АЕН України, канд. екон. наук, доц.
gorod_lv@knu.ua
ORCIDID 0000-0002-4482-1690
ScopusID 56529623300

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

НАПРЯМИ ОНОВЛЕННЯ ЗБРОЙНИХ СИЛ УКРАЇНИ В УМОВАХ РОСІЙСЬКОЇ ВІЙСЬКОВОЇ АГРЕСІЇ

Україна як демократична і незалежна держава обрала власний шлях розвитку, прагнула ввійти до світової системи безпеки й розвитку та необґрунтовано зазнала російської збройної агресії, унаслідок чого зруйновано економіку на сході та півдні України, відбувається переміщення та/або скорочення бізнесу, загибель і вимушена міграція людей, що веде до істотного скорочення дохідної частини бюджету разом зі значним зростанням економічних витрат, особливо витрат на оборону. Це спонукало український уряд шукати міжнародної воєнно-політичної допомоги. Єдність українського народу і Сил оборони та безпеки України стали непереборною силою, яку підтримали західні країни-партнери. Рушійною силою перетворення України на найсильнішу державу в Європі є чинники оновлення її воєнного потенціалу. Спираючись на факти та актуальні статистичні дані, проаналізовано можливості оновлення ЗСУ в умовах збройної агресії росії. Це дозволило стверджувати, що визначальним напрямом оновлення ЗСУ і формування потужного оборонного потенціалу нашої держави, підтримання безпеки та політичної стабільності у світі стала міжнародна воєнно-політична допомога. Виокремлено економічний, військово-науковий, соціальний, морально-психологічний (духовний) напрями оновлення ЗСУ в умовах збройної агресії. Запропоновано розглядати міжнародну воєнно-політичну допомогу нашій країні як визначальний напрям оновлення ЗСУ в умовах війни. Спираючись на статистичну інформацію, проведено аналіз і ранжування країн-партнерів залежно від розмірів їхньої військової допомоги Україні. Виявлено та наочно проілюстровано тенденцію надання країнами-партнерами військової допомоги Україні. Аналіз показав, що не завжди країни-партнери з високим рівнем ВВП та оборонних витрат надавали відповідну військову допомогу Україні в умовах стримування військової агресії росії.

Ключові слова: обороноздатність держави, міжнародна воєнна допомога, напрями оновлення, ВВП, воєнний потенціал, ЗСУ, витрати на оборону, ранжування.

Постановка проблеми. Україна як незалежна, самостійна та демократична держава ніколи не зазіхала на інші території, не брала участі в збройних конфліктах, прагнула ввійти до світової системи безпеки і розвитку повноправним її членом, чим викликала заздрість і звірячу ненависть з боку так званого "північного сусіда". У результаті чого Російська Федерація вдалася до необґрунтованої збройної агресії, наслідками якої стали тотальне руйнування мирної інфраструктури та загибель сотень мирних людей. У цих умовах гостро постала проблема підвищення обороноздатності України. Одним зі шляхів вирішення цієї проблеми є визначення напрямів оновлення Збройних Сил України (далі – ЗСУ) та трансформація їх в умовах війни в потужну армію як базову складову оборонного потенціалу нашої держави.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Україна, обравши самостійний шлях розвитку, захищає себе від російської збройної агресії, витрачаючи на це щомісяця додатково близько \$ 5 млрд бюджетних коштів [1]. На жаль, дохідна частина державного бюджету скоротилася із-за зруйнованої економіки на сході й півдні України, вимушеного переміщення та репрофілювання бізнесу, вимушеної еміграції та загибелі людей тощо. Уряд намагається перекрити цей дефіцит бюджету з трьох джерел: за рахунок зовнішнього фінансування, продажу військових облігацій на відкритих аукціонах та продажу облігацій Національному банку України (НБУ). Податкові та митні надходження не покривають і третини всіх видатків на місяць. За словами міністра фінансів, у травні до бюджету надійшло 83 млрд грн, а витрати становили 251 млрд грн. Держказначейство оприлюднило розміри видатків з початку війни. Станом на 1 серпня видатки становлять 988 млрд грн, тобто щомісяця з бюджету витрачалось в середньому по 200 млрд грн, а це на 80 млрд більше, ніж планувалося до початку війни [2]. З початку військового

вторгнення НБУ перерахував Міністерству фінансів 190 млрд грн, що становить лише половину від продажу загального обсягу військових облігацій на 2022 рік.

Фактичний стан фінансової системи України, суттєве збільшення економічних витрат на ведення війни, фінансування військового будівництва, збільшення розмірів грошового забезпечення військовослужбовців ЗСУ та їх навчання користуванню сучасною військовою технікою та технологіями спонукають керівництво нашої держави до отримання міжнародної фінансової допомоги. На сьогодні західні країни пообіцяли Україні надати фінансової та військової допомоги на суму 80,7 млрд євро [3]. Лідерами в постачанні фінансової та військової допомоги Україні є США (планують надати фінансової та військової допомоги на \$ 25,45 млрд), Велика Британія (\$ 4,11 млрд), Польща (\$ 1,83 млрд).

У червні 2022 року Конгрес США остаточно схвалив законопроект про ленд-ліз, який уперше після Другої світової війни дозволяє ефективно організувати поставки зброї, боеприпасів, амуніції та обладнання до України в розмірі \$ 20 млрд [4]. Разом із цим США постачають до України озброєння за програмами USAI (Ініціатива сприяння безпеці в Україні) та програмою президентських повноважень, які не передбачають повернення коштів [5].

З початку повномасштабної війни з росією ЗСУ отримали сучасне озброєння та військову техніку як у межах безоплатної допомоги, так і через укладені із закордонними компаніями контракти. Це дозволяє стверджувати, що в ЗСУ розпочався процес переоснащення, оновлення та навчання особового складу, кінцевою метою яких є перехід України на стандарти НАТО. Українські військові опановують сучасні далекобійні артилерійські та реактивні системи, самохідну броньовану техніку, системи протиповітряної та протиракетної оборони, комплекси реактивних систем залпового вогню (РСЗВ), безпілотні

літальні апарати та інші види військового озброєння й техніки. Усе це свідчить про те, що ЗСУ в надзвичайно важких умовах військової агресії при безпрецедентній дружній підтримці держав-партнерів, демонструючи непохитну волю до перемоги над рашизмом, ідуть шляхом оновлення й переродження на сучасну, могутню, високопатріотичну, одну із сильніших армій світу.

Метою статті є визначення напрямів оновлення ЗСУ в умовах збройної агресії росії.

Виклад основного матеріалу дослідження. У зв'язку зі збройною агресією РФ український народ зі зброєю в руках став на захист своєї держави, а ЗСУ, за підтримки західних партнерів, стали найсильнішими в Європі. Оновлення ЗСУ напряму залежить від якості та кількості ресурсів і можливостей, які держава спроможна мобілізувати і використати за певних умов оснащеності засобами ведення війни, бойового досвіду та морально-психологічного рівня особового складу. Деякі дослідники виокремлюють характерні чинники, які сприяли ЗСУ стати непоборною силою на шляху військової агресії рашистів [6]. Серед них:

- восьмирічний бойовий досвід на сході України, де через АТО і ООС пройшло пів мільйона захисників Батьківщини;
- природне оновлення офіцерських кадрів на патріотичному морально-ідеологічному сприйнятті війни з росією на сході України;
- заохочення ініціативи молодших командирів на полі бою як нова філософія ЗСУ, що збігається з основоположними принципами НАТО;
- запровадження інституту сержантів як командирської ланки за аналогією із сержантським корпусом в арміях НАТО;
- запровадження з 2016 р. Сил спеціальних операцій ЗСУ, наймолодшого та найсучаснішого роду військ, де домінує перевага якості над кількістю;
- постачання зарубіжного озброєння та військової техніки завдяки об'єднанню світових демократичних сил та розробка новітніх вітчизняних зразків: протикорабельних комплексів "Нептун", САУ "Богдана", ПТРК "Стугна" тощо;
- самоорганізація громадськості для збору коштів, придбання і доставки необхідних речей воїнам на передовій, ефективне функціонування українського феномена – волонтерського руху, породженого Майданами;
- глибоке і впевнене розуміння всіма українцями, що на теренах нашої держави відбувається справедлива визвольна війна, від результатів якої залежить існування всіх нас і європейської демократії.

Цей перелік чинників можна було б продовжити, зазначивши законодавче зрівняння жінок і чоловіків у правах для проходження військової служби, що відкрило шлях до професії тисячам українок, які прагнули служити своєму народу зі зброєю в руках. Також реалізовано національно-патріотичний підхід до зовнішнього вигляду українських воїнів як національної армії, що продовжує кращі військові традиції свого народу, тобто з'явилась нова айдентика – набір особливостей, які відрізняють нашу армію від інших тощо.

Загалом, якщо акцентувати увагу на напрямках оновлення ЗСУ в умовах російської військової агресії, то доцільно визначити такі: економічний напрям, військово-науковий, соціальний, морально-психологічний (духовний) та міжнародна воєнно-політична допомога.

Економічний напрям характеризує тенденції економічного розвитку України. В умовах збройної агресії росії пріоритетності набуває проблема забезпечення націо-

нальної безпеки та оборони держави. Саме тому на військову сферу як складову національної безпеки та оборони країни та відповідно на оборонні витрати виділяють вагомому частку бюджетних коштів. Джерелом фінансового забезпечення сектору безпеки та оборони України є валовий внутрішній продукт (ВВП) держави. Витрати державного бюджету на озброєння, бойову техніку, грошове забезпечення військовослужбовців, заробітну плату працівників ЗСУ та інші потреби є процесом споживання ВВП. Війна призвела до різкого спадання розмірів податкових надходжень до державного бюджету разом зі значним зростанням видатків бюджету Міністерства оборони України. Плановий бюджет Міністерства оборони України становитиме 624,4 млрд грн, що в 5 разів більше, ніж фактичний розмір витрат бюджету минулого року, який було затверджено на рівні 130 млрд грн [7]. Цьогорічні видатки на Міністерство оборони становлять майже половину видатків Державного бюджету України порівняно з 2021 роком.

Варто зазначити, що в проєкті Державного бюджету України на 2022 рік було заплановано виділити на фінансування сектору безпеки та оборони України 5,95 % від ВВП. Відповідний показник у 2021 р. становив 5,92 %, а у 2020 р. – 5,45 %. Було вирішено збільшити грошові виплати військовослужбовцям та працівникам ЗСУ в 2022 р. на 10,9 млрд грн порівняно з 2021 роком [8].

Військово-науковий напрям характеризує вплив на зміст та методи діяльності військ (сил), можливості та ризики використання мережі Інтернет, інших засобів комунікації для реалізації визначених цілей тощо. Це рівень наукового потенціалу і засобів, які держава може виділити з бюджету і використати в інтересах створення і нарощування своєї воєнно-технічної міцності. Разом з цим необхідно враховувати рівень ризиків впливу медіаконтенту в умовах ведення смислової війни, витоку даних (інформації), управління технічними об'єктами внаслідок використання людиною (військовослужбовцем, працівником ЗСУ) цифрових технологій. Сучасні підходи до організації, формування належного рівня військово-наукового потенціалу і функціонування ЗСУ разом із іншими військовими формуваннями як основними суб'єктами забезпечення національної безпеки та оборони держави пов'язані з активним залученням України до процесів євроатлантичної інтеграції та міжнародної підтримки. Починаючи з російської агресії 2014 р. і дотепер, США є стратегічним партнером незалежної України. За даними інформаційного бюлетеня Пентагону Сполучені Штати Америки загалом виділили Україні в галузі безпеки близько \$ 9,8 млрд допомоги [9].

Регламент ЄС № 833/2014 вводить в дію певні заходи, передбачені в Рішенні Ради 2014/512/CFSP, і забороняє продаж, постачання, передачу або експорт товарів та технологій подвійного призначення будь-якій особі, організації або органу в росії чи для використання в росії, якщо ці товари призначені для військового використання або військових кінцевих користувачів. Посилено контроль за експортом товарів подвійного вжитку, зокрема за уразливими секторами військово-промислового комплексу росії. Разом з цим обмежено доступ росії до найважливіших передових технологій, таких як:

- дрони й програмне забезпечення для них;
- програмне забезпечення для шифрувального об'єднання;
- напівпровідники та високотехнологічні електронні пристрої;

- хімічні речовини, які можуть бути використані для хімічної зброї.

Розширено списки підсанкційних підприємств військово-промислового й оборонного комплексу, які логістично або матеріально підтримують вторгнення росії до України [10].

Соціальний напрям характеризує роль освічених людей за видами військ (сил), специфіку звичаїв і традицій та інших цінностей у сенсі їхнього впливу на виконання функцій оборони та захисту держави. Людські ресурси є основою для визначення мобілізаційних можливостей держави. Максимальне нарощування й ефективного використання людських ресурсів залежить від мети, яка формується в мирних умовах або в період підготовки та ведення війни. Цей напрям характеризується рівнем соціального забезпечення та безпеки під час проходження служби військовослужбовцями та працівниками ЗСУ, ураховуючи гендерну рівність, соціальну взаємодію та інші соціальні аспекти.

Одним із напрямів стимулювання військових кадрів ЗСУ в умовах війни є соціальний захист та грошове забезпечення військовослужбовців, розміри якого встановлює та гарантує держава разом з гарантуванням належного рівня матеріального, грошового та інших видів забезпечення. Грошове забезпечення виплачується в розмірах, що встановлюються Кабінетом Міністрів України, і має забезпечувати достатні матеріальні умови для комплектування ЗСУ та інших, утворених відповідно до законів України, військових формувань і правоохоронних органів кваліфікованим особовим складом, ураховувати характер, умови служби, стимулювати досягнення високих результатів у службовій діяльності [11]. Порядок виплати грошового забезпечення регулюється Міністром оборони України, керівниками центральних органів виконавчої влади, що мають у своєму підпорядкуванні утворені відповідно до законів України військові формування та правоохоронні органи, керівниками розвідувальних органів України [12]. Структуру та розміри грошового забезпечення в умовах воєнного стану розкрито в праці [13, с. 64].

Систему грошового забезпечення військовослужбовців ЗСУ утворює сукупність правових і соціальних гарантій, спрямованих на розв'язання питань їхнього соціального захисту, реалізацію конституційних прав і свобод, задоволення матеріальних і духовних потреб, підтримання належного статусу в суспільстві та соціальної стабільності у військовому середовищі [13, с. 62]. На грошове забезпечення військовослужбовців і працівників ЗСУ в 2022 р. було заплановано виділити з бюджету 71,2 млрд грн [8]. В умовах збройної агресії росії грошові виплати військовослужбовцям лише за липень становитимуть близько 70 млрд грн [7]. І це лише частина бюджетних видатків на війну.

На ступінь фінансування системи грошового забезпечення ЗСУ впливає розподіл коштів між загальним і спеціальним фондами для виплати грошового забезпечення. На шляху до стандартів НАТО проаналізуємо співвідношення між загальним і спеціальним фондами для виплати грошового забезпечення ЗС України [14]. Наприклад, частка загального фонду грошового забезпечення ЗСУ становить 0,45, тоді як частка фонду спеціального призначення становить 0,55. У країнах НАТО, таких як:

- США, Німеччина, Туреччина, Литва співвідношення між загальним і спеціальним фондами для виплати грошового забезпечення становить 80/20;

- Польща та Румунія співвідношення між загальним і спеціальним фондами для виплати грошового забезпечення становить 70/30.

Соціальний напрям уособлює різні аспекти, у тому числі, підготовку і перепідготовку особового складу, розвиток професійних навичок військовослужбовця задля засвоєння ним нових видів зброї, техніки, технологій тощо.

Морально-психологічний напрям характеризує здатність нації витримати протягом війни найбільше напруження, труднощі, втрати, навіть поразки, не втративши волі до перемоги, активного прагнення народу та особового складу збройних сил перемогти будь-якою ціною, у готовності заради цього понести будь-які жертви, виявити мужність, стійкість і героїзм.

Існують різноманітні підходи до групування та аналізу чинників як рушійної сили будь-якого процесу. Зокрема, у праці [15] наведено підходи до аналізу чинників, які впливають на розвиток ЗСУ та інші складові сил оборони. Автори виділяють чотири групи чинників, серед яких: економічні, соціальні, правові, технологічні.

В умовах війни виокремлюють три основні чинники [16], які впливають на свідомий вибір особистістю кар'єри військового – це професійні, емоційні та матеріальні. Професійний чинник пов'язаний із бажанням особистості стати військовослужбовцем ЗСУ та з перспективами професійного розвитку й кар'єрного просування. Емоційний чинник пов'язаний із патріотичною налаштованістю людини та її бажанням бути залученим до воєнних подій у країні та схильним до ризиків. Матеріальні чинники пов'язані з належним рівнем грошового забезпечення військовослужбовців, можливістю отримання стабільного доходу, наявністю соціальних пільг та інших матеріальних переваг. Цей вплив може відрізнятись залежно від мирного часу або умов війни.

Міжнародна воєнна-політична допомога є напрямом, який надав можливість Україні відчувати воєнну, матеріальну, психологічну й політичну підтримку. Це сприяло оновленню духовних сил людських мас, у тому числі, морально-психологічного стану особового складу військ (сил), їхньому згуртуванню й вирішенню військових завдань оборони нашої держави від ворога. Для координації міжнародних зусиль регулярно відбуваються зустрічі у форматі "Рамштайн". США вдруге після завершення Другої світової війни відкрили програму ленд-ліз для України. До нашої країни постійно прибувають танки, броньовані машини, автотранспорт, артилерія, ракетні системи, дрони, стрілецька зброя та боєприпаси. Частина ще радянських зразків, частина – найновіших західних. За кількістю протитанкових ракетних комплексів (ПТРК) Javelin, NLAW тощо українська армія вже друга у світі. Саме ПТРК допомогли зупинити колони загарбника в перші дні війни [6]. Важливу роль на цьому етапі війни відіграє високомобільна артилерійська ракетна система M142 HIMARS. Тилові командні пункти, авіабази, склади боєприпасів та нафтобази росіян стали досяжними цілями для української армії. Ворогу довелося відчувати на власній шкурі також новинки вітчизняної військової промисловості – міць протикорабельного комплексу "Нептун", САУ "Богдана", ПТРК "Стугна" та багато іншого. Для перемоги над країною-агресором – росією Україні потрібно ще кілька тисяч одиниць важкого озброєння та іншого військового обладнання, яке їй можуть передати західні партнери. Стан військової допомоги Україні на липень поточного року наведено в табл. 1 та на рис. 1 і 2.

Таблиця 1. Військова допомога Україні від країн-партнерів станом на липень 2022 р.

Рейтинг за рівнем військової допомоги Україні в 2022 р.	Країни світу	Витрати на власну оборону в 2021 р.		Військова допомога Україні у 2022 р., млн дол.	
		млрд дол.	% від ВВП	млн дол.	% від витрат на власну оборону в 2021 р.
1	США	801,0	3,50	2330	0,29
2	Польща	13,7	2,10	1800	13,14
3	Велика Британія	68,4	2,20	1016	1,49
4	Канада	26,4	1,30	759	2,88
5	Норвегія	8,3	1,80	432	5,20
6	Німеччина	56,0	1,30	269	0,48
7	Естонія	0,6	2,31	245	37,98
8	Чехія	4,0	1,42	231	5,76
9	Латвія	0,8	2,30	220	29,02
10	Франція	56,6	1,90	160	0,28
11	Італія	32,0	1,50	150	0,47
12	Бельгія	6,3	1,10	80	1,27
13	Нідерланди	13,8	1,40	68	0,49
14	Австралія	31,8	2,00	68	0,21
15	Люксембург	0,5	0,76	50	10,55
16	Литва	1,1	2,12	41	3,65
17	Фінляндія	4,1	1,53	30	0,73
18	Греція	8,1	3,90	15	0,18
19	Словенія	0,6	1,10	10	1,78
20	Болгарія	1,2	1,82	4	0,29
21	Австрія	3,5	0,84	3	0,09
22	Нова Зеландія	3,0	1,54	1	0,04

Джерело: табл. 1 складено за даними [3; 17–19].

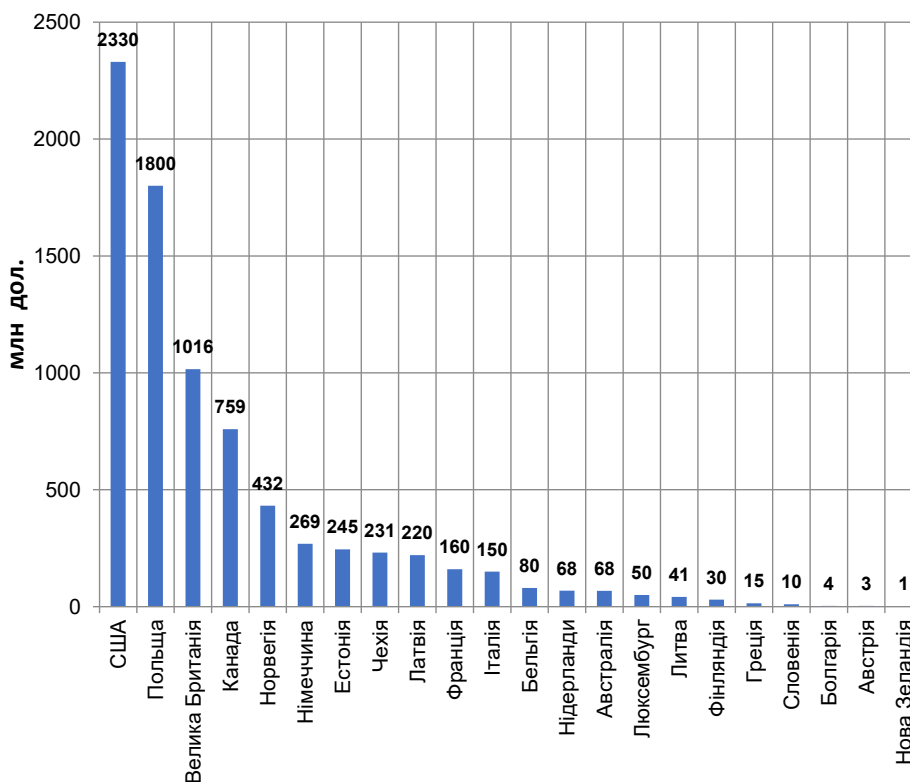

Рис. 1. Рівень військової допомоги Україні від країн світу станом на липень 2022 р.

Джерело: побудовано автором за даними [3; 18–19].

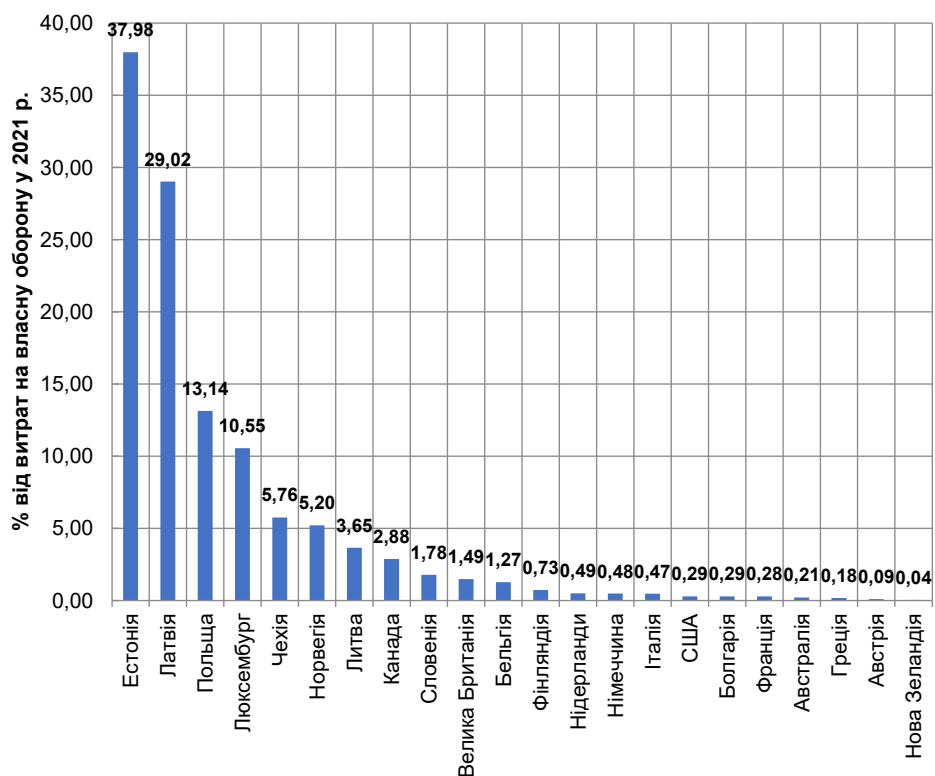

Рис. 2. Військова допомоги Україні від країн світу (у %) від витрат на власну оборону в 2021 р. (станом на липень 2022 р.)

Джерело: побудовано автором за даними [3; 18–19].

Найбільше фінансової, гуманітарної та військової підтримки Україні надали Сполучені Штати Америки (рис. 1), які надали зброї на \$ 2,33 млрд (38,4 % з обіцяних 6,3 млрд). На другому місці – Польща, вона надала 100 % обіцяної зброї вартістю \$ 1,8 млрд. Потім Великобританія (90,7 % з обіцяних \$ 1,12 млрд), Канада та окремі члени Євросоюзу [3]. Зауважимо, що деякі держави виділяють значну частину свого власного оборонного потенціалу задля допомоги Україні й запобіганню поширенню рашиської агресії на вільну й демократичну Європу (рис. 2).

Незважаючи на героїчний захист суверенітету та цілісності, перед Україною стоїть безліч викликів, які наша країна ще має подолати. Війна стала рушійною силою та шоком для суспільства і водночас мобілізаційним чинником для відновлення України. Як приклад план Маршалла зразка 1945 р. став основою побудови нової архітектури світу та визначив світовий розвиток на 80 років. З того часу відбулись глобальні зміни світопорядку, глобалізація і цифрова трансформація світу. Доцільно врахувати сучасні напрями оновлення ЗСУ в умовах збройної агресії росії при виборі власного шляху і формуванні Плану відновлення України.

Висновки. На шляху до звільнення держави від агресора, збереження суверенітету, безпеки та оновлення обороноздатності України сформовано та проаналізовано напрями оновлення ЗСУ в умовах збройної агресії росії. Основними з них є економічний, військово-науковий, соціальний, морально-психологічний (духовний) та міжнародна воєнно-політична допомога. Зазначено, що в умовах російської збройної агресії визначальним напрямом є міжнародна воєнно-політична допомога нашій державі, яка спрямована на формування воєнного потенціалу ЗС

України та підтримання політичної стабільності у світі та безпеки в нашій країні. Проведено аналіз напрямів оновлення ЗСУ, спираючись на факти, статистичні дані рівня витрат на оборону, ВВП та воєнну допомогу Україні від країн-партнерів в умовах збройної агресії росії.

Перспективами подальших досліджень є аналіз чинників, що впливають на стан Сил оборони та їхню основну складову – ЗС України. Аналіз чинників надасть можливість виявити певні закономірності та врахувати їх під час планування відповідних заходів для вирішення завдань воєнної безпеки, політичної стабільності та захисту держави у мирний і воєнний час.

Список використаних джерел

1. Марченко Сергій. Видатки на армію зросли майже в 10 разів: інтерв'ю мін-ра фінансів України // Інформагентство Уніан. URL: <https://www.unian.ua/economics/finance/ministr-finansiv-ukrajini-sergiy-marchenko-vidatki-na-socialne-zabezpechennya-i-armiyu-virosli-mayzhe-v-10-raziv-novini-ukrajina-11926035.html> (дата звернення: 19.08.2022).
2. З початку війни видатки бюджету сягнули 988 млрд грн // Financial club. URL: <https://finclub.net/ua/news/z-pochatku-viiny-vydatky-biudzhetsiahnuly-988-mlrd-hrn.html> (дата звернення: 19.08.2022).
3. 10 країн Європи надали Україні 100 % обіцяної військової допомоги, Німеччина і США – менше 40 % : дослідження // Європейська правда. URL: <https://www.euointegration.com.ua/news/2022/07/9/7142887/> (дата звернення: 19.08.2022).
4. MIND. URL: <https://mind.ua/publications/20240545-lend-liz-na-33-mlrd-ta-konfiskaciyi-yak-ssha-dopomozhut-ukrayini-peremogti> (дата звернення: 19.08.2022).
5. В Білому домі прокоментували використання ленд-лізу для України // Voanews. URL: <https://ukrainian.voanews.com/a/white-house-lend-lease/6657075.html?fbclid=IwAR0YHt97ObX8NVpkcKqA5s9hW11n6Zwyp3vkl5kxd7nwopZ7LRr09gxYgY> (дата звернення: 19.08.2022).
6. 10 факторів, які зробили ЗСУ новою військовою потугою // Укрінформ. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-ato/3531777-10-faktoriv-aki-zrobili-zsu-novou-vijskovou-potugou.html> (дата звернення: 19.08.2022).
7. Мільяр Г. За липень військові отримають 70 млрд грн // Financial club. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-ato/3543503-za-lipen-vijskovi>

otrimaut-70-milardiv-ponad-polovinu-ricnogo-budzetu-minoboroni.html (дата звернення: 19.08.2022).

8. На безопасность и оборону предусмотрено рекордное финансирование в проекте бюджета-2022. URL: <https://nash.live/rus/news/economy/na-bezopasnost-i-oboronu-predusmotreno-rekordnoe-finansirovanie-v-proekte-bjudzhetu-2022.html> (дата звернення: 19.08.2022).

9. Immediate release. Fact Sheet on U.S. Security Assistance to Ukraine. August 8, 2022. URL: <https://media.defense.gov/2022/Aug/09/2003052810/-1/-1/0/UKRAINE-FACT-SHEET%E2%80%93AUG-8.PDF> (дата звернення: 19.08.2022).

10. Council Regulation (EU) 2022/328 of 25 February 2022 amending Regulation (EU) No 833/2014 concerning restrictive measures in view of Russia's actions destabilising the situation in Ukraine. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A32022R0328&qid=1647426657418> (дата звернення: 21.08.2022).

11. Про грошове забезпечення військовослужбовців, осіб рядового і начальницького складу та деяких інших осіб : Постанова Кабміну України від 30.08.2017 р. № 704. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/704-2017-%D0%BF#Text> (дата звернення: 19.08.2022).

12. Міноборони оприлюднило розміри грошового забезпечення військових під час війни // Galinfo. URL: https://galinfo.com.ua/news/minoborony_oprylyudnylo_rozmiry_groshovogo_zabezpechennya_viykovykh_pid_chas_viyny_382670.html (дата звернення: 19.08.2022).

13. Гордіянська Л. В. Особливості грошового забезпечення Збройних сил України в умовах воєнного стану // Вісн. Київ. нац. ун-ту імені Тараса Шевченка. Військово-спеціальні науки, 2022. Вип. 2 (50). С. 60–67.

14. Стандарти НАТО: Армія та гроші // Центр воєнної політики та політики безпеки, 2020. URL: <https://defpol.org.ua/index.php/aleia-heroiv/730-standarty-nato-armiia-ta-hroshi> (дата звернення: 19.08.2022).

15. Підходи до аналізу чинників, які впливають на розвиток Збройних Сил України та інших складових сил оборони / М.Г. Іваницький, Ф.В. Саганюк, Ю.М. Мудрак, А.В. Пальчик // зб. наук. пр. Центру воєнно-стратегічних досліджень НУОУ імені Черняхівського, 2019. № 3(67). URL: <http://znp-cvds.nuou.org.ua/article/view/196726/196984> (дата звернення: 19.08.2022).

16. Чому військовослужбовці звільняються з армії // ГО Повернісь живим, 2021. URL: <https://www.irf.ua/wp-content/uploads/2021/06/zvit-ua-digital.pdf> (дата звернення: 19.08.2022).

17. Trends in world military expenditure / da Silva Diego Lopes, Tian Nan, Marksteiner Alexandra, Liang Xiao. 2021. URL: <http://www.converge.org.nz/pma/milex22facts.pdf> (дата звернення 20.08.2022).

18. GDP per capita (current US\$). URL: <https://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.PCAP.CD> (дата звернення 21.01.2022).

19. Список стран по военным расходам // NoneWS. URL: <https://nonews.co/directory/lists/%20countries/military> (дата звернення: 19.08.2022).

References

1. Minister of Finance of Ukraine Marchenko, S. (2022). Expenditures on the army have increased almost 10 times. Information agency Unian. <https://www.unian.ua/economics/finance/ministr-finansiv-ukrajini-sergiy-marchenko-vidatki-na-socialne-zabezpechennya-i-armiyu-virosli-mayzhe-v-10-raziv-novini-ukrajina-11926035.html> [in Ukrainian].

2. Since the beginning of the war, budget expenditures have reached UAH 988 billion (2022). *Financial club* : <https://finclub.net/ua/news/z-pochatku-viiny-vydatky-biudzhetu-siahnuli-988-mlrd-hrn.html>

3. Research: 10 European countries provided Ukraine with 100% of the promised military aid, Germany and the USA – less than 40% (2022). *European Truth*. <https://www.eurointegration.com.ua/news/2022/07/19/7142887/>

4. MIND. (2022). <https://mind.ua/publications/20240545-lend-liz-na-33-mlrd-ta-konfiskaciyi-yak-ssha-dopomozhut-ukrayini-peremogti>

5. The White House commented on the use of lend-lease for Ukraine (2022). *Voanews*. <https://ukrainian.voanews.com/a/white-house-lend-lease/6657075.html?fbclid=IwAR0YHt97ObX8NvpkKqA5s9hW11n6Zwypr3vkL5kxd7nwopZ7LRr09gxYgY>

6. 10 factors that made the Armed Forces a new military power (2022). *Ukrinform*. <https://www.ukrinform.ua/rubric-ato/3531777-10-faktoriv-aki-zrobili-zsu-novou-vijskovou-potugou.html>

7. Painter G. For July, the military will receive UAH 70 billion (2022). *Financial club*. <https://www.ukrinform.ua/rubric-ato/3543503-za-lipen-vijskovotrimaut-70-milardiv-ponad-polovinu-ricnogo-budzetu-minoboroni.html>

8. Security and Defense Provides Record Funding in Draft Budget 2022 (2022). <https://nash.live/rus/news/economy/na-bezopasnost-i-oboronu-predusmotreno-rekordnoe-finansirovanie-v-proekte-bjudzhetu-2022.html>

9. Immediate release. Fact Sheet on U.S. Security Assistance to Ukraine. August 8, 2022 (2022). <https://media.defense.gov/2022/Aug/09/2003052810/-1/-1/0/UKRAINE-FACT-SHEET%E2%80%93AUG-8.PDF>

10. Council Regulation (EU) 2022/328 of 25 February 2022 amending Regulation (EU) No 833/2014 concerning restrictive measures in view of Russia's actions destabilising the situation in Ukraine (2022). <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A32022R0328&qid=1647426657418>

11. On the financial support of military personnel, members of the rank and file and some other persons (2017). *Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine*. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/704-2017-%D0%BF#Text>

12. The Ministry of Defense made public the amount of money provided to the military during the war (2022). *Galinfo*. https://galinfo.com.ua/news/minoborony_oprylyudnylo_rozmiry_groshovogo_zabezpechennya_viykovykh_pid_chas_viyny_382670.html

13. Gorodianska, L. V. (2022) Peculiarities of monetary support of the armed forces of Ukraine under martial law. *Bulletin of Taras Shevchenko National University of Kyiv. Military special sciences*, 2 (50). pp. 60-67.

14. Center for Military and Security Policy. NATO Standards: Army and Money (2020). <https://defpol.org.ua/index.php/aleia-heroiv/730-standarty-nato-armiia-ta-hroshi>

15. Ivanytskyi, M. G., Saganyuk, F. V., Mudrak, Yu. M., Palchyk, A. V. Approaches to the analysis of factors affecting the development of the Armed Forces of Ukraine and other components of the defense forces (2019). *Collection of scientific works of the Center for Military-Strategic Research of Chernyakhovsky National University*, 3 (67). 2019. <http://znp-cvds.nuou.org.ua/article/view/196726/196984>

16. GO Come back alive. Why servicemen leave the army (2021). <https://www.irf.ua/wp-content/uploads/2021/06/zvit-ua-digital.pdf>

17. Da Silva, D. L., Tian, N., Marksteiner A., Liang, X. (2021) Trends in world military expenditure. <http://www.converge.org.nz/pma/milex22facts.pdf>

18. GDP per capita (current US\$) (2022). <https://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.PCAP.CD>

19. List of countries by military spending (2022). *NoneWS*. <https://nonews.co/directory/lists/%20countries/military>

Надійшла до редколегії 21.07.22

L. Gorodianska, Active Corresponding Member of Ac. of Sci., PhD in Economics, Ass. Prof.

gorod_lv@knu.ua

ORCID ID 0000-0002-4482-1690

Scopus ID 56529623300

Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

DIRECTIONS OF RENEWAL OF THE ARMED FORCES OF UKRAINE IN THE CONDITIONS OF RUSSIAN MILITARY AGGRESSION

Ukraine, as a democratic and independent state, chose its own path of development, sought to enter the global system of security and development, and unreasonably experienced Russian armed aggression. As a result of the war, the economy in the east and south of Ukraine has been destroyed, business is being moved and/or reduced, people are killed and forced to migrate. The consequences of this are a significant reduction in budget revenues, along with a significant increase in economic spending, especially defense spending. This prompted the Ukrainian government to seek international military and political assistance. The unity of the Ukrainian people and the defense and security forces of Ukraine became an irresistible force supported by Western partner countries. The driving force behind the transformation of Ukraine into the strongest state in Europe is the renewal of its military potential. Based on the facts and current statistics, the possibilities of updating the Armed Forces of Ukraine in the face of Russia's armed aggression are analyzed. This made it possible to state that international military-political assistance to Ukraine has become the determining direction for the renewal of the Armed Forces of Ukraine and the formation of a powerful defense potential of our state, maintaining security and political stability in the world. The economic, military-scientific, social, moral-psychological (spiritual) directions of the renewal of the Armed Forces of Ukraine in the conditions of Russia's armed aggression are singled out. At the same time, it is proposed to consider international military-political assistance to our country as the determining direction for updating the Armed Forces of Ukraine in war conditions. Based on statistical information, an analysis and ranking of partner countries was carried out depending on the size of their military assistance to Ukraine. The trend of providing military assistance to Ukraine by partner countries has been identified and clearly illustrated. The analysis showed that partner countries with a high level of GDP and defense spending did not always provide appropriate military assistance to Ukraine in the context of deterring Russia's military aggression.

Keywords: state defense capability, international military assistance, areas of renewal, GDP, military potential, Armed Forces of Ukraine, defense spending, ranking.

УДК 338.001.36: 355.015
DOI: <https://doi.org/10.17721/1728-2217.2022.51.49-55>

А. Сизов, канд. екон. наук
alik_sizov@ukr.net
ORCID ID 0000-0002-6400-3951,
О. Коваль, наук. співроб.
kovaloles@gmail.com
ORCID ID 0000-0003-2696-7204,
В. Пахольчук, наук. співроб.
vadym.pakholchuk@gmail.com
ORCID ID 0000-0002-9657-6148

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

ВІЙСЬКОВА МОГУТНІСТЬ ТА МІЛІТАРИЗАЦІЯ ГЛОБАЛЬНОГО ПРОСТОРУ

Висвітлено поняття мілітаризації та військової могутності окремих країн шляхом застосування статистичних профілів на глобальному рівні для порівняння показників Global Firepower Index, Global Militarization Index, а також враховано досвід та напрацювання науковців зі Стокгольмського міжнародного інституту дослідження миру, Бонського Міжнародного центру конверсії та Інституту економіки та миру в Сіднеї. Проаналізовано військові витрати країн з розвинутою економікою та економікою, що розвивається у розрізі фактичних видатків та відсоткового співвідношення до валового внутрішнього продукту (ВВП). Встановлено причини зменшення та збільшення військових витрат, вказано залежність від зовнішніх і внутрішніх чинників. Залучено показники загального військового бюджету, його частки від ВВП і частки від глобальних військових витрат. Проведено порівняння головних гравців на міжнародній арені, акцентовано увагу на прямих і посередніх учасниках російсько-української війни. Для порівняння військової могутності країн взято дані з мережі військових досліджень, зокрема SIPRI, а також індекси військової могутності та військового тягаря на економіку (мілітаризації), для чого використано систему показників глобальної мілітаризації простору. Встановлено неточність показників через відсутність точних даних про військові витрати та наявність лише кількісних показників озброєння, зовнішню та внутрішню політичну динаміку окремих країн. За допомогою доступних показників проведено порівняльний аналіз військової могутності України та Росії, виявлено слабкі місця у формуванні рейтингів, географію, наявність енергоресурсів, враховано кількісні показники людського ресурсу й озброєння. Встановлено, що попри компроміс "зброя чи масло", для України актуальне питання мілітаризації з метою розвитку військово-економічного потенціалу та економіки в цілому, водночас для Росії процес надмірної мілітаризації недоцільний з огляду на безпеку та мир у регіоні.

Ключові слова: військові витрати, військова могутність, мілітаризація, військовий тягар, військово-економічний потенціал.

Постановка проблеми. Світ сьогодення переповнений конфліктами. Ці глобальні проблеми створюють нестабільність у суспільстві та підвищують конфліктний потенціал окремих країн. Нові виклики та загрози міжнародній системі безпеки змушують передові країни шукати способи зміцнення обороноздатності та протистояння злочинним режимам. Економічно розвинені країни та країни, що розвиваються, як суб'єкти світогосподарських процесів реагують у міру власних можливостей на широке коло загроз сучасності та їхні потенційні витоки, вдаючись до мікро- та макропрогнозів. Основною тезою, безсумнівно, є тенденція до збільшення витрат на потреби оборони, нарощення міцності та модернізація вже наявних потужностей збройних сил. Посилена воєнна загроза, яка переросла в повномасштабне російське військово вторгнення на територію України, вивела на перший план необхідність наявності концепту надсучасних військових потужностей, який слугуватиме основним елементом обороноздатності країни, її спроможності протистояти збройним формуванням противника сьогодення та майбутнього. Національний спротив ворожій агресії є продуктом спроможності не лише людського ресурсу, а також найбільш сучасного озброєння та військової техніки, – за широкого використання досвіду передових країн світу (вони ж – економічно розвинені країни та країни, що розвиваються). Необхідність поступового та системного нарощування військово-економічного потенціалу з метою просування національних інтересів у збереженні життя та здоров'я громадян виникає з детального аналізу військово-політичної обстановки регіону. Обороздатність держави є запорукою непохитності територіальної цілісності та державного суверенітету і перешкодою для досягнення противником загарбницьких геополітичних цілей. А. Качинський, радник директора

Національного інституту стратегічних досліджень, неодноразово у своїх наукових працях наголошував на особливому значенні оборонної (військової) могутності країни як фактора національної безпеки.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Міжнародні організації та інформаційно-аналітичні центри здійснюють моніторинг процесів мілітаризації, серед найвідоміших варто назвати Стокгольмський міжнародний інститут дослідження миру (Stockholm International Peace Research Institute, SIPRI), Міжнародний інститут стратегічних досліджень зі штаб-квартирою в Лондоні (International Institute for Strategic Studies, IISS), Бонський Міжнародний центр конверсії (Bonn International Conversion Center, BICC), Інститут економіки і миру в Сіднеї (The Institute for Economics and Peace, IEP) та інші національні та регіональні установи схожого напрямку.

Вказані міжнародні організації, інформаційно-аналітичні центри містять бази даних, публікують аналітичні звіти, щорічники та інші дослідження, предметом яких виступають витрати на оборону та вплив цих витрат на економіку (економічний тягар), боєздатність збройних сил, виробництво та експорт збройних одиниць, а також місце країни у світовому рейтингу. Група дослідників SIPRI, IISS, BICC, а саме: М. Капаріні, Я. Фоллер, Г. Бойд, С. Хоффман, М. Рудольф та Н. Грігоріадіс наполегливо працюють у напрямку стратегічних досліджень безпеки та оборони окремих країн. Серед українських дослідників національної безпеки та військової могутності варто вказати праці В. Горбуліна, В. Бадріака, С. Згурця, А. Качинського, Є. Магди. Складовою економічного характеру та її взаємозв'язок з нарощуванням економічного потенціалу країни досліджували О. Власюк, Є. Майовець, Р. Путовіт та О. Черняк.

Мета статті – висвітлити на глобальному рівні питання мілітаризації та військової могутності, посилаючись на статистичні джерела міжнародних організацій, проаналізувати боєздатність армій та мілітарного навантаження на економіку та суспільство (військовий тягар).

Виклад основного матеріалу дослідження. "Де висота – там і вражені громом вершини", – Меценат (70-8 до н. е.). У зв'язку з відсутністю єдиного нормативного підходу для вимірювання рівня мілітаризації головну роль відіграє порівняння боєздатності армій окремих країн. Міжнародні рейтинги є об'єктивним джерелом висвітлення інформації про військово-економічний потенціал. Критерій порядку країн являє собою рейтингову оцінку, яка виражається в значенні "індекс". Для вимірювання військової могутності застосовують такі індекси: Global Militarization Index – глобальний індекс мілітаризації

(GMI), Global Firepower – глобальний індекс боєздатності армій (GFP), Global Peace Index – глобальний індекс миролюбності (GPI).

Безсумнівно, оборонний бюджет держави – це детермінанта військової могутності країни. Видатки на оборону передбачають фінансування на утримання та розвиток збройних сил. Перебуваючи у стані війни, країна мусить вдосконалювати системи озброєння для підвищення ефективності протистояння ворогу, що, у свою чергу, підживлює попит на озброєння та нарощення витрат на національну безпеку та оборону. Для наочного розуміння та аналізу збройної агресії росії необхідно розглянути динаміку глобальних військових витрат. На рис. 1 наведено узагальнену динаміку світових військових витрат за 2008–2021 роки.

Рис. 1. Динаміка глобальних військових витрат за 2008–2021 роки (у %-му співвідношенні до ВВП)

Джерело: сформовано на основі даних Світового банку [1].

На початку XXI ст. простежується тенденція до збільшення військових витрат, в основному за рахунок ключових гравців на світовій арені, а саме: США, Китай, росія, країни Західної Європи та Близького Сходу. Після виведення армії США з Іраку військові витрати зменшилися, а знову зростали в 2019 р., що спричинено підготовкою росії до повномасштабної збройної агресії проти України і відповідне посилення мілітаризації країн Західного блоку. Нарощення військових витрат найбільше простежувалося в країнах Східної Європи і Балтії, які межують з росією у відповідь на російське поступове збільшення військової присутності в регіоні. Україна також за цей період збільшила свої військові витрати з 1 % у 2008 р. до 2,3 % у 2021 р. [2, 3], і посіла 40 місце в загальному рейтингу країн [4].

Глобальні військові витрати за 2021 рік зросли на 0,7 %. США з 2008 року збільшили свій оборонний бюджет на 5,3 %, Китай та Південна Корея – на 5,6 %, Індія – на 3,6 %, Туреччина – на 24 %. Росія скорочувала свої воєнні витрати до 2018 р., а з 2018 р. збільшила їх на 4,4 %, незважаючи на падіння цін на нафту та санкції, але готуючись до повномасштабного вторгнення в Україну в 2022 р. [5]. Глобальні військові витрати в 2021 р. сягнули \$2113 млрд, на одного жителя планети припадало

\$264. Лідером у списку країн, безсумнівно, залишаються США, оборонний бюджет яких становив \$778 млрд, що відповідає 36,8 % від загального обсягу світових видатків. На другій позиції перебуває Китай з сумою в \$252 млрд. До топ-5 країн за розміром видатків на оборонний сектор входять також такі країни: Індія, росія, Сполучене Королівство, Саудівська Аравія, Німеччина, Франція, Японія, Південна Корея. Росія почала істотно нарощувати видатки на оборонний сектор з 2018 року, перемістившись з 6 на 4 місце (табл. 1).

Проводячи детальний аналіз мілітаризаційного процесу, основну увагу варто приділяти як сумарним військовим витратам, так і співвідношенню їх з валовим внутрішнім продуктом (ВВП). Це співвідношення використовують для вимірювання мілітаризаційного навантаження на економіку країни, або ж так званий "військовий тягар". У 2021 р. на глобальному рівні середня ставка військових витрат до світового ВВП становила 2,5 %, ураховуючи значний цифровий розрив. Серед країн, які входять до топ, можна виділити мілітарне навантаження від 1 % у Японії до 6,9 % у Саудівській Аравії. Індія на потреби оборонного сектору в 2021 р. виділила 2,7 %, а росія – 3,8 % (табл. 1).

Таблиця 1. Витрати на оборону в провідних країнах світу в 2021 р.

Країна	Військові витрати в поточних цінах, \$ млрд	У % до глобального обсягу	У % до ВВП
США	778	36,8	3,4
Китай	252	11,9	1,9
Індія	72,9	3,5	2,7
росія	61,7	2,9	3,8
Сполучене Королівство	59,2	2,8	2,1
Саудівська Аравія	57,5	2,7	6,9
Німеччина	52,8	2,5	1,3
Франція	52,7	2,5	1,9
Японія	49,1	2,3	1
Південна Корея	45,7	2,2	2,5

Джерело: сформовано на основі даних щорічника SIPRI [5].

Задекларований нормативний рівень військових видатків у країнах НАТО щодо ВВП становить 2 %. Наразі серед європейських країн альянсу ця норма була дещо збільшена в країнах Балтії та Польщі, які межують з росією та Білоруссю, – ця країна використовується росією як військовий плацдарм для збройної агресії проти України [6]. Мілітарне навантаження в росії становить 3,8 %, що значно перевищує європейський рівень країн НАТО. Військовий тягар, який тисне на економіку України, становить 2,3 %.

У загальному вимірі видатків на оборону НАТО витрачає більше, ніж росія, і все ще обговорює переозброєння. Витрати на оборону всіх 30 країн НАТО вже майже в 20 разів перевищують російські. У 2021 р. росія витратила на оборону еквівалент \$70 млрд. У країнах НАТО це було понад \$1 трлн. Однак ці цифри не так легко порівняти. Перш за все необхідно враховувати купівельну спроможність. Через різний рівень оплати праці російський військовослужбовець коштує набагато дешевше, ніж військовослужбовець США чи Німеччини. Два дослідники з Боннського міжнародного центру дослідження конфліктів (ВІСС) порівняли оборонні бюджети з урахуванням цього фактора. У короткому дослідженні автори М. Баєр і М. Мутшлер пишуть, що з огляду на "російську агресію проти України, підвищувати обороноздатність є правильним рішенням". Вони доходять висновку, що військові витрати НАТО, навіть з поправкою на купівельну спроможність, явно перевищують російські. З одного боку, порівняння ВІСС базується на даних Швецького інституту дослідження проблем миру (SIPRI), а з іншого, на даних австралійського політолога Пітера Е. Робертсона, який скоригував значення купівельної спроможності для понад 50 країн. Російський військовий бюджет фактично перевищує \$200 млрд замість номінальних \$70 млрд. Деякі експерти припускають, що російські військові отримують навіть більші кошти з тінювих бюджетів, які не публічні, а тому не доступні для дослідників SIPRI. Автори ВІСС пишуть, що розрахунки з поправкою на купівельну спроможність мають сенс лише в тому випадку,

якщо відповідні держави виробляють значну частину свого озброєння самостійно, – що стосується росії [7]. Бюджетний процес на оборону в росії має багато спільних рис з іншими видами державних видатків, але значна частина військових витрат підлягає режиму суворої секретності, яка також накладає дуже суворі обмеження на здатність експертів, журналістів і громадськості здійснювати будь-яку форму демократичного соціального контролю. Рахункова палата має доступ, але майже всі її звіти щодо оборонного бюджету засекречені. До 2019 р. проблема "зброя проти масла" загострилася в росії через рішучість політичного та військового керівництва країни компенсувати багаторічне мізерне фінансування, яке унеможливило постачання збройних сил новою зброєю. Президент Путін поступово збільшував військові витрати росії з 2019 р. [8]. Перебування російського військового бюджету в тіні, а також накладений на нього режим секретності, унеможлиблює в повному обсязі вирахувати кінцеве фінансування на утримання та розвиток військового потенціалу країни. Для оцінки військової могутності доводиться оперувати відкритими даними, але такий висновок не буде точним.

Основне призначення військових витрат – це забезпечення обороноздатності держави, а також утримання її боездатності на належному рівні. Порівняльну характеристику військової могутності країн світу можна провести, застосовуючи рейтингову систему Global Firepower Index. Окрім оборонного бюджету, індекс GFP використовує ще понад 50 інших показників. Рейтинг GFP базується на потенціалі кожної країни для ведення війни на суші, морі та в повітрі. Результати містять показники кадрового складу армій, обладнання, природні ресурси та географію. Також існують бонуси (+), якими можуть виступати, наприклад, наявність ядерної зброї, членство в НАТО, обсяги видобутку і споживання нафти та штрафи (–), зокрема як нерозвинений флот у країнах, які мають вихід до моря, розмір державного боргу, стан транспортної інфраструктури, надмірне споживання нафти тощо. Складові індексу GFP наведено на рис. 2.

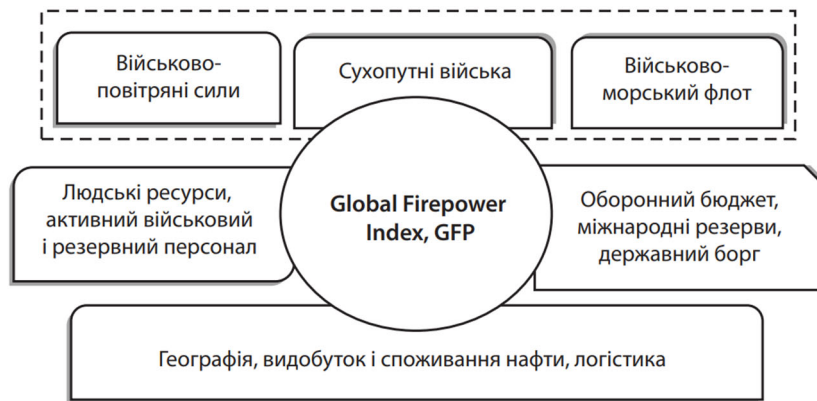

Рис. 2. Складові індексу Global Firepower

Джерело: сформовано на основі даних Global Firepower Index [9].

Індекс GFP має форму десяткового дробу з чотирма знаками після коми, тобто, чим менший індекс, тим могутніша армія. Топ-8 наймогутніших армій світу за версією GFP-2022 наведено в табл. 2.

Таблиця 2. Топ-8 країн за військовою могутністю армій у рейтингу Global Firepower-2022

Складові	США	росія	Китай	Індія	Японія	Південна Корея	Франція	Сполучене королівство
Індекс	0,0453	0,0501	0,0511	0,0979	0,1195	0,1261	0,1283	0,1382
Зміни індексу порівняно з 2019 р.	+73 %	+78 %	+75 %	+91 %	+71 %	+67 %	+80 %	+72 %
Активний військовий персонал, тис. осіб	1390	850	2000	1450	240	555	205	194
Загальні повітряні сили, од.	13247	4173	3285	2182	1449	1595	1055	693
Бойові танки, од.	6612	12420	5250	4614	1004	2624	406	227
Ракетні пускові установки, од.	1366	3391	3160	1388	99	574	13	44
Військово-морський флот, од.	484	605	777	295	155	234	180	75

Джерело: сформовано на основі даних Global Firepower Index [9].

Рейтинг очолили США з показником 0,0453, а за ними росія – 0,0501. Також можемо бачити істотний приріст військової могутності цих двох країн порівняно з 2019 роком. Щодо України, то вона посідає 22 місце в загаль-

ному рейтингу з показником індексу 0,3266. У табл. 3 пропонуємо розглянути порівняння індексу та його складових України та росії.

Таблиця 3. Порівняння військової могутності України та росії в рейтингу Global Firepower-2022

Складові	Україна	росія
Індекс	0,3266	0,0501
Активний військовий персонал, тис. осіб	200	850
Загальні повітряні сили, од.	318	4173
Бойові танки, од.	2596	12420
Ракетні пускові установки, од.	490	3391
Військово-морський флот, од.	38	605

Джерело: сформовано на основі даних Global Firepower Index [9].

Важливою складовою військової могутності країни є людський ресурс, чисельність якого впливає і на кількість активного військового персоналу, і на резерв. Перші позиції в рейтингу Global Firepower-2022 посідають країни з найбільшою кількістю населення – Китай, Індія, США, росія. Хоча армія США і не найбільша за кількістю активного військового персоналу, та вона наймогутніша за наявним озброєнням, випереджає інші країни за потужністю військово-повітряних і морських сил.

Другу позицію в рейтингу могутності армій посідає росія. Найбільша кількість бронетехніки, зокрема танків, що є візитною карткою її армії разом з контролем і видобуванням великих нафто-газових ресурсів, а також наявністю ядерної зброї.

Україна з 2019 року просунулася на 7 позицій у загальному рейтингу і посідає зараз 22 місце, індекс військової могутності становить 0,3266. За кількістю активного військового персоналу Україна посідає 23 місце у

загальному рейтингу, військово-повітряні сили – 33 місце, танки – 13 місце, броньовані бойові машини та самохідна артилерія – 6 місце, ракетно-пускові установки – 12 місце. Разом з тим, нараховуються і штрафні бали за малорозвинений морський флот, надмірне споживання нафти і великий за розміром державний борг.

Завдяки абсолютним значенням показників військово-економічного потенціалу індекс Global Firepower створює унікальний опис військової могутності всіх країн світу. Враховуючи досвід ведення реальних бойових дій, не на папері, а на полі бою, на прикладі російсько-української війни можна зробити припущення, що індекс GFP має певні недоліки, оскільки дані для рейтингу беруться в кількісних показниках, а не в якісних. Це особливо помітно в підрахунку кількості бойової авіації (росія все ще використовує винищувачі часів виробництва СРСР, напр., Су-27, натомість США мають у своєму арсеналі винищувачі п'ятого покоління Lockheed Martin F-22 Raptor), танків, самохідної артилерії, систем ППО та ППРО тощо. Техніка західного зразка використовується більш ефективно на полі бою, оскільки вона більш точна, здатна вражати противника на довшій дистанції, краще захищена та непомітна. Натомість, коли ми піддаємо сумніву могутність другої армії світу – росії, то просто не беремо до розрахунку наявність у неї та США 90 % усіх ядерних боеголовки світу.

Відомо, що індекс Global Firepower надає характеристику військовій могутності країн, використовуючи абсолютні величини (видатки на безпеку та оборону, кількість активного військового персоналу, наявність різного виду озброєння тощо). Міжнародний центр конвенсії в Бонні (ВІСС) оцінює військовий тягар на економіку країни та суспільство загалом, використовуючи інший індекс – Global

Militarization Index (GMI), де величини відносні. По-перше, для підвищення сумісності між різними індикаторами індексу та запобіганню викривлення значень під час підрахунку на першому етапі кожен індикатор представлений логарифмом з коефіцієнтом 10. По-друге, усі дані обчислюються за формулою $x = (y - \min) / (\max - \min)$, де \min і \max представляють відповідно найменше та найвище значення логарифма. По-третє, кожен показник був розрахований відповідно до фактора, що відображає відносну важливість, яку йому надають дослідники ВІСС. Щоб дати остаточну оцінку, зважені показники додавали разом, а потім остаточно нормалізували за шкалою від 0 до 1000. Загалом GMI дає детальний аналіз конкретних регіональних або національних подій. Метою ВІСС є сприяння дискусії про мілітаризацію та висвітлення часто непослідовного розподілу ресурсів. Для того, аби виміряти значення військового механізму окремої держави, дослідники порівнюють витрати на оборону з витратами, наприклад, на освіту чи охорону здоров'я (у % до ВВП), зіставляючи загальну чисельність військовослужбовців та військової техніки з кількістю викладачів чи лікарів та населення загалом. Очевидно, що більш мілітаризованими суспільствами є ті, у яких витрати на оборону перевищують витрати на освіту чи медичне забезпечення. Субіндекси і базові показники GMI включають військові витрати (визначається шляхом співвідношення військових витрат з ВВП і витратами на охорону здоров'я), активний військовий персонал (відношення кількості військового персоналу та резерву до загальної кількості лікарів і населення загалом) та наявність важкого озброєння. На рис. 3 представлено субіндекси та базові показники GMI.

Рис. 3. Субіндекси та базові показники Global Militarization Index

Джерело: сформовано на основі даних Global Militarization Index [10].

У деяких країнах надмірна мілітаризація перешкоджає необхідній структурній зміні економічних і соціальних рамок, а також посилює дефіцит розвитку промисловості та сільського господарства. З іншого боку, низький ступінь мілітаризації також може бути проблематичним, а отже, перешкоджати економічному розвитку, оскільки фундаментальні недоліки в секторі безпеки призводять до підвищеного рівня загрози. Слабкий або непрацюючий сектор безпеки не може запобігти конфліктам, які негативно впливають на населення та його розвиток. Одним із результатів часто є крихітні та слабкі держави, у яких економіка не може розвиватися або ж відбувається

рецесія. Україні не варто обирати курс слабкої та крихкої держави зі слабо розвинутою системою оборони. Дослідники GMI намагаються розв'язати поширене припущення про те, що високий рівень мілітаризації – це погано, а низький – добре, і зробити свій внесок у новий підхід до вивчення мілітаризації. Оцінка ситуації вимагає особливого розгляду та аналізу окремих країн і регіонів і GMI є правильним інструментом для оцінки орієнтації на розвиток окремих держав, а також регіонального розвитку.

ВІСС класифікує держави за рівнем мілітаризації на п'ять груп: від дуже високого до дуже низького. Найбільш мілітаризованими країнами є Ізраїль, Оман та

Азербайджан. Україна ж посіла 16-те місце в загальному рейтингу країн. Очевидно, що російська агресія з 2014 р., яка переросла в повномасштабне вторгнення у

2022 р., підвищила позицію України, перенаправивши економіку на військові рейки. У табл. 4 показано топ-16 країн у рейтингу GMI 2020.

Таблиця 4. Топ-16 країн за рівнем милітаризації в рейтингу Global Militarization Index 2020

Країна	Військові витрати	Військовий персонал	Важке озброєння	GMI рахунок	GMI місце	Зміни
Ізраїль	3,57	1,9	3,26	437	1	3,65
Оман	5,56	0,96	1,98	425	2	31,53
Азербайджан	4,11	0,7	2,2	389	3	54,58
Кувейт	4,18	0,69	2,74	381	4	25,12
Вірменія	3,14	1,98	2,43	377	5	1,44
Саудівська Аравія	4,53	0,74	2,24	375	6	10,65
Бруней	3,88	1,58	2,04	375	7	28,15
Бахрейн	3,39	1,36	2,73	374	8	-1,8
Сінгапур	2,9	1,45	2,87	361	9	9,69
росія	3,29	0,97	2,81	354	10	10,16
Йорданія	3,32	1,13	2,44	344	11	5,29
Алжир	4,05	0,87	1,77	335	12	9,57
Південна Корея	2,42	1,71	2,3	321	13	8,25
Греція	2,39	1,21	2,77	318	14	0,6
Кіпр	1,82	1,66	2,85	316	15	5,59
Україна	3	0,55	1,94	305	16	30,3

Джерело: сформовано на основі даних Global Militarization Index [10].

На прикладі окремих країн простежується абсолютна закономірність у необхідності запуску процесу демілітаризації. Надмірний процес милітаризації призводить до загострення економічних, соціальних та політичних проблем, розгортання військових конфліктів. На прикладі країн, які обороняються, помітна тенденція позитивної милітаризації для захисту своєї територіальної цілісності та суверенітету, пришвидшення темпів економічного зростання та суспільних благ. Вважаємо за необхідне розробити нові методи оцінки військового тягаря на економіку, які включатимуть питання "зброя або масло", доцільність розвитку та утримання армії.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Милітаризація – це посилення військової могутності держави за рахунок використання всіх сфер життєдіяльності суспільства. Існує зв'язок між економічним потенціалом країни та посиленням ролі військового сектору в системі національного господарства. Важливо нарощувати темпи розвитку військової могутності, не перевищуючи допустимі міри, заради збереження пропорції в економіці та мінімізації напруги у видатках державного бюджету. Ігнорування розвитку військового сектору створює глобальні передумови занепаду обороноздатності держави, і, як наслідок, – послаблення економічної складової у зв'язку з ворожою експансією. Неможливо розбудувати довершену систему національної безпеки та оборони України і протидіяти наявним військово-політичним загрозам без усвідомлення реального рівня військової могутності країни, концептів вдосконалення наявного оборонного сектору, у тому числі, за фінансової та матеріальної підтримки країн-союзниць західного блоку та перспективного аналізу їхнього досвіду. Нейтралізація подальших сценаріїв ворожої ескалації передбачає поглиблене дослідження процесів милітаризації на глобальному, регіональному та національному рівнях. Закономірність послідовного використання сформованих військових потужностей противником у ході ведення гібридної війни з переформатуванням на активні бойові дії з метою деукраїнізації та зросійщення, є ключовим українським питанням сьогодення.

Процес милітаризації надзвичайно складний і багатогранний, вимірювання та порівняння якого на міжнарод-

ному рівні потребує ґрунтовного дослідження та аналізу великої кількості даних. На перший погляд, методика розробки того чи іншого рейтингу теоретично досконала, однак довершеність розрахунків лишається лише показником на папері. Ведення активних бойових дій є, за своєю суттю, поставленим експериментом, який у багатьох аспектах розвінчує недооцінки або переоцінки потужностей армій окремих країн, посилаючись виключно на кількісні та відносні показники. Тож виникає логічне запитання: а як вирахувати якість? Для того, аби визначити "вузькі місця" у системі обороноздатності країн, необхідні результативні індикатори, які вказуватимуть на необхідність здійснення заходів, спроможних подолати більші та менші прогалини в закоренілих системах безпеки та оборони: для однієї країни буде доцільно провести демілітаризацію, для іншої ж навпаки – посилити військову могутність для збереження людського ресурсу, інфраструктури, запобігання рецесії економіки, підвищення ВВП, національного багатства. Враховуючи неточність макропрогнозів, появу нових загроз та конфліктів, зміну форм ведення війни, необхідно розробити нові методи порівняння військової могутності та військового тягаря на економіку з урахуванням точних даних з озброєння та військової техніки, військових видатків, людського ресурсу, зовнішньої та внутрішньої політики держави. Зрештою, "чи варта того могутність, хоч би якою була вона, коли твоя мова стала, мов у п'яного?", – Сенека (4 до Р. Х. – 65 по Р. Х.).

Список використаних джерел

1. Military expenditure (% of GDP): The World Bank. URL: <https://data.worldbank.org/indicator/MS.MIL.XPND.GD.ZS?end=2020&start=2008>. (дата звернення: 10.08.2022).
2. SIPRI Yearbook 2021: SIPRI. URL: <https://www.sipri.org/yearbook/2021> (дата звернення: 10.08.2022).
3. Єфетова К., Барановська І., Загородня М. Сучасні проблеми формування оборонного потенціалу України: монографія // Оборонний вісн., 2010. № 10. С. 17–24.
4. Military Spending by Country: World Population Review. URL: <https://worldpopulationreview.com/country-rankings/military-spending-by-country> (дата звернення: 10.08.2022).
5. World military expenditure passes \$2 trillion first time: SIPRI. URL: <https://www.sipri.org/media/press-release/2022/world-military-expenditure-passes-2-trillion-first-time> (дата звернення: 10.08.2022).

6. Defence Expenditure of NATO Countries (2014-2021) : NATO. URL: https://www.nato.int/cps/en/natohq/news_193983.htm (дата звернення: 10.08.2022).

7. Militärausgaben im Visier : TAZ. URL: <https://taz.de/Studie-zu-Verteidigungsbudgets/!5844174/> (дата звернення: 10.08.2022).

8. Cooper J. The Russian budgetary process and defence: finding the "golden mean" // Centre for Russia, European and Eurasian Studies, University of Birmingham, Birmingham, Stockholm International Peace Research Institute, 2018.

9. 2022 Military Strength Ranking : GFP. URL: <https://www.globalfirepower.com/countries-listing.php> (дата звернення: 10.08.2022).

10. Global militarization Index : GMI. URL: <https://gmi.bicc.de/ranking-table> (дата звернення: 10.08.2022).

References

1. Military Expenditure (% of GDP): The World Bank. <https://data.worldbank.org/indicator/MS.MIL.XPND.GD.ZS?end=2020&start=2008> [In English].

2. SIPRI Yearbook 2021: SIPRI. <https://www.sipri.org/yearbook/2021> (application date: August 10, 2022). [In English].

3. K. Efetova, I. Baranovska, M. Zagorodnia (2010). Modern problems of forming defense potential of Ukraine. Defense Bulletin №10. pages 17-24. [In Ukrainian].

4. Military Spending by Country: World Population Review. <https://worldpopulationreview.com/country-rankings/military-spending-by-country> (application date: August 10, 2022). [In English].

5. World military expenditure passes \$2 trillion first time: SIPRI. <https://www.sipri.org/media/press-release/2022/world-military-expenditure-passes-2-trillion-first-time> (application date: August 10, 2022). [In English].

6. Defence Expenditure of NATO Countries (2014-2021): NATO. https://www.nato.int/cps/en/natohq/news_193983.htm (application date: August 10, 2022) [In English].

7. Militärausgaben im Visier: TAZ. <https://taz.de/Studie-zu-Verteidigungsbudgets/!5844174/> (application date: August 10, 2022) [In German].

8. J. Cooper (2018). The Russian budgetary process and defence: finding the "golden mean". Centre for Russia, European and Eurasian Studies, University of Birmingham, Birmingham, Stockholm International Peace Research Institute. [In English].

9. 2022 Military Strength Ranking: GFP. <https://www.globalfirepower.com/countries-listing.php> (application date: August 10, 2022). [In English].

10. Global militarization Index: GMI. <https://gmi.bicc.de/ranking-table> (application date: August 10, 2022) [In English].

Надійшла до редколегії 15.07.22

A. Syzov, PhD in Economics

alik_sizov@ukr.net

ORCID ID 0000-0002-6400-3951,

O. Koval, Researcher

kovaloles@gmail.com

ORCID ID 0000-0003-2696-7204,

V. Pakholchuk, Researcher

vadym.pakholchuk@gmail.com

ORCID ID 0000-0002-9657-6148

Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

MILITARY POWER AND MILITARIZATION OF GLOBAL SPACE

The article highlights the concepts of militarization and military power of individual countries by using statistical profiles to compare the Global Firepower Index and Global Militarization Index. The military expenditures of countries with developed economies and developing economies were analyzed. The reasons for the decrease and increase in military expenditures have been established. The indicators of the total military budget, its share of the gross domestic product and the share of global military expenditures were used for the analysis. Key players in the international arena are involved in the comparison, and the main emphasis is on direct and indirect participants in the Russian-Ukrainian war. To compare the military power of countries, data from the military research network was taken. To determine the military burden on the economy, a system of indicators of the global militarization of space was used. The inaccuracy of the indicators was established due to the lack of accurate data on military expenditures, quantitative indicators of armaments, external and internal political dynamics of individual countries. With the help of the available indicators, a comparison of the military power of Ukraine and Russia was derived, and weaknesses in the formation of ratings were identified. Thus, quantitative indicators of human resources, weapons, geography, availability of energy resources are included in the comparison.

Keywords: military expenditures, military power, militarization, military burden, military-economic potential.

УДК 336.61

DOI: <https://doi.org/10.17721/1728-2217.2022.51.56-60>

Л. Цюкало, д-р філософії
 lyudmyla0711@gmail.com
 ORCID ID 0000-0002-6870-4683,
 М. Туманська, наук. співроб.
 Marianna.Tumanska@gmail.com
 ORCID ID 0000-0002-0859-3539

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

ФАКТОРИ ВПЛИВУ НА ГРОШОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ

На підставі аналізу теоретичних джерел і законодавчої бази запропоновано фактори впливу на грошове забезпечення військовослужбовців. Виділено чотири групи факторів, що впливають на грошове забезпечення військовослужбовців, а саме: а) військові, б) політичні, в) економічні, г) соціальні. На основі цих взаємопов'язаних факторів формується система грошового забезпечення військовослужбовців, проте за різних обставин певний фактор може бути домінуючим. Проаналізовано три не взаємовиключні групи мотивів військової служби в ЗСУ, а саме: а) професійні, б) емоційні, в) матеріальні. Грошове забезпечення військовослужбовців – це гарантовані державою грошові кошти, які стимулюють кваліфіковані військові кадри. Його визначають залежно від посади, військового звання, тривалості, інтенсивності, умов військової служби, кваліфікації та інших факторів. Обґрунтовано вплив грошового забезпечення військовослужбовців на ефективність виконання своїх обов'язків. За сучасних умов грошове забезпечення військовослужбовців є одним із факторів забезпечення державного суверенітету України, оскільки позитивно впливає на чисельність військовослужбовців, ефективності їхньої служби, які опосередковано чи безпосередньо беруть участь у захисті та обороні країни. Подальші дослідження будуть спрямовані на подальше вивчення грошового забезпечення військовослужбовців, дослідження ефективності наявної системи грошового забезпечення ЗСУ, розроблення рекомендацій щодо нової систем оплати праці для військовослужбовців, для досягнення цілей грошового забезпечення ЗСУ.

Ключові слова: грошове забезпечення військовослужбовців, мотивація військовослужбовців, фактори впливу на грошове забезпечення, ефективність.

Постановка проблеми. На сьогодні захист державного суверенітету України є однією з найважливіших проблем у країні. В умовах дії воєнного стану в Україні тема факторів впливу на грошове забезпечення військовослужбовців ЗС України досить актуальна. Важливим є питання належного рівня грошового забезпечення військовослужбовців та інших осіб, які беруть участь у захисті державного суверенітету України та забезпечують національну безпеку.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання грошового забезпечення військовослужбовців розглядали у своїх роботах такі вчені, як: В. Бондар, О. Бухтіяров, О. Верба, І. Дацюк, В. Кириленко, С. Корольов, І. Матюрін, В. Пашинський, Ю. Прудов, А. Синиця та інші. Перераховані роботи є підручниками, навчальними посібниками та науковими публікаціями, у яких науковці розглядають грошове забезпечення військовослужбовців як складову соціального захисту військовослужбовців. Проте окремо поняття грошового забезпечення військовослужбовців не було предметом комплексного дослідження вчених. А фактори впливу на грошове забезпечення військовослужбовців не були досліджені і визначені на теоретичному рівні та потребують вивчення.

Мета статті. Запропоноване дослідження має на меті визначити фактори, що впливають на грошове забезпечення військовослужбовців.

Виклад основного матеріалу дослідження. Майже вісім місяців триває повномасштабна збройна агресія росії проти України, українські військові мужньо боронять нашу країну, відстоюють державні кордони України, а уряд держави в складних фінансово-економічних умовах займається пошуком можливостей для забезпечення потреб оборони країни, визначивши цей напрям пріоритетним.

В умовах воєнного стану захист державного суверенітету України є основним пріоритетом для держави, саме тому питанню забезпечення ЗСУ та інших військових формувань, які обороняють країну, приділяють особливу увагу. Усі фінансові ресурси України за цих умов направлені на потреби оборони. Рівень обороноздатності ЗСУ залежить від економічного стану держави,

професіоналізму та ступеня забезпеченості армії. Саме тому проведене дослідження містить аналіз мотивів служби військовослужбовців і факторів, які впливають на грошове забезпечення військовослужбовців ЗСУ в умовах дії воєнного стану.

Згідно з дослідженнями військовослужбовці виділяють три основних мотиви служби в ЗСУ, а саме [1]:

- *професійні мотиви* – проявляються в бажанні стати професійним військовим, розвиватися у військовій сфері та займатись улюбленою справою;
- *емоційні мотиви* – до цієї групи мотивів належить патріотична складова та бажання бути причетними до змін у країні, а також схильність до ризиків;
- *матеріальні мотиви* – розглядаються як грошове забезпечення військовослужбовців, стабільність доходу, наявність соціальних пільг та інших матеріальних благ.

Слід зазначити, що зазначені групи мотивів не взаємовиключні, і один військовослужбовець може мати мотиви з усіх трьох груп, проте завжди є домінуючий мотив. Також у процесі проходження служби у військовослужбовців може змінюватись мотив. Наприклад, військовослужбовець, який вирішив служити, щоб отримати матеріальні блага, може зацікавитись професійним зростанням по службі, і навпаки. Якщо військовослужбовець мотивований, вони схильні максимально якісно виконувати службові обов'язки та заощадливо використовувати наявні ресурси. У разі, якщо військовослужбовець не вмотивований, вони схильні до неякісного виконання службових обов'язків, систематичного неефективного або надмірного використання ресурсів армії, негативного впливу на інших військовослужбовців, послаблення обороноздатності країни тощо.

Оскільки предметом дослідження є фактори, що впливають на грошове забезпечення військовослужбовців, то зосередимо увагу на вивченні матеріальної складової забезпечення ЗС України. Фінансова система – це сукупність відособлених, але взаємопов'язаних сфер і ланок фінансових відносин, а також фінансових органів та інститутів, які здійснюють управління грошовими потоками в країні [2]. Бюджетні видатки є одним з основних елементів у системі фінансового

забезпечення потреб суспільства та країни в цілому. Видатки призначені для задоволення потреб суспільства в розвитку економіки, соціальної сфери, державного управління, оборони, забезпечення громадського порядку, безпеки держави. Грошове забезпечення військовослужбовців здійснюється виключно за рахунок коштів Державного бюджету України, що виділені для Міністерства оборони на відповідний рік і є складовою матеріального забезпечення військовослужбовців.

У Державному бюджеті України на 2022 рік для сектору національної безпеки та оборони станом на кінець травня поточного року було передбачено обсяг фінансування в сумі 629,3 млрд грн, це більше третини від загального обсягу видатків державного бюджету на рік. При цьому обсяг видатків державного бюджету, визначеного Законом України від 02.12.2021 р. № 1928-IX при затвердженні Державного бюджету України на 2022 рік, на національну безпеку та оборону впродовж року вже збільшено в 2,4 раза, ураховуючі реалії можна прогнозувати, що обсяг цієї групи видатків зростатиме з кожним днем війни [3].

Від самого початку збройної агресії росії проти України уряд оперативно приймає рішення щодо фінансового забезпечення сектору національної безпеки та оборони, а саме: спрямовує кошти резервного фонду Державного бюджету України на потреби ЗСУ, інших військових формувань, правоохоронних та інших державних органів, залучених до виконання відповідних завдань щодо відсічі збройної агресії. Наразі, з початку війни, рішеннями Уряду з резервного фонду державного бюджету було спрямовано понад 256,4 млрд грн на забезпечення основних потреб нашої армії.

Ураховуючи істотне й незаплановане зростання обсягу видатків на оборону, а також необхідність забезпечити тимчасовим житлом або ремонтом мільйони людей, збільшується розмір дефіциту бюджету, для покриття якого Україна потребує 9 млрд дол. на місяць [4]. Зважаючи на прогнозоване падіння ВВП втричі та обсяг видатків, який постійно зростає, українська економіка не здатна повною мірою фінансувати війну самостійно. Уряд має два основних варіанти покриття дефіциту державного бюджету, а саме: фінансова допомога іноземних партнерів та грошова емісія.

На сьогодні Україна має суттєву підтримку від урядів різних країн світу та міжнародних організацій. Найбільшими фінансовими донорами України виступають Євросоюз та Сполучені Штати Америки. Євросоюз пообіцяв надати фінансову допомогу в розмірі 10,9 млрд дол., Сполучені Штати Америки – 10 млрд дол. Слід зазначити, що з боку США фінансова допомога є грантовою на 90 %, з боку Євросоюзу – кредитною. Істотну фінансову допомогу надають Україні й уряди Великої Британії, запланований обсяг фінансування від якої становить 2 млрд дол., та уряд Канади – 1,8 млрд дол. Серед міжнародних фінансових організацій найбільший обсяг фінансової допомоги Україні надають Європейський інвестиційний банк, який пообіцяв надати фінансування на суму 2,3 млрд дол., Світовий банк – 2 млрд дол., Міжнародний валютний фонд – 1,4 млрд дол. [5]. У загальному обсязі станом на 1 серпня 2022 р. уряди іноземних країн та міжнародні фінансові організації пообіцяли надати Україні майже 34 млрд дол. фінансової допомоги, з яких – 12,7 млрд дол. уже надійшло до Державного бюджету України.

Відповідно до Закону України "Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей" держава гарантує військовослужбовцям достатнє матеріальне, грошове та інші види забезпечення в обсязі, що

відповідає умовам військової служби та стимулює закріплення кваліфікованих військових кадрів [6]. Грошове забезпечення визначається залежно від посади, військового звання, тривалості, інтенсивності та умов військової служби, кваліфікації, наукового ступеня та вченого звання військовослужбовця, також значну складову становлять премії та винагороди.

Фактори – це активно діючі сили, що викликають позитивні або негативні зміни аналізованого об'єкта [7]. Науковці класифікують фактори за різними ознаками. Зокрема, Н. Федорова виділяє чотири групи чинників, що впливають на соціально-економічний розвиток [8]. *Економічні фактори* включають суспільні потреби, наявність продуктивних сил, дію ринкового механізму, мобільність ресурсів, структурні зрушення, поділ праці, розподіл національного доходу. *Соціокультурні фактори* відображають вплив на рівень життя, якість життя та культуру. *Державно-інституційні фактори* аналізують щодо впливу на державне регулювання економіки, державний розподіл доходів і власності, функціонування державних інститутів, демократію, визначеність прав, детінізацію, ефективність функціонування державних установ. *Екологічні фактори* характеризуються станом екосистеми.

Науковці Д. Павленко, Ю. Семенюк та Ю. Личецький, які займалися вивченням питання чинників впливу на національну безпеку, виділяють такі фактори [9]:

- національна незалежність та державний суверенітет, територіальна цілісність держави;
- розвиненість громадянського суспільства, рівень демократії у країні, наявність та дієвість законодавчої бази правової держави, захищеність громадян;
- економічні можливості держави;
- стан збройних сил, рівень їхньої боєздатності та боєготовності;
- національне визначення та самобутність;
- розвиток національної самосвідомості та культури;
- наявність загальної стратегії національного розвитку, "національної ідеї", загально визначеної мети;
- національна згода та єдність;
- внутрішньополітична стабільність;
- готовність і здатність політичних сил реалізувати загально визначені цілі.

Ураховуючи, що Україна взяла курс на наближення до стандартів НАТО, було розглянуто відмінності між системою грошового забезпечення військовослужбовців в Україні та країнах-членах НАТО.

Основною відмінністю є структура грошового забезпечення, а саме, співвідношення основних та додаткових видів грошового забезпечення [10]:

- в Україні – приблизно 45/55 %;
- у країнах НАТО – 80/20 % (застосовується в арміях США, Німеччини, Туреччини, Литви) або 70/30 % (застосовується в арміях Польщі та Румунії).

Структура грошового забезпечення військовослужбовців, яка застосовується в Україні, не сприяє прозору та справедливому призначенню пенсій військовослужбовцям, оскільки військовослужбовці однакового рівня та стажу служби мають різний розмір пенсії залежно від дати їхнього звільнення. Діюча в Україні система грошового забезпечення не стимулює зростання професійних навичок військовослужбовців та бажання будувати кар'єру, оскільки існує дисбаланс між штатно-посадовими категоріями та розмірами посадових окладів за окремими посадами. Наприклад, капітан може мати посадовий оклад і розмір грошового забезпечення більше, ніж у полковника.

Системи грошового забезпечення армій країн, які є членами НАТО, базуються на виплатах за військоове звання, а відмінності полягають у способі стимулювання тривалості військової служби, видах та розмірах додаткового грошового забезпечення, яке становить приблизно 20–30 % від розміру грошового забезпечення. Така система є стимулом для персоналу до тривалого проходження служби, зростання професійних навичок та мотивації просуватись по службі, оскільки базовий оклад з вислугою років зростає по-різному для різних категорій військовослужбовців.

Таким чином, доходимо висновку з вищезазначеного, що управління кар'єрою військовослужбовців та просування по службі в ЗС України відрізняється від аналогічних процесів у країнах-членах НАТО. В Україні основним фактором, що впливає на просування по службі в ЗСУ, є результати оцінювання діяльності військовослужбовців на посаді (оцінювання може бути щорічним, незалежним, комплексним), у свою чергу, у державах-членах НАТО основним критерієм щодо просування по службі є час перебування у відповідному військовому званні. У багатьох країнах світу питанню грошового забезпечення військовослужбовців приділяється надзвичайно велика увага. Якщо розглядати перелік професій та категорій громадян, яким надаються пільги за кошти держави, у країнах НАТО саме військовослужбовці належать до найбільш захищеної групи населення.

У проаналізованих наукових роботах автори виділяли ознаки та чинники, що впливають на соціально-економічний розвиток, національну безпеку, соціальне забезпечення військовослужбовців. Але фактори впливу на грошове забезпечення військовослужбовців раніше не досліджувались. Пропонуємо перелік груп факторів, що за своїм змістом впливають на грошове забезпечення військовослужбовців:

1. Військові:

- необхідність забезпечення потрібної чисельності військовослужбовців;
- стимулювання військовослужбовців до ефективного виконання своїх обов'язків;
- необхідність виконання завдань, пов'язаних із ризиками для життя;
- формування перспективи зростання кількості професійних кадрів, які зацікавлені у військовій службі.

2. Політичні:

- необхідність забезпечення належного рівня грошового забезпечення військовослужбовців;
- формування престижності роботи у військовій сфері;
- наявність фінансової допомоги від міжнародних фінансових організацій;
- орієнтація на стандарти НАТО.

3. Економічні:

- стан економіки;
- рівень інфляції;
- можливості держави по забезпеченню належного рівня грошового забезпечення військовослужбовців;
- пріорітезація військової сфери як складової, що забезпечує національну безпеку країни.

4. Соціальні:

- компенсація відсутності балансу між особистим життям та військовою службою;
- забезпечення належного рівня життя та задоволення необхідних потреб соціально-культурного розвитку військовослужбовців.

Ці групи факторів взаємопов'язані, і на їхній основі формується система грошового забезпечення військовослужбовців, проте в різний час і за різних умов певний фактор має більший вплив.

Також фактори впливу на грошове забезпечення військовослужбовців можна класифікувати за ознакою місця формування і виділити внутрішні та зовнішні групи чинників. *Внутрішні фактори* – це чинники, які регулюються діяльністю уряду країни, на них можна вплинути зсередини, зокрема, пріоритетні напрями розвитку, фінансова політика країни тощо. *Зовнішні фактори* – це чинники, які не залежать від діяльності уряду. Саме такими чинниками можна вважати збройну агресію росії проти України.

Враховуючи вплив військового фактора та запровадження воєнного стану в Україні з 24 лютого 2022 року, діє нова винагорода для військовослужбовців, а саме, винагорода військовослужбовцям на період дії воєнного стану, яка є складовою грошового забезпечення військовослужбовців [11]. В умовах воєнного стану військовослужбовцям ЗС України, Служби безпеки, Служби зовнішньої розвідки, Головного управління розвідки Міністерства оборони, Національної гвардії, Державної прикордонної служби, Управління державної охорони, Державної служби спеціального зв'язку та захисту інформації, Державної спеціальної служби транспорту, особам рядового і начальницького складу Державної служби з надзвичайних ситуацій та поліцейським виплачується додаткова винагорода в розмірі 30 000 грн з розрахунку на місяць [12].

Усім категоріям військовослужбовців, які беруть безпосередню участь у бойових діях або забезпечують проведення заходів з національної безпеки та оборони, відсічі і стримування збройної агресії, перебуваючи безпосередньо в районах воєнних дій та в період здійснення зазначених заходів, розмір додаткової винагороди збільшується до 100 000 грн у розрахунку на місяць, пропорційно часу участі у таких діях та заходах. Слід зазначити, що запровадження такої надбавки має як позитивний, так і негативний вплив. Ця надбавка позитивно впливає на ефективність виконання своїх обов'язків військовослужбовцями, зростання чисельності військовослужбовців у короткостроковому періоді та позитивну оцінку військової служби як престижної. Проте також має і негативний вплив, оскільки пропорція між основними та додатковими видами грошового забезпечення ще більше збільшилась в бік додаткових видів грошового забезпечення. Проаналізувавши ряд досліджень, можна зробити висновок, що це не стимулює до бажання просуватись по службі і не сприяє прозорому та справедливому призначенню пенсій військовослужбовцям.

Отже, унаслідок впливу військового фактора, а саме, необхідності стимулювання військовослужбовців до ефективного виконання своїх обов'язків та забезпечення необхідної чисельності військовослужбовців для захисту країни й національної безпеки після запровадження воєнного стану, було прийнято нову надбавку. Також, враховуючи фактор необхідності виконання завдань, пов'язаних із ризиками для життя, а саме, безпосередньо брати участь у бойових діях, вона була диференційована. Ураховуючи дію воєнного стану в Україні та проаналізувавши зміни в грошовому забезпеченні військовослужбовців, можна стверджувати, що на сьогоднішній день домінуючим фактором впливу на грошове забезпечення військовослужбовців є саме військовий фактор.

Виділяють два показники, які свідчать про "адекватний" рівень грошового забезпечення військовослужбовців, а саме [13]:

- військові організації не мають проблем з набором достатньої кількості нового персоналу з належним рівнем знань і навичок або утриманням достатньої кількості кваліфікованих кадрів;

- рівень життя військовослужбовців сприймається як справедливий порівняно з відповідним рівнем цивільних осіб (за віком, освітою, навичками, обов'язками та іншими критеріями).

Під час економічної кризи або на етапі рецесії економіки може спостерігатися необхідний рівень залучення нового персоналу з належним рівнем знань і навичок у ЗС або утриманням достатньої кількості кваліфікованих кадрів, незважаючи на рівень грошового забезпечення. Це відбувається через високий рівень безробіття та складність отримати посаду на ринку цивільної праці. Проте при виході економіки з кризи, за відсутності "адекватного" рівня грошового забезпечення, військові організації стикаються з проблемою залучення необхідної кількості військовослужбовців та утримання наявних кваліфікованих кадрів.

Відповідно до економічної теорії зі зростанням заробітної плати людина працює більше та якісніше лише до певного моменту, після якого настає етап, коли вона починає цінувати власний час більше, ніж підвищену заробітну плату, а ефект від її зростання зникає [14]. Тож ЗС України не слід розглядати грошове забезпечення як основну складову мотивації військовослужбовців.

Висновки. Можна виділити чотири групи факторів, що впливають на грошове забезпечення військовослужбовців, а саме: військові, політичні, економічні та соціальні. Усі ці групи факторів взаємопов'язані, і на їхній основі формується система грошового забезпечення військовослужбовців. Проте у різний час і за різних умов певний фактор домінує. Наразі найбільший вплив має військовий фактор, оскільки в Україні запроваджено воєнний стан і збереження державного суверенітету є найпріоритетнішим завданням.

Оскільки зі зростанням заробітної плати працівник працює більш ефективно лише до певного моменту, то грошову складову не слід вважати основною складовою мотивації військовослужбовців. Основними цілями грошового забезпечення військовослужбовців можна вважати:

- залучення мотивованих кваліфікованих кадрів;
- стимулювання військовослужбовців просуватися по службі та розвиватися у військовій сфері.

Гідне життя особистості, задоволення необхідних потреб соціально-культурного розвитку для військовослужбовців може забезпечити лише належний рівень грошового забезпечення, тому цьому питанню має бути приділена особлива увага при формуванні стратегії оборонного відомства.

У цілому система грошового забезпечення військовослужбовців в Україні потребує реформувань та наближення до стандартів НАТО, а також має враховувати стратегії воєнної безпеки України.

Напрямами подальших наукових досліджень мають бути:

- подальше вивчення грошового забезпечення військовослужбовців;
- дослідження ефективності наявної системи грошового забезпечення ЗСУ;

- розроблення рекомендацій щодо нової системи оплати праці для військовослужбовців, для досягнення цілей грошового забезпечення.

Список використаних джерел

1. Чому військовослужбовці звільняються з армії звіт // ГО Повернись живим, 2021. URL: <https://www.irf.ua/wp-content/uploads/2021/06/zvit-ua-digital.pdf> (дата звернення 08.08.2022).
2. Глуценко А.С. Фінанси : навч. посіб. Львів Магнолія 2006. 2014 440 с. URL: <https://core.ac.uk/download/pdf/154324353.pdf> (дата звернення: 09.08.2022).
3. У Комітеті з питань бюджету твердо впевнені, що забезпечення Збройних Сил України – це основний пріоритет та обов'язок держави задля перемоги над країною-агресором // Верховна Рада України, 4 травня 2022 р. URL: <https://www.rada.gov.ua/news/razom/222509.html> (дата звернення 11.08.2022).
4. Allies sound alarm over plight of Ukraine's public finances // Financial Times of July 13, 2022. URL: <https://www.ft.com/content/141a9e85-19ed-47d4-be48-bb9fbc76c98> (дата звернення 12.08.2022).
5. Офіційний сайт Міністерства фінансів України. URL: <https://www.mof.gov.ua/uk> (дата звернення 12.08.2022).
6. Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей : Закон України від 13.04.2022 № 2011-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2011-12#Text> (дата звернення 08.08.2022).
7. Волкова Н.А. Економічний аналіз : навч. посіб. / Н.А. Волкова, Р.М. Волчек, О.М. Гайдаєнко та ін. ; за ред. Н.А. Волкової. Одеса : ОНЕУ, 2015. – 310 с. URL: <http://dspace.oneu.edu.ua/jspui/bitstream/123456789/57171/1/Економічний%20аналіз.pdf> (дата звернення 10.08.2022).
8. Федорова Н.Є. Фактори прогресивного соціально-економічного розвитку та місце серед них науки // Економіка і суспільство, 2017. № 9. URL: <https://miljournals.knu.ua/index.php/visnuk/article/view/887/849> (дата звернення 10.08.2022).
9. Павленко Д.Г., Семенюк Ю.В., Личецький Ю.М. Національна безпека: поняття, складники, чинники впливу // Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського, 2021. № 3. URL: http://www.pubadm.vernadskyjournals.in.ua/journals/2021/3_2021/19.pdf (дата звернення 10.08.2022).
10. Центр воєнної політики та політики безпеки // Стандарти НАТО: Армія та гроші, 2020. URL: <https://defpol.org.ua/index.php/aleia-heroiv/730-standarty-nato-armiia-ta-hroshi> (дата звернення 08.08.2022)
11. Про введення воєнного стану в Україні : Указ Президента України від 24 лютого 2022 р. № 64. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/642022-41397> (дата звернення: 09.08.2022).
12. Питання деяких виплат військовослужбовцям, особам рядового і начальницького складу, поліцейським та їх сім'ям під час дії воєнного стану : Постанова КМ України № 168. 2022. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/168-2022-%D0%BF#Text> (дата звернення: 08.08.2022).
13. Military Pay: Key Questions and Answers. Congressional Research Service, 2020. URL: <https://sgp.fas.org/crs/natsec/RL33446.pdf> (дата звернення: 09.08.2022).
14. Козюк В.В., Родіонова Л.А. Історія економіки та економічної думки : підручник. Тернопіль : ТНЕУ, 2015. 792 с. URL: http://dspace.wunu.edu.ua/bitstream/316497/26360/1/Istoria_ekon_dymku.pdf (дата звернення: 09.08.2022).

References

1. PO Come back alive. Why do military leave the army, 2021. <https://www.irf.ua/wp-content/uploads/2021/06/zvit-ua-digital.pdf>. [In Ukrainian].
2. Hlushchenko A.S. (2014). Finance: textbook, Lviv. <https://core.ac.uk/download/pdf/154324353.pdf> [In Ukrainian].
3. The Budget Committee is convinced that the provision of the Armed Forces of Ukraine is the main priority and duty of the state to defeat the aggressor country: The official website of the Verkhovna Rada of Ukraine of May 4, 2022. <https://www.rada.gov.ua/news/razom/222509.html>. [In Ukrainian].
4. Allies sound alarm over plight of Ukraine's public finances. Financial Times of July 13, 2022. <https://www.ft.com/content/141a9e85-19ed-47d4-be48-bb9fbc76c98>. [In English].
5. Official website of the Ministry of Finance of Ukraine. <https://www.mof.gov.ua/uk>. [In Ukrainian].
6. On social and legal protection of military personnel and their family members: Law of Ukraine of 13.04.2022 № 2011-XII. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2011-12#Text>. [In Ukrainian].
7. Volkova N.A. (2015). Economic analysis: textbook, Odesa. <http://dspace.oneu.edu.ua/jspui/bitstream/123456789/57171/1/Економічний%20аналіз.pdf>. [In Ukrainian].
8. Fedorova N.E. (2017). Factors of progressive socio-economic development and the place of science among them. Economy and society. №9. <https://miljournals.knu.ua/index.php/visnuk/article/view/887/849>. [In Ukrainian].
9. Pavlenko D.H., Semeniuk Y.V., Lychetskyi Y.M. (2021). National security: concepts, components, influencing factors. Academic notes of TNU

named after V.I. Vernadskyi. №3. http://www.pubadm.vernadskyjournals.in.ua/journals/2021/3_2021/19.pdf. [In Ukrainian].

10. Center for Military Policy and Security Policy. NATO standards: Army and money, 2020 <https://defpol.org.ua/index.php/aleia-heroiv/730-standarty-nato-armiia-ta-hroshi> [In Ukrainian].

11. On the introduction of martial law in Ukraine: Decree of the President of Ukraine of February 24, 2022 №64. <https://www.president.gov.ua/documents/642022-41397>. [In Ukrainian].

12. The issue of certain payments to military personnel, rank and file officers, police officers and their families during martial law: Resolution of the

Cabinet of Ministers of Ukraine № 168. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/168-2022-%D0%BF#Text>. [In Ukrainian].

13. Military Pay: Key Questions and Answers, Congressional Research Service, 2020. <https://sgp.fas.org/crs/natsec/RL33446.pdf>. [In English].

14. Koziuk V.V., Rodionova L.A. (2015). History of economics and economic thought: textbook, Ternopil. http://dspace.wunu.edu.ua/bitstream/316497/26360/1/Istoria_ekon_dymku.pdf. [In Ukrainian].

Надійшла до редколегії 22.07.22

L. Tsiukalo, Dr of Philosophy
lyudmyla0711@gmail.com

ORCID ID 0000-0002-6870-4683,

M. Tumanska, Researcher

Marianna.Tumanska@gmail.com

ORCID ID 0000-0002-0859-3539

Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

FACTORS AFFECTING THE FINANCIAL SUPPORT OF MILITARY PERSONNEL

Based on the analysis of theoretical sources and the legislative framework, the factors influencing the financial support of military personnel are proposed. Four groups of factors affecting the financial support of military personnel are identified, namely: a) military, b) political, c) economic and d) social. These groups of factors are interconnected and based on them, the system of monetary support for military personnel is formed. However, at different times and under different conditions, a certain factor is dominant. Motives for military service in the Armed Forces of Ukraine were analyzed, and three groups of motives were identified, namely: a) professional, b) emotional, and c) material. These groups of motives are not mutually exclusive. Financial support for military personnel is state-guaranteed funds that stimulate qualified military personnel. It is determined depending on the position, military rank, duration, intensity, conditions of military service, qualifications and other factors. The influence of the financial support of military personnel on the effectiveness of their performance of official duties is substantiated. In modern conditions, the financial support of military personnel is one of the factors of ensuring the state sovereignty of Ukraine, as it has a positive effect on the number of military personnel, the effectiveness of the service of military personnel who directly or indirectly participate in the protection and defense of the country. Further research will be aimed at the further study of the financial support of military personnel, the study of the effectiveness of the existing system of financial support of the Armed Forces of Ukraine, the development of recommendations regarding the new system of remuneration of military personnel in order to achieve the goals of the financial support of the Armed Forces of Ukraine.

Keywords: financial support, financial support of military personnel, motivation of military personnel, factors influencing financial support, efficiency.

ПРАВО

УДК 343.9 (477)

DOI: <https://doi.org/10.17721/1728-2217.2022.51.61-64>В. Карелін, д-р юрид. наук, доц.
vlad.karelin1989@ukr.net

ORCID ID 0000-0002-6271-2447

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

**ДО ПИТАННЯ КРИМІНОЛОГІЧНОЇ ХАРАКТЕРИСТИКИ
ТА ЗАПОБІГАННЯ СУЇЦИДУ СЕРЕД ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ**

Досліджено явище суїциду, притаманне як розвинутим країнам, так і країнам з низьким соціально-економічним рівнем життя. Причини всіх суїцидів зазвичай соціально-психологічні, саме тому необхідно досліджувати суїцид із розуміння душевного стану людини, її внутрішнього світогляду, а не з акту самогубства. Оскільки суїцид – явище психологічне, то і чинники самогубства в основному психологічні. За даними Всесвітньої організації охорони здоров'я, щорічно у світі понад 800 тис. осіб позбавляють себе життя, тобто кожні 40 с самогубство вчиняє як мінімум одна людина, ще 2 млн людей роблять невдалі спроби вбити себе. Оскільки ЗСУ – складова суспільства, то і проблеми суїцидальної поведінки позначаються також і на їхньому особовому складі, а особливо під час воєнних дій. У період переживання та подолання важкої кризи, спричиненої певними обставинами, військові та ветерани потребують психологічної підтримки, а за потреби і стаціонарного лікування. Наголошено на важливості підтримки з боку рідних та друзів, цілого суспільства. На війні все просто – є ворог, є ти, а за твоєю спиною – рідні українські землі, мільйони людей. Ти чітко знаєш свої завдання й обов'язки. Після повернення з фронту війни стикаються на всіх рівнях з байдужістю, нерозумінням, неповагою, а часом хамським ставленням, яке залишає в їхніх поранених душах і серцях рубці. Образа, злість, нерозуміння і байдужість оточення, постійний біль у душі і тілі бере верх над розумом, і тоді настає той момент, коли все, і навіть життя, не має сенсу.

Ключові слова: суїцид, військовослужбовці, ЗС України, кримінологічна характеристика, запобігання, війна, ветерани.

Постановка проблеми. Суїцид – це явище, що притаманне як розвинутим країнам, так і країнам із низьким соціально-економічним рівнем життя. Причини всіх суїцидів мають здебільшого соціально-психологічний характер. Саме тому, на нашу думку, треба починати досліджувати суїцид із розуміння душевного стану людини, її внутрішнього світогляду, а не з акту самогубства. Суїцид не має віку. Головними чинниками, що призводять до самогубства, вважають психологічні, оскільки суїцид є явищем психологічним. Решта чинників діє опосередковано, через емоційні переживання та мотивацію людини.

Згідно з офіційними даними Всесвітньої організації охорони здоров'я, відображеними в засобах масової інформації, щорічно у світі понад 800 тис. осіб позбавляють себе життя, тобто кожні 40 с самогубство вчиняє як мінімум одна людина, ще 2 млн людей роблять невдалі спроби вбити себе. Загалом в сучасному світі самогубство є однією з найпоширеніших причин смерті людей, поступаючи тільки смерті внаслідок старіння, важких хвороб та зовнішніх причин (ДТП, нещасні випадки, умисні убивства та тілесні ушкодження тощо). Оскільки ЗСУ є складовою частиною суспільства, тому, а особливо під час воєнних дій, загальні негативні процеси та впливи позначаються також і на їхньому особовому складі. Слід зазначити, що проблеми суїцидальної поведінки, на жаль, актуальні й для ЗСУ.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема вчинення самогубств звучала в таких роботах видатних вчених-філософів, як: Піфагор, Платон, Арістотель, Сократ, Сенека, Монтень, Р. Декарт, Б. Спіноза, Ф. Вольтер, Ш. Монтеск'є, Ж.-Ж. Руссо, Д. Юм, І. Кант, А. Шопенгауер, Ф. Ніцше. Із другої половини ХХ ст. після виникнення спеціалізованого напрямку дослідження самогубств – суїцидології, проблематика була представлена такими авторами, як: Е. Гроллман, Н. Фарбероу, Й. Пуріч-Пейяковіч, Г. Салліван, Ф. Моріс, К. Хорни, Е. Шнейдман, О. Маховиков.

Сучасним теоретичним дослідженням різних аспектів запобігання суїциду як явища приділяли увагу такі вчені,

як: Ю. Антонян, О. Бандурка, В. Батиргарєєва, М. Вербенський, С. Віцин, Я. Гілінський, В. Глушков, В. Голіна, О. Джужа, А. Долгова, В. Дрьомін, А. Закалюк, І. Карпець, В. Коваленко, В. Кудрявцев, О. Литвинов, О. Мартиненко, Д. Назаренко та ін.

Метою статті є спроба надати кримінологічну характеристику та дослідити шляхи запобігання суїциду серед військовослужбовців.

Виклад основного матеріалу дослідження. Розглядаючи дану проблематику, слід зазначити, що поняття "самогубство" і "суїцид" синонімічні і в сучасній психологічній науці мають таке значення: суїцид (від англ. *suicide*) – самогубство, що чинить людина в стані афекту, фрустрації, під впливом психічних аномалій. Суїцид – усвідомлений акт відходу з життя під впливом психотравмуючих ситуацій, під час якого власне життя як найвища цінність втрачає сенс для даного індивіда в силу особистісних психічних деформацій, соціально-економічних і морально дестабілізуючих факторів [1, с. 390]. Термін "суїцид" уперше ввів до наукового вжитку ще в 1642 р. англійський лікар і філософ Томас Браун, утворивши його від латинського *sui* – "себе" та *caedere* – "вбивати".

Суїциди серед військовослужбовців, які перебувають на службі в ЗСУ, і ветеранів, які пройшли війну, – це актуальне питання не лише для України, а й для всього світу. Варто говорити як про військовослужбовців строкової служби, так і про контрактників. Вважаю, що більшість, хто позбавив себе життя, своєчасно не був почутим, відповідно залишився без емоційної підтримки та фахової психологічної/психіатричної допомоги.

Самогубство (суїцид) – це умисне спричинення власної смерті, часто вчинене з відчаю, причиною чого нерідко стають такі психічні захворювання, як: депресія, біполярний розлад, шизофренія, алкоголізм чи наркотична залежність [2]. Суїцид (лат. – *себе вбивати*) – навмисне самоушкодження зі смертельним фіналом. Головними чинниками, що призводять до самогубства, вважають психологічні. У структурі суїцидальної поведінки виокремлюють *внутрішню* (психічну) форму: думки,

увялення, задуми про суїцид, емоційні переживання, наміри; *зовнішню* (дієву) форму: суїцидальні спроби і завершені суїциди [3]. А. Фокін у своїй праці вважає, що самогубство можна розглядати як "форму аутодеструктивної поведінки, яка полягає в прояві шляхом аутоагресії найсильнішої напруги деструктивної психічної енергії, що виникла під тривалим впливом системи негативних загальносоціальних, кримінально-правових, особистісних і біологічних детермінантів, і вираженого в умисному позбавленні або ж замаху на позбавлення себе життя, здійснюваному найбільш прийнятним для конкретної культури способом" [4, с. 127–128].

Суїциди поділяють на три основні групи: справжні, демонстративні й приховані.

1. Істинний суїцид – це правдиве бажання вмерти. Не буває спонтаним, хоча інколи має досить несподіваний вигляд. Такому суїциду завжди передують пригнічений настрій, депресивний стан або просто думки про завершення життя, причому оточення цього стану може і не помічати. Іншою особливістю істинного суїциду є розмірковування та переживання про сенс життя.

2. Демонстративний суїцид не пов'язаний з бажанням умерти, а є способом звернути увагу на свої проблеми, покликати на допомогу, вести діалог. Це може бути і спроба своєрідного шантажу. Смертельний результат у такому випадку є наслідком фатальної випадковості.

3. Прихований суїцид (непряме вбивство) – різновид суїцидальної поведінки, що не відповідає її буквальному визначенню, але з тією ж спрямованістю і результатом. Це дії, що супроводжуються високою ймовірністю смерті. Здебільшого це поведінка, націлена на ризик, на гру зі смертю, ніж на завершення життя. Це і ризиковане керування автомобілем, і захоплення екстремальними видами спорту або небезпечним бізнесом, і добровільні поїздки в гарячі точки, і вживання сильних наркотиків, самоізоляція [5, с. 56].

Усе різноманіття конфліктів, що лежать в основі суїцидальної поведінки військовослужбовців, може бути класифіковане таким чином:

1. Конфлікти, зумовлені специфікою військової діяльності і військово-соціальної взаємодії військовослужбовців: довготривала участь у бойових діях, перебування на значній відстані від основних сил (ротних і взводних опорних пунктів, блокпостів); індивідуальні адаптаційні труднощі військової служби, особливо в умовах недостатнього рівня згуртованості підрозділу; труднощі або негативні результати виконання конкретного службового завдання; міжособистісні конфлікти зі співслужбовцями; службові та міжособистісні конфлікти зі своїми начальниками (підлеглими); постійне перебування в обмеженому, визначеному території виконання завдань, просторі, максимально звужене коло спілкування.

2. Конфлікти, зумовлені специфікою особистісно-сімейних взаємин військовослужбовця: нерозділене кохання, зрада коханої дівчини, дружини; розлучення; важка хвороба, смерть близьких; статева неспроможність. Наприклад, 73 % самогубств у першому півріччі 2017 р. скоєно у зв'язку із сімейними негараздами та побутовими проблемами.

3. Конфлікти, що пов'язані з антисоціальною поведінкою військовослужбовця: побоювання кримінальної відповідальності; боязнь ганьби у зв'язку з асоціальним вчинком; систематичне зловживання спиртними напоями; негативний попередній досвід вживання наркотичних (токсичних) речовин.

4. Конфлікти, обумовлені станом здоров'я військовослужбовця: психічні захворювання; хронічні соматичні

захворювання; фізичні вади (дефекти мови й особливої зовнішності, що сприймаються як недолік, в окремих випадках поранення, втрата кінцівок, зору).

5. Конфлікти, зумовлені матеріально-побутовими труднощами (особливо актуально під час виконання обов'язків військовослужбовцями поза межами місць постійної дислокації, на ротних (взводних) опорних пунктах, блокпостах): неналежні умови проживання, відсутність комфортних умов задоволення фізіологічних потреб (душ, туалет); нерегулярне та неповноцінне харчування, необхідність самостійно вирішувати питання харчування; неналежне речове забезпечення, його невідповідність температурним показникам, кліматичним умовам; необхідність самостійно вирішувати питання з пранням речей, їх своєчасної заміни, особливо натільної білизни; наявність невирішених кредитних та інших зобов'язань [5, с. 56-57].

Причини самогубства – це все те, що його викликає й обумовлює. У розвиток цього зазначимо, що крім головної причини суїциду, існують також і другорядні (хвороба, сімейно-побутові труднощі тощо), що в сукупності утворюють певний системний комплекс. Окрім того, одні й ті самі причини за неоднакових умов призводять до різних наслідків. Як причину важливо розрізняти умову та привід. Під умовою розуміють такий комплекс явищ, який хоча й не породжує конкретних наслідків, проте є необхідною передумовою їх становлення та розвитку. Приводом для здійснення суїциду може бути будь-яка зовні малозначна подія.

Основні причини й умови, що сприяють самогубствам: тяготи військової служби, службові неприємності; неблагонадійний морально-психологічний клімат у військових колективах, конфлікти між військовослужбовцями і військовими колективами; нудне, заорганізоване дозвілля, його невідповідність їхнім інтересам і особистим потребам військовослужбовців; сімейні негаразди, розлучення, ревності, нерозділене кохання; невисока якість медичного обслуговування [6, с. 18-19].

Особа-самогубець – це особа, яка характеризується психічним станом, що приводить до саморуйнівної поведінки, і в кінцевому результаті може призвести до скоєння самогубства. Також такій особі притаманна невпевненість у собі, доволі занижена самооцінка, яка постійно коливається, досить висока залежність від оточення, високий ступінь емпатії, занижені волюві якості, знижений рівень активності, несамостійність, інфантилізм, регресія, амбівалентність [7].

Рішення проблеми зниження самогубств серед людей з психічними розладами і серед населення в цілому вимагає дій з боку систем охорони здоров'я, професійних психіатрів і державних чиновників. Служби охорони здоров'я мають прагнути до своєчасного діагностування психічних розладів. Підвищена увага з боку систем охорони здоров'я має приділятися проблемі боротьби з негативним ставленням і дискримінацією, що дуже часто супроводжують психічні розлади і самогубства, для того, щоб люди, які потребують допомоги, змогли її одержати на ранньому етапі психічного розладу. Психіатри повинні підвищити якість надання спеціалізованої психіатричної допомоги та попередження виникнення психічних розладів для забезпечення психічного добробуту населення, що буде сприяти підвищенню якості життя населення України. Також необхідно, щоб послуги психіатрів були доступними для всього населення незалежно від соціального статусу. Нерозпізнані вчасно психічні розлади можуть виявитися смертельними, і до них варто ставитися як до проблем, що мають першорядне значення.

Повністю запобігти суїциду неможливо. Зниженню рівня самогубств можуть сприяти статті в засобах масової інформації про те, як і чому було скоєне самогубство, наслідки такого кроку в усій його страшній реальності. Діяльність медиків, психологів, соціальних працівників, командирів має бути основана на таких напрямках запобігання суїцидів і суїцидальних спроб підлеглих військовослужбовців: 1) загальна профілактична робота; 2) профілактична робота з військовослужбовцями, схильними до самогубства; 3) робота з виявлення та усунення причин досконалого суїциду чи суїцидальних спроб [8, с. 19].

Командири і начальники зазвичай беруть активну участь в загальній профілактичній роботі. Основною метою роботи по запобіганню суїцидів є недопущення самогубств військовослужбовців. Профілактична робота з недопущення суїцидальних подій командирами і начальниками має здійснюватись за такими напрямками: 1) необхідно обговорювати, яким чином можна вирішити складні життєві проблеми освіти та конфлікти; 2) під час ухвалення рішень необхідно враховувати висновки та рекомендації військових психологів. Військовослужбовців з кризовими станами спрямовувати на медичне обстеження; 3) при плануванні бойової частини і спеціальної підготовки передбачати комплекс заходів для підвищення психічної стійкості особового складу, заходи щодо психологічного тренінгу військовослужбовців, навчання їх прийомів психологічної взаємодопомоги під час занять з бойової частини і спеціальної підготовки; 4) під час проведення початкового вишколу новоприбулих військовослужбовців забезпечити всебічне дослідження рівня професійної і фізичної підготовки, психологічних якостей, стану здоров'я кожного, керуючись у своїй роботі рекомендаціями фахівців медичної служби й військових психологів; 5) встановити індивідуальний контроль командирів за підлеглими військовослужбовцями з нестійкою психікою, які відстають в освоєнні військової спеціальності та фізичному розвитку, з неблагополучних родин, схильними до використання спиртних напоїв (наркотиків), і наявністю притягнення до кримінальної або адміністративної відповідальності; 7) забезпечити суворе виконання вимог несення бойового чергування і караульної служби; 8) надавати військовослужбовцям можливість встановлення телефонного та поштового зв'язку з сім'єю та близькими; 9) у межах своїх прав – постійно вивчати обстановку в підпорядкованих військових колективах, знати запити й настрої особового складу; поліпшити організацію дозвілля, створити необхідні умови для занять фізичною культурою і спортом з інтересами військовослужбовців. Проводити регулярні зустрічі і консультації з фахівцями у сфері психології, сексології, наркології, екології, духовного здоров'я; забезпечити своєчасність і повноту реалізації прийнятих рішень та рекомендацій зборів військовослужбовців, громадських рад і комісій, які є у військових колективах; створювати безпечні умови військової служби; усіма наявними засобами припиняти грубість і хамство, формувати здоровий морально-психологічний клімат серед підлеглих; здійснювати духовну підтримку, заохочення і вшанування військовослужбовців, не допускати міжособистісних конфліктів; дотримуватися принципів соціальної справедливості в службових відносинах і вирішенні побутових проблем, організації дозвілля; 10) вважати роботу зі збереження і зміцнення психічного здоров'я підлеглих військовослужбовців важливою складовою у справі профілактики суїцидальних проявів; 11) необхідно правильно організувати і проводити індивідуально-виховну роботу з підлеглим особовим

складом; 12) проводити заходи, що сприяють більш м'якій і швидкій адаптації до військової служби [8, с. 19-20].

Висновки. До самогубства призводить "взаємодія кількох факторів ризику", серед яких – кризова ситуація, яку через індивідуальні особливості ветеран (боєць) не може подолати самотужки. Іноді рішення піти з життя є відповіддю на безвихідну ситуацію: неможливість її змінити, хоча вона змінює людину психологічно, а то і фізично (поранення тощо). "Запустити" депресію, суїцидальні настрої та дії може і втрата "значимого об'єкта" (напр., побратима). У період переживання та подолання важкої кризи військовій та ветерани потребують психологічної підтримки, а за потреби і стаціонарного лікування. Не менш важливою є підтримка з боку рідних та друзів, і цілого суспільства. На війні все просто – є ворог, є ти, а за твоєю спиною рідні українські землі, мільйони людей. Ти чітко знаєш свої завдання та обов'язки. Після повернення з фронту воїни стикаються на всіх рівнях з байдужістю, нерозумінням, неповагою, а часом хамським ставленням, яке залишає в їхніх поранених душах і серцях рубці. Образа, злість, нерозуміння і байдужість оточення, постійний біль у душі та тілі бере верх над розумом, і тоді настає той момент, коли все, і навіть життя, не має сенсу.

Список використаних джерел

1. Психология : словарь / под общ. ред. А.В. Петровского, М.Г. Ярошевского. 2-е изд. Москва : Политиздат, 1990. 494 с.
2. Академічний тлумачний словник. В 11 т. Т. 9. 1978. URL: sum.in.ua/s/samoghubstvo (дата звернення 21.05.2022).
3. Суїцидальна поведінка. URL: <https://healthcenter.od.ua/psychichne-zdorovya/suicydalna-povedinka/> (дата звернення 21.05.2022).
4. Фокин А.С., Балашов Д.В. Кримінально-правовий та кримінологічний підходи до вивчення змісту поняття "самогубство" ("суїцид") : мат-ли Міжнар. наук.-практ. конф. "Реформування національного та міжнародного права: перспективи та пріоритети". Одеса : Причорномор. фундація права, 2020. С. 125–128.
5. Профілактика відхиленої поведінки у військовослужбовців : навч.-метод. посіб. / А.М. Романишин, Т.М. Мацевко та ін. Львів : НАВС, 2017. 322 с.
6. Психологічна допомога особам, які беруть участь в антитерористичній операції : мат-ли Міжвідом. наук.-практ. конф. У 2 ч. Ч. 2. Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2016. 183 с.
7. Свириденко Н.М. Самогубство як об'єкт кримінологічного дослідження. URL: <http://109.237.87.242/bitstream/123456789/3278/9C.pdf> (дата звернення: 12.05.2022).
8. Корольчук В.В. Профілактика суїциду серед військовослужбовців. URL: http://elar.naiu.kiev.ua/bitstream/123456789/6285/1/zbir_pscuxolog2_p019-023.pdf (дата звернення: 19.05.2022).

References

1. Petrovsky, A.V. & Yaroshevsky, M.G. (Eds.). (1990) *Psychology. Dictionary* (2nd ed). Moscow: Politizdat [in Russian]
2. *Academic glossary: in 11 volumes*. Volume 9 (1978). <https://sum.in.ua/s/samoghubstvo> [in Ukrainian]
3. Suicidal behavior (2021). <https://healthcenter.od.ua/psychichne-zdorovya/suicydalna-povedinka/> [in Ukrainian]
4. Fokin, A.S. & Balashov, D.V. (2020, January 17-18) *Criminal-legal and criminological approach to the understanding of "self-destruction" ("suicide")*. Materials of the international scientific and practical conference "Reforming national and international law: prospects and priorities". Odessa: Prychornomorsk Law Foundation [in Ukrainian]
5. Romanishin, A.M. & Matsevko, T.M. (2017) *Prevention of mental health behavior among military servicemen: initial and methodological guide*. Lviv: NAVS. [in Ukrainian]
6. *Psychological assistance to individuals who take part in the anti-terrorist operation*. (2016, March 30). Materials of the international scientific and practical conference. Part 2. Kyiv: NAVS. [in Ukrainian]
7. Sviridenko, N.M. *Self-destruction as an object of criminological research*. URL: <http://109.237.87.242/bitstream/123456789/3278/1/%D0%A1%D0%B2%D0%B8%D1%80%D0%B8%D0%B4%D0%B5%D0%BD%D0%BA%D0%BE%20%D0%9D.%D0%9C.pdf> [in Ukrainian]
8. Korolchuk V. (2016) *Prevention of suicide among military personnel*. http://elar.naiu.kiev.ua/bitstream/123456789/6285/1/zbir_pscuxolog2_p019-023.pdf [in Ukrainian]

Надійшла до редколегії 09.07.22

V. Karelina, Dr of Law, Ass. Prof.
vlad.karelina1989@ukr.net
ORCID ID 0000-0002-6271-2447
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

CRIMINOLOGY CHARACTERISTICS AND PREVENTION OF SUICIDE AMONG MILITARY SERVANTS

Suicide is a phenomenon inherent in both developed countries and countries with a low socio-economic standard of living. The causes of all suicides are mostly socio-psychological in nature. That is why, in our opinion, it is necessary to start investigating suicide from the understanding of a person's mental state, his inner worldview, and not from the act of suicide. Suicide has no age. The key factors leading to suicide are considered psychological, since suicide is a psychological phenomenon. The rest of the factors act indirectly, through the emotional experiences and motivation of a person. According to the official data of the World Health Organization, reflected in the mass media, annually in the world more than 800,000 people take their own lives, which means that every 40 seconds at least one person commits suicide, another two million people make unsuccessful attempts kill yourself. In general, in the modern world, suicide is one of the most common causes of death, second only to death due to aging, serious diseases and external causes (road accidents, accidents, intentional homicides and bodily injuries, etc.). Since the Armed Forces of Ukraine are an integral part of society and that is why, especially during hostilities, general negative processes and influences also affect their personnel. Therefore, it should be noted that the problems of suicidal behaviour, unfortunately, are also relevant for the Armed Forces of Ukraine. The interaction of several risk factors "leads to suicide, among which is a crisis situation that, due to individual characteristics, a veteran (fighter) cannot cope with on his own. Sometimes the decision to die is a response to a hopeless situation: the impossibility of changing it, although it changes a person psychologically, and even physically (injury, etc.). The loss of a "significant object" (for example, a sibling) can "trigger" depression, suicidal moods and actions. During the period of experiencing and overcoming a difficult crisis, military personnel and veterans need psychological support and, if necessary, inpatient treatment. No less important is the support of relatives and friends, as well as the whole society. In war, everything is simple – there is an enemy, there is you, and behind you are native Ukrainian lands, millions of people. You clearly know your tasks and responsibilities. After returning from the front, soldiers are faced at all levels with indifference, misunderstanding, disrespect, and sometimes rude attitude, which leaves scars in their wounded souls and hearts. Resentment, anger, misunderstanding and indifference of the environment, constant pain in the soul and body takes over the mind and the moment comes when everything, even life, has no meaning.

Keywords: suicide, military personnel, Armed Forces of Ukraine, criminological characteristics, prevention, war, veterans.

УДК 342.5+342.9

DOI: <https://doi.org/10.17721/1728-2217.2022.51.65-68>І. Коропатнік, д-р юрид. наук, проф.
viknu_koropatnik@post.mil.gov.ua
ORCID ID 0000-0002-0493-0710,В. Карелін, д-р юрид. наук, доц.
vlad.karelin1989@ukr.net
ORCID ID 0000-0002-6271-2447,І. Остапенко, канд. юрид. наук
inna_ostapenko@knu.ua
ORCID ID 0000-0003-1162-5754

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

ВЗАЄМОДІЯ СУБ'ЄКТІВ У СИСТЕМІ ДЕМОКРАТИЧНОГО ЦИВІЛЬНОГО КОНТРОЛЮ НАД СИЛАМИ ОБОРОНИ: ОСОБЛИВОСТІ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ

Здійснено науково-правове дослідження особливостей правового регулювання взаємодії суб'єктів у системі демократичного цивільного контролю над силами оборони, а також чинного законодавства і підзаконних нормативно-правових актів у відповідній сфері. Розглянуто поняття демократичний цивільний контроль у національному законодавстві України. Констатовано, що наявність ефективних механізмів демократичного цивільного контролю є запорукою гарантування конституційних засад демократичної, правової держави у сфері національної безпеки та цивільно-військових відносин. Зауважено, що в контексті загальних положень демократичного цивільного контролю без координації і взаємодії неможливо забезпечити місії цієї діяльності. Досліджено категорію "взаємодія". Виокремлено три основні підходи до розуміння поняття взаємодії в правовій науці, зокрема: 1) функціональний; 2) комунікативний; 3) діяльнісний. Виокремлено суб'єкти в системі демократичного цивільного контролю над силами оборони, до яких належать: 1) Президент України; 2) Верховна Рада України; 3) Рада національної безпеки і оборони України; 4) Кабінет Міністрів України; 5) органи виконавчої влади; 6) органи місцевого самоврядування; 7) суди; 8) громадські інституції. Висвітлено питання щодо значення контрольних функцій. Розкрито контрольну діяльність Президента України та Ради національної безпеки і оборони України. Зазначено місце парламентського контролю як складової механізму демократичного цивільного контролю над силами оборони. Розкрито суть поняття громадського нагляду як різновиду цивільного контролю. Акцентовано увагу на необхідності забезпечення взаємодії суб'єктів у системі демократичного цивільного контролю над силами оборони. Наголошено на позитивному міжнародному досвіді запровадження механізму демократичного цивільного контролю.

Ключові слова: демократичний цивільний контроль, сили оборони, сектор безпеки і оборони, Міністерство оборони України, цивільно-військові відносини, публічне адміністрування в секторі безпеки і оборони, військове управління, корупція.

Постановка проблеми. Сучасні виклики та загрози національній безпеці України зумовлюють необхідність удосконалення дієвого та адекватного інструментарію, за допомогою якого стане можливою організація узгодженої взаємодії громадськості та сил оборони держави. Основним фактором налагодження такої взаємодії є демократичний цивільний контроль, що є невід'ємним показником правової і демократичної держави. Сили оборони завжди викликали пильну увагу громадськості, однак в умовах повномасштабного вторгнення Російської Федерації (РФ) вказані питання набули особливого значення.

Сьогодні прийняття стратегічних рішень у військовій сфері впливає на життя всіх громадян держави, оскільки стосуються безпечної життєдіяльності суспільства та сприяють гармонізації буття в Україні. А тому здатність суспільства контролювати діяльність військового блоку варто розглядати як невід'ємну і зміцнену під час відсічі збройної агресії. Здійснення сумісних дій суб'єктами, які здійснюють демократичний цивільний контроль над силами оборони, є надзвичайно важливим завданням для України, що дозволить досягти більшої ефективності діяльності таких сил. Відсутність сталих засад такого контролю ставить під загрозу забезпечення національних інтересів України, утвордження і зміцнення конституційних засад держави, а також створює умови для порушення прав і свобод громадян. Однак громадськість не завжди спроможна з'ясувати та раціонально оцінити процеси і проблеми у цій сфері. Тому запровадження й удосконалення засад організації демократичного цивільного контролю актуалізують необхідність конкретизації процедури взаємодії контролюючих суб'єктів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій з питань демократичного цивільного контролю над силами оборони охоплює широке коло наукового пошуку. Указаним

питанням присвячені наукові праці багатьох учених, таких як: О. Андрійко, О. Бандурка, О. Бериславська, К. Беляков, В. Богуцький, В. Гарашук, О. Гуцин, І. Доронін, В. Зьолка, Ю. Курилюк, О. Котляренко, О. Музичук, Н. Нижник, С. Онопрієнко, В. Пашинський, В. Петков, В. Пилипчук, М. Прохоренко, М. Сіцінська, С. Стецюк, Н. Ткачук, В. Топольницький, Н. Христинченко, В. Шул'гін, І. Шопіна та інші. Незважаючи на велику кількість публікацій, праці залишають поза увагою правові аспекти взаємодії суб'єктів демократичного цивільного контролю над силами оборони. З аналізу наукової літератури встановлено, що сегмент правової регламентації координації та діяльності таких суб'єктів в умовах повномасштабного вторгнення РФ потребує додаткового вивчення.

Метою статті є визначення особливостей правового регулювання взаємодії суб'єктів у системі демократичного цивільного контролю над силами оборони.

Виклад основного матеріалу дослідження. У розвинутому правовому суспільстві процес демократичного цивільного контролю здійснюється в різних формах і за допомогою розгалуженого комплексу способів, що стоять на перешкоді небезпечних для суспільства або антидержавних дій, а також здійснюється різноманітними суб'єктами. Відповідно до Закону України "Про національну безпеку України" демократичний цивільний контроль – це комплекс, здійснюваних відповідно до Конституції і законів України, правових, організаційних, інформаційних, кадрових та інших заходів для забезпечення верховенства права, законності, підзвітності, прозорості органів сектору безпеки і оборони та інших органів, діяльність яких пов'язана з обмеженням у визначених законом випадках прав і свобод людини, сприяння їхній ефективній діяльності й виконанню покладених на них функцій, зміцненню національної безпеки України [1].

У науковій літературі наведено різні тлумачення категорії "демократичний цивільний контроль". М. Сіцінська використовує комплексний підхід до визначення останнього, яке вона розглядає як комплекс наглядово-спостережних, правових, організаційних, інформаційних заходів і засобів з боку органів державної влади, інституцій громадянського суспільства для забезпечення неухильного дотримання законності, відкритості й прозорості в діяльності суб'єктів, сприяння утвердженню довіри українського народу до цих суб'єктів та суспільної підтримки щодо захисту національних інтересів держави [2, с. 73].

У монографії "Стратегічне планування: вирішення проблем національної безпеки" автори В. Горбулін та А. Качинський вказують на дві окремі складові демократичного цивільного контролю, серед яких: 1) адміністративний цивільний контроль, що являє собою систему наглядово-спостережних заходів і засобів, здійснюваних з боку органів державної влади; 2) демократичний контроль (інститути громадянського суспільства), який здійснюють держава і громадянське суспільство [3].

На високому ступені участі громадян у визначенні основ воєнної політики держави та можливості впливу на її реалізацію наголошують О. Гриненко та М. Денежкін. Автори акцентують увагу на різноплановій діяльності під час здійснення демократичного цивільного контролю як органів державної влади, так і недержавних інститутів у визначенні основних положень воєнної політики й підготовки нормативно-правових та інших актів, які регламентують будівництво та розвиток воєнної організації держави, а також перевірку реалізації положень політичних рішень [4, с. 37-38].

В аспекті окремих обмежень розглядає демократичний цивільний контроль Н. Череміскіна, зокрема визначає останній як систему заходів, що забезпечують своєчасне виявлення негативних явищ та тенденцій у функціонуванні структури [5, с. 41]. Натомість У. Ільницька наголошує на недоцільності розгляду демократичного цивільного контролю виключно як стримуючого механізму, диктату чи форми придушень, хоча не виключає при цьому системи обмежень, яка б ускладнювала і навіть виключала, унеможлиблювала використання армії в антиконституційних цілях. Автор розкриває категорію демократичного цивільного контролю, у тому числі, як надання бажаного напрямку діяльності та створення оптимальної демократичної моделі силової структури [6, с. 65].

З огляду на вищевикладене, демократичний цивільний контроль, на нашу думку, запроваджується з метою визначення проблемних ділянок діяльності, щоб на підставі аналізу причин та умов, які сприяли зниженню ефективності роботи, розробити заходи, спрямовані на усунення існуючих недоліків, та окреслити шляхи розвитку такого інституту. При цьому, варто зазначити, що в контексті загальних положень демократичного цивільного контролю, без координації й взаємодії неможливо забезпечити місії цієї діяльності.

Сьогодні існує чимало наукових досліджень, які присвячено вивченню взаємодії. Аналіз наукових джерел свідчить про значну різноманітність підходів до її сутності. У Великому тлумачному словнику сучасної української мови поняттю "взаємодія" надаються два тлумачення: 1) взаємний зв'язок між предметами в дії, а також погоджена дія між ким-небудь або чим-небудь; 2) взаємний вплив тіл чи частинок, який зумовлює зміну стану їхнього руху [7, с. 125]. Як бачимо, у першому випадку акцентовано на діяльності, у в другому – на динамічному аспекті. У Філософському енциклопедичному словнику взаємодія визначена як категорія, що віддзеркалює

процеси впливу різних об'єктів один на одного, їхню взаємозалежність, зміну стану та взаємоперехід, "народження" одним об'єктом іншого [8].

У науковій літературі категорія взаємодія є предметом вивчення різних дисциплін, зокрема філософії, психології, педагогіки, соціології, людинознавства та інших наук, що дає змогу вийти за межі однобічного її розуміння та дослідження в міждисциплінарному порядку. При цьому з правової точки зору взаємодія не зазнала детального розгляду.

З позиції філософської науки взаємодію трактують як феномен зв'язку, розвитку різних об'єктів під впливом взаємної дії один на одного та на інші об'єкти [9, с. 170]. Як бачимо, у цьому визначенні акцентовано на об'єктивному характері взаємодії. У психологічному аспекті взаємодія, за С. Кожушко, – це система взаємно обумовлених індивідуальних дій, пов'язаних причинною залежністю, за якої поведінка кожного з учасників виступає одночасно і стимулом, і реакцією на поведінку інших [10, с. 247]. У цьому випадку автор зауважує про причинну залежність взаємодії, а її сутнісні аспекти залишаються поза межами уваги дослідника.

У наукових дослідженнях із соціальної точки зору взаємодію розглядають як форму соціальних зв'язків, що реалізуються в обміні діяльністю, інформацією, досвідом, здібностями, уміннями, навичками та у взаємному впливі людей, соціальних спільнот; систему взаємообумовлених соціальних дій, зв'язаних циклічною залежністю, при якій дія одного суб'єкта є одночасно причиною і наслідком у відповідь дій інших суб'єктів [11, с. 54]. Це визначення здається нам децю ускладненим. Оскільки така ознака як циклічна залежність, на нашу думку, не завжди виражає сутність взаємодії та притаманна багатьом соціальним процесам, тому вона не визначальна.

У соціальній психології категорія взаємодії трактується як організація діяльності, такий процес, у якому відбувається зумовлювання індивідуальних дій, що пов'язані циклічною залежністю, у якій поведінка кожного з учасників виступає одночасно стимулом і реакцією на поведінку інших. З цього визначення випливає, що основний зміст взаємодії визначають через зворотний зв'язок. Сучасний український соціальний психолог В. Татенко, визначаючи взаємодію суб'єктів між собою як суцільний взаємовплив, розглядає її як послідовну зміну суб'єкт-об'єктних характеристик учасників цього процесу: спочатку один є суб'єктом, а інший – об'єктом впливу, а потім навпаки [12]. Як бачимо, автор звертається до використання взаємосистемного методу для характеристики взаємодії.

Водночас у педагогічній психології взаємодія представлена як єдність виховання і спілкування, у якій вбачають: педагогічну задачу, комунікативну активність учасників, цінності, норми взаємодії, соціально-психологічну ситуацію, результат (розвиток взаємовідносин, рефлексія, стимуляція життєтворчості) [13]. У цьому випадку наголошується на конкретних складових взаємодії, залишаючи поза увагою цілі, завдання, методи та сутність взаємодії. У межах людинознавства взаємодія стосується передусім найрізноманітніших типів і рівнів безпосереднього й опосередкованого обміну діяльностями, у якому так чи інакше беруть участь усі люди. Саме в цьому широкому розумінні його використовують у соціологічній, економічній, історичній, політичній, юридичній науках тощо [14].

Виходячи зі змісту різноманітних підходів до визначення взаємодії, можемо дійти висновку, що взаємодія – це універсальна та інтегруюча категорія, яка об'єднує

частини в цілісний процес, що породжує взаємну обумовленість і зв'язок суб'єктів. На нашу думку, досліджувати вказану категорію слід комплексно, тому, застосовуючи базові трактування взаємодії, можемо виокремити три основні підходи до розуміння поняття взаємодії у правовій науці.

По-перше, функціональний, у межах якого взаємодія розуміється як функція державного органу, військового формування чи іншого суб'єкта, за допомогою реалізації якої останній досягає поставлених цілей.

По-друге, комунікативний, при якому взаємодія розглядається як самодостатня цінність і включає реалізацію потреб учасників комунікації за допомогою особливих форм і засобів спілкування.

По-третє, діяльнісний, у межах якого взаємодія сприймається як сумісна діяльність окремих суб'єктів, які досягли узгодженості щодо одночасного її здійснення і мають схожі цілі, досягнення яких передбачено нормативними актами, які визначають правовий статус цих суб'єктів.

Указані аспекти, на нашу думку, свідчать про складність взаємодії і тісний її зв'язок з тими соціальними процесами, які виникають під час виконання органами публічної влади своїх функцій і завдань. Ці аспекти доповнюють один одного і в комплексі дозволяють скласти системне уявлення про сутність досліджуваного явища. Взаємодія в системі демократичного цивільного контролю є спеціальним видом взаємодії, правові засади якої визначені в Законі України "Про національну безпеку України".

Важливу роль у системі демократичного цивільного контролю над силами оборони відіграють його суб'єкти. Аналіз правових актів, які регулюють діяльність сил оборони, свідчить про те, що до суб'єктів контролю над ними належать: Президент України; Верховна Рада України; Рада національної безпеки і оборони України (далі – РНБО); Кабінет Міністрів України; органи виконавчої влади; органи місцевого самоврядування; суди; громадські інституції.

Президент України здійснює демократичний цивільний контроль над силами оборони безпосередньо та за допомогою ряду інституцій, зокрема через Раду національної безпеки і оборони України або через створювані ним у разі потреби консультативні, дорадчі та інші допоміжні органи і служби [15]. Контрольні функції Президента України спрямовані на аналіз діяльності сил оборони, перевірку ефективності їхнього функціонування, а також передбачають здійснення законодавчої ініціативи у вказаному напрямі.

Контрольні функції РНБО за діяльністю сил оборони здійснюються на постійній основі в мирний час, в умовах воєнного або надзвичайного стану, у кризових ситуаціях, що загрожують національній безпеці України. У 2015 р. було створено робочий орган РНБО – Воєнний кабінет, до повноважень якого входило, у тому числі, здійснення контрольних функцій в особливий період. Однак 24 лютого 2022 р. у зв'язку з повномасштабним вторгненням РФ Президентом України припинено діяльність Воєнного кабінету РНБО та створено Ставку Верховного Головнокомандувача.

Важливим суб'єктом є Верховна Рада України, яка не лише приймає закони та здійснює парламентський контроль, у її структурі також створені відповідні інституції та комітети, які покликані забезпечувати функції демократичного цивільного контролю над силами оборони. Зокрема, контрольні функції здійснюють: Рахункова палата, Уповноважений Верховної Ради України з прав людини, тимчасові слідчі комісії, тимчасові

спеціальні комісії, профільні комітети, передусім – Комітет Верховної Ради України з питань національної безпеки, оборони і розвідки тощо.

Вагома роль у здійсненні демократичного цивільного контролю над силами оборони належить Кабінету Міністрів України, який відповідає за створення необхідних правових умов регулювання та здійснення цивільного контролю органами виконавчої влади та органами місцевого самоврядування, зокрема з питань забезпечення економічних, фінансових та інших матеріальних ресурсів для ефективного функціонування сил оборони. Слід зауважити, що фінансова безпека надзвичайно важлива в умовах збройної агресії, оскільки обороноздатність країни значним чином залежить від наповненості державного бюджету і від законного та ефективного використання його коштів.

Наступним суб'єктом демократичного цивільного контролю над силами оборони є органи місцевого самоврядування, які на повсякденному рівні здійснюють заходи з практичного формування та підтримання цивільно-військових відносин. Не менш важливими в здійсненні цивільного контролю є суди, які здійснюють процесуальну діяльність, спрямовану на відновлення порушених прав та притягнення винних до відповідальності.

Законом України "Про національну безпеку України" до системи цивільного контролю належить громадський нагляд, що цілком виправдано, оскільки за наявності взаємної довіри сил оборони та громадянського суспільства ефективність взаємовідносин і комунікації істотно підвищується та набуває рис конструктивної співпраці. Однак на законодавчому рівні поняття громадський нагляд не закріплено. З аналізу ознак цього різновиду контролю, можна зробити висновок, що це контроль, який здійснюється двома видами суб'єктів: громадськими об'єднаннями та окремими громадянами, які не можуть реалізувати цю функцію самостійно, а потребують використання особливих форм демократичного цивільного контролю, зокрема: звернення до депутатів рад, подання запитів до Уповноваженого Верховної Ради з прав людини та подання запитів до органів публічної влади.

З огляду на здійснений аналіз суб'єктів демократичного цивільного контролю над силами оборони, можемо констатувати, що для ефективного забезпечення його механізму та досягнення більшої правової визначеності, недостатньо визначити перелік суб'єктів. В обов'язковому порядку необхідно забезпечити досягнення такого рівня координації, яка б забезпечувала узгодженість та єдність дій, взаємодію як на об'єктно-суб'єктному рівні, так і в межах суб'єктної ланки між собою.

Окрім того, варто зауважити, що міжнародний досвід впровадження демократичного цивільного контролю переконливо свідчить про його користь як для військових, так і для цивільних. Моделі такого контролю у різних країнах відрізняються, але основний принцип залишається незмінним в усіх країнах – політичні і військові лідери мають нести спільну відповідальність за національний сектор безпеки та оборони.

Висновки. Таким чином, наявність ефективних механізмів демократичного цивільного контролю за діяльністю сил оборони є запорукою гарантування конституційних засад демократичної, правової держави у сфері національної безпеки та цивільно-військових відносин, коли основні принципи демократичного суспільства посідають провідне місце стосовно принципів військової справи. Тому необхідно будувати цивільно-військові відносини таким чином, щоб одночасно забезпечувати національну безпеку і військову діяльність. Демократичний

контроль і цивільна підзвітність сил оборони є найголовнішими принципами їхньої взаємодії з суспільством.

У сучасних умовах демократичний цивільний контроль перетворився на дієвий важіль підвищення ефективності функціонування всього сектору безпеки та оборони. Від якості такого контролю значною мірою залежить стабільний розвиток країни, доцільність використання державних коштів, гарантія захисту національних інтересів та дотримання прав людини, а також можливість держави дати належну відсіч російській збройній агресії. Здійснення демократичного цивільного контролю значною мірою пов'язане з реалізацією принципу системності в діяльності держави, коли всі її складові прагнуть до досягнення однієї мети, у даному випадку – підвищення ефективності діяльності сил оборони з одночасним максимальним збереженням життя кожного українського військовослужбовця під час ведення бойових дій.

Список використаних джерел

1. Про національну безпеку України : Закон України від 21.06.2018 № 2469-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19#Text> (дата звернення: 15.07.2022).
2. Сіцинська М.В. Демократичний цивільний контроль у контексті реформування сектору безпеки України // Вісник НАДУ, 2012. № 3. С. 69–74.
3. Горбулін В.П., Качинський А.Б. Стратегічне планування: вирішення проблем національної безпеки : монографія. Київ : НІСД, 2010. 288 с.
4. Гриненко О.І., Денежкін М.М. Проблеми формування цивільно-військових відносин в Україні // Наука і оборона, 2002. № 2. С. 36–40.
5. Череміска Н.А. Цивільний контроль над військовою організацією держави // Нова політика, 2002. № 2. С. 42–45.
6. Ільницька У.В. Демократизація оборонної сфери через реалізацію механізмів цивільного контролю над збройними силами // Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку, 2008. Вип. 20. С. 63–67.
7. Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. та голов. ред. В.Т. Бусел. Київ; Ірпінь : Перун, 2005. VIII. 1728 с.
8. Философский энциклопедический словарь / ред. С.С. Аверенцев. Москва : Сов. энциклопедия, 1989. 815 с.
9. Косенко Ю.М. Педагогічна взаємодія у професійній діяльності вихователя // Актуальні проблеми науки та освіти. 36. мат-лів XXI підсумкової наук.-практ. конф. викладачів МДУ. Маріуполь, 2019. 262 с.
10. Кожушко С.П. Професійна взаємодія та її характеристики // Проблеми інженерно-педагогічної освіти, 2013. № 38–39. С. 247–252.
11. Абульханова-Славская К.А. Деятельность и психология личности : монография. Москва : Наука, 1980. 335 с.
12. Мусатов С.О. Психологія педагогічної комунікації: теоретико-методологічний аналіз : монографія. Київ ; Рівне : Ліста, 2003. 175 с.
13. Величенко Л.К. Психологія педагогічного взаємодія: проблеми концептуалізації : монографія. Одеса : ЮНЦ АПН України, 2003. 222 с.

I. Koropatnik, Dr of Law, Prof.
viknu_koropatnik@post.mil.gov.ua

ORCID ID 0000-0002-0493-0710,

V. Karelin, Dr of Law, Ass. Prof.

vlad.karelin1989@ukr.net

ORCID ID 0000-0002-6271-2447,

I. Ostapenko, PhD of Sci. of Law

inna_ostapenko@knu.ua

ORCID ID 0000-0003-1162-5754

Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

SUBJECTS OF DEMOCRATIC CIVILIAN CONTROL OVER THE DEFENSE FORCES: INTERACTION, FEATURES OF LEGAL REGULATION

A scientific and legal study of the peculiarities of the legal regulation of the interaction of subjects in the system of democratic civilian control over the defense forces, as well as the current legislation and subordinate regulatory legal acts in the relevant field, was carried out. The concept of democratic civil control in the national legislation of Ukraine is studied. It was established that the presence of effective mechanisms of democratic civilian control is a guarantee of guaranteeing the constitutional foundations of a democratic, legal state in the field of national security and civil-military relations. Attention is focused on the fact that in the context of the general provisions of democratic civil control, without coordination and interaction it is not possible to ensure the mission of this activity. The category "interaction" was studied. Three main approaches to understanding the concept of interaction in legal science are distinguished, in particular: 1) functional; 2) communicative; 3) operational. Subjects in the system of democratic civilian control over the defense forces are singled out, which include: 1) President of Ukraine; 2) Supreme Rada of Ukraine; 3) National Security and Defense Council of Ukraine; 4) Cabinet of Ministers of Ukraine; 5) bodies of executive power; 6) local self-government bodies; 7) courts; 8) public institutions. The issue of the meaning of control functions is highlighted. The control activity of the President of Ukraine and the National Security and Defense Council of Ukraine is disclosed. The place of parliamentary control as a component of the mechanism of democratic civilian control over the defense forces is emphasized. The essence of the concept of public supervision as a type of civil control is revealed. Attention is focused on the need to ensure the interaction of subjects in the system of democratic civilian control over the defense forces. Emphasis is placed on the positive international experience of introducing the mechanism of democratic civil control.

Keywords: democratic civilian control, defense forces, security and defense sector, Ministry of Defense of Ukraine, civil-military relations, public administration in the security and defense sector, military administration, corruption.

14. Андриєвська В.В., Балл Г.О., Волинець А.Г. Діалогічна взаємодія у навчально-виховному процесі загальноосвітньої школи : кн. для вчит. ; за ред. Г.О. Балла, О.В. Киричука, Р.М. Шамелашвілі. Київ : ІЗМН, 1997. 136 с.

15. Про Раду національної безпеки і оборону України : Закон України від 05.03.1998. № 183/98-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/183/98-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 20.07.2022).

References

1. On the national security of Ukraine: Law of Ukraine dated June 21, 2018 No. 2469-VIII. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19#Text> [In Ukrainian]
2. Sitsinska M.V. (2012). Democratic civilian control in the context of reforming the security sector of Ukraine. *Bulletin of NADU*. No. 3. P. 69-74. [In Ukrainian]
3. Horbulin V.P., Kachynskiy A.B. (2010). Strategic planning: solving national security problems: monograph. Kyiv: NISD, 288 p. [In Ukrainian]
4. Grinenko O.I., Denezhkin M.M. (2002). Problems of formation of civil-military relations in Ukraine. *Science and defense*. No. 2. P.36–40. [In Ukrainian]
5. Cheremiskina N.A. (2002). Civilian control over the military organization of the state. *New policy*. No. 2. P.42-45. [In Ukrainian]
6. Ihlytska U.V. (2008). Democratization of the defense sphere through the implementation of mechanisms of civilian control over the armed forces. *Ukrainian national idea: realities and prospects of development*. Issue 20. P. 63-67. [In Ukrainian]
7. A large explanatory dictionary of the modern Ukrainian language (2005). comp. and heads ed. V.T. Busel Kyiv; Irpin: Perun, VIII, 1728 p. [In Ukrainian]
8. Philosophical encyclopedic dictionary (1989). ed. S.S. Avertentsev. Moscow: Sov. encyclopedia, 815 p. [In Russian]
9. Kosenko Yu.M. (2019). Pedagogical interaction in the professional activity of an educator. Actual problems of science and education: a collection of materials of the XXI final scientific and practical conference of teachers of the Moscow State University, Mariupol, February 1, 2019. Mariupol, 262 p. [In Ukrainian]
10. Kozhushko S. P. (2013). Professional interaction and its characteristics. *Problems of engineering and pedagogical education*. No. 38-39. P. 247-252. [In Ukrainian]
11. Abulkhanova-Slavskaya K. A. (1980). Activity and personality psychology: monograph. Moscow: Nauka, 335 p. [In Russian]
12. Musatov S.O. (2003). Psychology of pedagogical communication: theoretical and methodological analysis: monograph. Kyiv-Rivne: Lista, 175 p. [In Ukrainian]
13. Velitchenko L. K. (2003). Psychology of pedagogical interaction: problems of conceptualization: monograph. Odesa: JUNC APN of Ukraine, 222 p. [In Russian]
14. Andrievska V.V. (1997). Dialogic interaction in the educational process of a comprehensive school: book. for studies / V.V. Andrievska, G.O. Ball, A.H. Volynets; under the editorship G. O. Balla, O. V. Kirichuk, R. M. Shamelashvili. Kyiv: IZMN, 136 p. [In Ukrainian]
15. On the National Security and Defense Council of Ukraine: Law of Ukraine dated March 5, 1998 No. 183/98-VR. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/183/98-%D0%B2%D1%80#Text> [In Ukrainian]

Надійшла до редколегії 23.07.22

УДК 347.2

DOI: <https://doi.org/10.17721/1728-2217.2022.51.69-74>Є. Новікова, магістр Навч.-наук. ін-ту права
evgenya.novikova@ukr.net
ORCID ID 0000-0003-4285-2669

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

ВИДИ МАЙНА У ЗБРОЙНИХ СИЛАХ УКРАЇНИ

Проаналізовано види майна в ЗС України та розглянуто декілька варіантів його поділу. Встановлено суперечність приписів Законів України "Про правовий режим майна у Збройних Силах України" та "Про господарську діяльність у Збройних Силах України", що дають змогу припускати наявність у ЗСУ іншого, ніж військового, майна та запропоновано шляхи її усунення. Зважаючи на можливість військових частин здійснювати господарську діяльність, у складі військового майна виокремлено майно у сфері господарювання та проведено його класифікацію відповідно до ст. 139 ГК України. Зіставлено зміст поняття "господарська діяльність", відображеного в ГК України, Законі України "Про господарську діяльність у Збройних Силах України" та Положенні про військове (корабельне) господарство ЗСУ, затверджене Наказом Міністерства оборони України від 16.07.1997 № 300. Обґрунтовано, що господарську діяльність ЗС України необхідно розуміти в значенні, наведеному в ГК України та Законі України "Про господарську діяльність у Збройних Силах України". Водночас, у Положення мають бути внесені зміни шляхом: по-перше, виключення альтернативної назви організації та ведення військового (корабельного) господарства – словосполучення "господарська діяльність"; по-друге, визначивши організацію та ведення військового (корабельного) господарства як діяльність уповноважених суб'єктів, основними завданнями якої є всебічне і безперервне забезпечення бойової підготовки та мобілізаційної готовності військових частин і з'єднань, створення умов для швидкого переходу їх із мирного на воєнний стан. Констатовано тотожність визначень військового майна та військового (корабельного) господарства, а отже, встановлено застосовність поділу майна військового (корабельного) господарства до військового майна. Запропоновано класифікацію майна в ЗСУ за джерелами його набуття.

Ключові слова: військове майно, майно в ЗСУ, військове (корабельне) господарство, господарська діяльність, правовий режим майна.

Постановка проблеми. 24 лютого 2022 р. Указом Президента України № 64/2022 введено воєнний стан з 05 години 30 хвилин 24 лютого 2022 р. строком на 30 діб. Його було тричі продовжено Указами від 14 березня 2022 р. № 133/2022 (з 05 години 30 хвилин 26 березня 2022 р. строком на 30 діб), від 18 квітня 2022 р. № 259/2022 (з 05 години 30 хвилин 25 квітня 2022 р. строком на 30 діб) та від 17 травня 2022 р. № 341/2022 (з 05 години 30 хвилин 25 травня 2022 р. строком на 90 діб). Реліз сьогодення яскраво демонструє залежність самого факту існування нашої держави від боєздатності ЗС України. Матеріальне забезпечення ЗСУ та ефективне управління приналежним їм майном, а отже, і їхнє правове регулювання, є підґрунтям успішного здійснення військовими частинами оборони, захисту суверенітету, територіальної цілісності і недоторканності України. Таким чином, аналіз законодавства та виокремлення видів майна ЗСУ видається надзвичайно актуальним, а виявлення і виправлення недоліків з цієї тематики – вкрай необхідним.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Дослідженням правового режиму майна в ЗС України займалися Є. Бойченко, П. Кондик, В. Щербина та інші. Проте питання його видів не було окремим предметом розгляду та потребує уваги.

Метою статті є визначення видів майна в ЗС України.

Виклад основного матеріалу дослідження. Відповідно до ст. 1 Закону України "Про правовий режим майна у Збройних Силах України" військове майно – це державне майно, закріплене за військовими частинами, закладами, установами та організаціями ЗСУ (далі – військові частини). До військового майна належать будинки, споруди, передавальні пристрої, всі види озброєння, бойова та інша техніка, боеприпаси, пально-мастильні матеріали, продовольство, технічне, аеродромне, шкільське, речове, культурно-просвітницьке, медичне, ветеринарне, побутове, хімічне, інженерне майно, майно зв'язку тощо [1]. З аналізу цієї статті видається, що поняття "військове майно" охоплює всі види майна, які належать ЗС України. Проте, враховуючи інші законодавчі приписи у цій сфері, можна виокремити певні суперечності. Зокрема, В. Щербина вказує, що з порівняльного

аналізу назви закону та наведеного визначення можна дійти двох діаметрально протилежних висновків: 1) законодавець ототожнює поняття майна в ЗС і військового майна; 2) майно в ЗС включає, окрім військового майна й інші види майна [2, с. 463].

П. Кондик висловлюється щодо наявності у військових частин іншого майна, окрім військового, а саме він зазначає: "В частині другій вказаної статті (*стаття Закону України "Про правовий режим майна у Збройних Силах України" – авт.*) прямо зазначено, що з моменту надходження майна до ЗС і закріплення за військовою частиною воно набуває статусу військового майна. Таким чином, будь яке майно, що надходить до ЗС як у порядку постачання відповідно до державного оборонного замовлення і розподілення в централізованому порядку, так і в порядку його придбання безпосередньо військовими частинами за договорами купівлі продажу або отримання ними за іншими цивільно правовими договорами (напр., договорами підряду на капітальне будівництво, контрактації сільськогосподарської продукції тощо) набуває статусу військового з моменту закріплення його за конкретною військовою частиною. Тобто самий факт надходження відповідного майна до ЗС України щ не тягне за собою набуття спеціального статусу цим майном" [3, с. 69]. Водночас не можна не погодитись з думкою В. Щербини. Він вказує, що характеру військового майна майно набуває з моменту його надходження до ЗСУ, а закріплення його за конкретною військовою частиною визначає суб'єкта права оперативного управління зазначеним майном [2, с. 464].

Проте законодавство містить формулювання, що дають підстави вважати за можливе існування іншого, ніж військового, майна в ЗСУ. Відповідно до ч. 2, 3 Закону України "Про господарську діяльність у Збройних Силах України" військова частина як суб'єкт господарської діяльності за своїми зобов'язаннями відповідає коштами, що надходять на її рахунок за відповідними статтями кошторису (окрім захищених статей), а в разі їхньої недостатності відповідальність за зобов'язаннями військової частини несе Міністерство оборони України. Стягнення за зобов'язаннями військової частини не може бути

© Новікова Є., 2022

звернено на майно, за нею закріплене [4]. Тобто в Законі вирізняється закріплене за військовою частиною майно і надається можливість припустити існування майна, на яке може бути звернено стягнення в разі невиконання зобов'язань. З цього можна зробити висновок, що майном у ЗСУ є військове майно та інше майно, на яке може бути звернено стягнення (очевидно, таке майно не закріплене за військовими частинами).

До того ж, не можна не погодитись з твердженням П. Кондика, що "законом окреслюються межі використання зазначеного майна – лише за його цільовим і функціональним призначенням, що виключає можливість зловживань з таким майном. Разом з тим, зазначена норма породжує системну неузгодженість між цим законом та Законом України "Про господарську діяльність у Збройних Силах України", оскільки провадження господарської діяльності структурами ЗСУ не може здійснюватися без використання військового майна, скажімо, коли йдеться про оренду. Але чи буде забезпечуватися в таких випадках дотримання принципу цільового та функціонального використання військового майна? Мабуть, ні" [3, с. 69]. Вирішенням вказаної проблеми могли б слугувати наведені вище роздуми щодо поділу майна в ЗСУ на військове майно та інше майно, на яке може бути звернено стягнення. Однак, незважаючи на наявність такого розмежування в одній зі статей Закону України "Про господарську діяльність у Збройних Силах України", Закон України "Про правовий режим майна у Збройних Силах України" містить приписи лише стосовно військового майна (або інакше "закріпленого за військовими частинами майна", напр. ч. 1 ст. 4 Закону України "Про правовий режим майна у Збройних Силах України"), так само, як і решта нормативно-правових актів, що стосуються обліку, відчуження, списання, утилізації майна військових частин. Очевидно, що в Законі України "Про правовий режим майна у Збройних Силах України" ототожнюються поняття "військове майно" та "майно у Збройних Силах України", оскільки навіть преамбула Закону вказує, що "цей Закон визначає правовий режим майна, закріпленого за військовими частинами, закладами, установами та організаціями Збройних Сил України...". Ураховуючи вимогу цільового та за функціональним призначенням використання військового майна, встановлену в Законі України "Про правовий режим майна у Збройних Силах України", норми вказаного закону необхідно розуміти так, що військове майно тотожне майну ЗСУ як військового формування, на яке відповідно до ст. 124 Конституції України [5] та ст. 1 Закону України "Про Збройні Сили України" [6] покладаються оборона України, захист її суверенітету, територіальної цілісності і недоторканності, і використовується винятково для реалізації вказаних функцій. Що стосується приписів Закону України "Про господарську діяльність у Збройних Силах України", зокрема виокремлення у ст. 5 майна, яке закріплене за військовою частиною, а тому і припущення існування інших видів майна, на яке може бути звернено стягнення, то такі норми безпосередньо стосуються не ЗСУ як військового формування, а військових частин як суб'єктів господарювання. На користь вказаної тези слугує і п. 1 Порядку реєстрації військових частин як суб'єктів господарської діяльності в ЗСУ, затвердженого Постановою Кабінету Міністрів України від 3 травня 2000 р. № 749, де вказується, що цей Порядок визначає механізм реєстрації військових частин як суб'єктів господарської діяльності в ЗСУ, а також виключення з відповідного реєстру таких військових частин у разі припинення ними в установленому порядку

господарської діяльності [7]. Тобто провадження господарської діяльності є додатковою діяльністю для військових частин, а її регулювання здійснюється за допомогою спеціальних нормативно-правових актів, натомість військова частина може виконувати покладені на неї Конституцією України та Законом України "Про Збройні Сили України" функції й без реєстрації як суб'єкта господарювання, і належне їй майно буде мати правовий режим, передбачений Законом України "Про правовий режим майна у Збройних Силах України".

Отже, виникає ситуація, за якої законодавством встановлена належність усього майна ЗСУ до категорії "військового майна", і на нього поширюється єдиний правовий режим, натомість декілька законодавчих приписів вказують на наявність інших видів майна, які відмінні від військового і належать ЗСУ, однак ігноруються на практиці як такі, що не дістали подальшої деталізації і по суті мертві.

У законодавстві немає єдиного підходу щодо поділу військового майна на види. Водночас Конституційний Суд України в абз. 2, 3 п. 3.2 Рішення від 10 грудня 2009 р. № 31-рп/2009 вказує, що згідно з Законами України "Про правовий режим майна у Збройних Силах України" (ч. 2 ст. 6), "Про господарську діяльність у Збройних Силах України" (ч. 1 ст. 1; ч. 3 ст. 7) розрізняють такі види військового майна:

- вилучене з цивільного обороту – озброєння, боєприпаси, бойова та спеціальна техніка;
- вільне у цивільному обороті – майно, що придатне для подальшого використання, але не знаходить застосування в повсякденній діяльності військ;
- надлишкове майно;
- цілісні майнові комплекси;
- інше нерухоме майно.

Конституційний Суд України вважає, що правовий режим вільного в цивільному обороті військового майна має аналогічний характер з правовим режимом інших видів державного майна, якщо інше не передбачене законом [8]. За результатами аналізу нормативно-правових актів, окрім вказаного, можна виділити ще декілька варіантів поділів.

1. Щодо видів одним із перших постає запитання: чи застосовні до військового майна положення ст. 139 Господарського кодексу України (далі – ГК)? Ст. 139 ГК має назву "Майно у сфері господарювання", тобто для відповіді на попереднє питання необхідно встановити, чи належить військового майно до майна у сфері господарювання?

Призначення ЗСУ сформульовано в ст. 1 Закону України "Про Збройні Сили України". ЗСУ – це військово формування, на яке відповідно до Конституції України покладаються оборона України, захист її суверенітету, територіальної цілісності і недоторканності. Проте у ст. 14 вказується, що ЗСУ можуть здійснювати господарську діяльність згідно із законом. Ст. 1 Закону України "Про господарську діяльність у Збройних Силах України" визначає господарську діяльність у ЗС України як специфічну діяльність військових частин, закладів, установ та організацій ЗСУ (далі – військові частини), пов'язану із забезпеченням їхньої повсякденної життєдіяльності, і яка передбачає ведення підсобного господарства, виробництво продукції, виконання робіт і надання послуг, передачу в оренду рухомого та нерухомого військового майна (за винятком озброєння, боєприпасів, бойової та спеціальної техніки) у межах і порядку, визначених цим Законом.

Словосполучення "господарська діяльність" стосовно ЗСУ вживається й у Положенні про військово

(корабельне) господарство ЗСУ, проте у відмінному від попереднього закону значенні, і тісно пов'язане з визначенням військового (корабельного) господарства. Згідно з Положенням військового (корабельного) господарства – це сукупність сил і засобів, які входять до складу військових частин (кораблів) і з'єднань, а також передані їм у постійне чи тимчасове користування різні об'єкти матеріально-технічної бази, матеріальні засоби, призначені для забезпечення бойової підготовки і виховної роботи, військового побуту, правильної експлуатації, ремонту, зберігання озброєння, військової техніки і майна. Під сукупністю сил і засобів тут і надалі треба розуміти всі види озброєння, бойової та іншої техніки, ракети, боеприпаси, ракетне паливо, пальне, мастильні матеріали та спеціальні речовини, протодовольство, речове, інженерне, хімічне майно та інші матеріальні засоби, які використовуються для забезпечення потреб ЗСУ на мирний та воєнний час [9].

У п. 2.4 Положення про військово (корабельне) господарство ЗСУ України перелічено види діяльності, які становлять організацію та ведення військового (корабельного) господарства (господарської діяльності). Наведений перелік набагато ширший за ті види діяльності, які вважаються господарською в розумінні ГК та Закону України "Про господарську діяльність у Збройних Силах України". Якщо проаналізувати п. 2.1, 2.2 та 2.4 Положення про військово (корабельне) господарство ЗСУ України, можна виокремити певну неузгодженість. За визначенням військово (корабельне) господарство є майном. При цьому п. 2.2 встановлює основні завдання військового (корабельного) господарства. Таке формулювання видається доволі дивним, оскільки досягнення завдань передбачає певну діяльність, а не саму лише наявність майна. А в п. 2.4 нормотворець наводить перелік видів діяльності, які становлять організацію та ведення військового (корабельного) господарства (господарську діяльність), який, очевидно, і має послугувати досягненню задекларованого в п. 2.2 завдання. Саме тому доцільно було б визначити організацію та ведення військового (корабельного) господарства (господарську діяльність) як діяльність уповноважених суб'єктів, основними завданнями якої є всебічне і безперервне забезпечення бойової підготовки та мобілізаційної готовності військових частин і з'єднань, створення умов для швидкого переходу їх із мирного на воєнний стан. Очевидно, що саме в такому значенні вказане поняття (організація та ведення військового (корабельного) господарства (господарська діяльність)) використовується в Положенні. Отже, можна стверджувати, що господарська діяльність у розумінні ГК та Закону України "Про господарську діяльність у Збройних Силах України" є частиною організації та ведення військового (корабельного) господарства, а в Положення мають бути внесені зміни і виключено альтернативну назву організації та ведення військового (корабельного) господарства – словосполучення "господарська діяльність". Тобто господарську діяльність ЗСУ України необхідно розуміти в значенні, наведеному в ГК та Законі України "Про господарську діяльність у Збройних Силах України".

У ст. 139 ГК наведено такі ознаки майна у сфері господарювання:

- 1) вартісне визначення;
- 2) виробляється чи використовується в діяльності суб'єктів господарювання;
- 3) відображається в їхньому балансі або враховується в інших передбачених законом формах обліку майна цих суб'єктів [10].

Відповідно до ст. 3 Закону України "Про господарську діяльність у Збройних Силах України" суб'єктами господарської діяльності в ЗСУ є військові частини, заклади, установи та організації ЗСУ України, які утримуються за рахунок коштів Державного бюджету України, ведуть відокремлене господарство, мають кошторис надходжень та видатків, рахунки в установах банків, печатку із зображенням Державного Герба України і своїм найменуванням. Порядок реєстрації військових частин як суб'єктів господарської діяльності у ЗСУ України визначається Кабінетом Міністрів України. А відповідно до ст. 4 Закону України "Про правовий режим майна у Збройних Силах України" військові частини ведуть облік закріпленого за ними майна.

Отже, майно ЗСУ, яке використовується для здійснення господарської діяльності, повністю відповідає ознакам, наведеним у ст. 139 ГК, тобто є майном у сфері господарювання. Звідси військово майно, яке можна вважати майном у сфері господарювання, поділяють на види, передбачені ст. 139 ГКУ, тобто на основні фонди, оборотні засоби, кошти, товари, цінні папери.

Звернення до основних фондів (основних засобів – як вказується в ПКУ та Національному положенні (стандарті) бухгалтерського обліку № 7, затвердженому Наказом Міністерства фінансів України від 27.04.2000 № 92) наведено в Наказі Міністерства оборони України від 17.08.2017 № 440 "Про затвердження Інструкції з обліку військового майна у Збройних Силах України" (щодо військового майна в цілому). В Інструкції вказується, що вартість військового майна на дату його надходження до сфери управління Міноборони визначається за його закупівельною ціною або за вартістю (ціною), зазначеною в укладених на його виготовлення та поставку договорах з урахуванням вимог Національного положення (стандарту) бухгалтерського обліку в державному секторі 121 "Основні засоби" [11].

Поняття "оборотні засоби" не використовується в законодавстві про бухгалтерський облік, тож воно і не використовується стосовно майна в ЗСУ. Неодноразово в законодавстві фігурує поняття коштів ЗСУ. Наприклад, у ст. 8 Закону України "Про господарську діяльність у Збройних Силах України", що має назву "Порядок обліку та використання коштів, одержаних від господарської діяльності у Збройних Силах України", зазначається, що кошти, одержані від здійснення військовими частинами господарської діяльності, зараховуються до Державного бюджету України та використовуються виключно на національну оборону відповідно до кошторису Міністерства оборони України. Порядок обліку коштів, одержаних від господарської діяльності у ЗСУ України, визначається Міністерством фінансів України та Міністерством оборони України. Подальшого розвитку вказане положення набуває в Наказі Міністерства оборони України від 03.08.2016 № 400 "Про затвердження Положення про облік та використання коштів спеціального фонду державного бюджету в Міністерстві оборони України".

Поняття товарів наведено у ч. 6 ст. 139 ГК, відповідно до якої товарами у складі майна суб'єктів господарювання визнаються вироблена продукція (товарні запаси), виконані роботи та послуги. Водночас у ч. 1 ст. 1 Закону України "Про господарську діяльність у Збройних Силах України" господарська діяльність у ЗСУ передбачає, серед іншого, ведення підсобного господарства, виробництво продукції, виконання робіт і надання послуг. Вказаний поділ здебільшого теоретичний, оскільки відповідно до п. 6 Інструкції з обліку військового майна в ЗСУ, затвердженого Наказом Міністерства оборони

Україні від 17.08.2017 № 440 обліку підлягає все військове майно незалежно від його призначення та джерел надходження. Облік військового майна має бути своєчасним, достовірним і точним. Військове майно непорушних запасів обліковується окремо від іншого військового майна.

2. Ураховуючи вищенаведені визначення військового майна та військового (корабельного) господарства, можна встановити, що вони тотожні і містять перелік майна військових частин. Звідки поділ, встановлений для військового (корабельного) господарства, буде застосований і до військового майна. За визначенням, до складу військового (корабельного) господарства входить: 1) сукупність сил і засобів, які входять до складу військових частин (кораблів) і з'єднань; 2) об'єкти матеріально-технічної бази. Сукупність сил і засобів становлять об'єкти рухомого майна, а об'єкти матеріально-технічної бази – нерухомого [12, с. 76]. У свою чергу, об'єкти матеріально-технічної бази, яка входить до складу військового (корабельного) господарства, поділяються на:

- об'єкти господарського, технічного і медичного призначення;
- спеціальні споруди;
- об'єкти навчально-матеріальної бази бойової підготовки;
- об'єкти навчально-матеріальної бази виховної роботи.

У п. 7 Положення про порядок обліку, зберігання, списання та використання військового майна в ЗС, затвердженого Постановою Кабінету Міністрів України від 04.08.2000 р. № 1225, встановлено, що обліку підлягає все військове майно незалежно від його призначення та джерел надходження. Облік військового майна має бути своєчасним, достовірним і точним. Військове майно непорушних запасів обліковується окремо від іншого військового майна. Згідно з п. 11 Положення за якісним (технічним) станом військове майно обліковується за категоріями (не більше п'яти), ступенями придатності (придатні, непридатні) або за сортом відповідно до державних стандартів [13].

3. Військове майно поділяється на рухоме та нерухоме. Відповідно до ст. 7 Закону України "Про господарську діяльність у Збройних силах України" військові частини можуть передавати без шкоди бойовій та мобілізаційній готовності закріплене за ними рухоме та нерухоме військово майно в оренду юридичним і фізичним особам. Порядок надання дозволу військовим частинам на передачу закріпленого за ними рухомого та нерухомого майна в оренду встановлюється Кабінетом Міністрів України.

4. Військове майно може бути класифіковане і за джерелами його набуття, а саме:

- *Майно, що передається державою військовим частинам.* Власником військового майна є держава, яка в особі уповноважених органів закріплює його за військовими частинами. За ч. 2 ст. 2 Закону України "Про правовий режим майна у Збройних Силах України" таким органом є Міністерство оборони України, що як центральний орган управління ЗСУ здійснює відповідно до закону управління військовим майном, приймає рішення щодо перерозподілу цього майна між військовими частинами ЗСУ України, у тому числі, у разі їхнього розформування. Закріпленням військового майна є видання Міноборони актів щодо визначення належності військового майна до певних військових частин, які є підставою для його використання за цільовим та функціональним призначенням.

- *Доходи від здійснення господарської діяльності.* За ч. 3 ст. 1 Закону України "Про господарську діяльність

у Збройних Силах України" господарська діяльність у ЗСУ здійснюється з метою одержання додаткових джерел фінансування життєдіяльності військ (сил) для підтримання на належному рівні їхньої бойової та мобілізаційної готовності.

- *Майно, отримане як допомога приватних суб'єктів.* Зокрема, на сайті Міністерства оборони України вказані його казначейські рахунки для перерахування допомоги на матеріально-технічне та медичне забезпечення ЗСУ, яка використовується за прямим призначенням. Водночас передбачається можливість, за бажанням юридичних і фізичних осіб, здійснювати перерахування коштів безпосередньо військовим частинам та установам шляхом звернення до командирів (начальників) на місцях [14]. З цього приводу 07.03.2022 р. набув чинності Закон України "Про внесення змін до Податкового кодексу України та інших законодавчих актів України щодо особливостей оподаткування та подання звітності у період дії воєнного стану", який доповнює підрозд. 10 розд. XX "Перехідні положення" Податкового кодексу України п. 69.5 такого змісту: операції з добровільної передачі або відчуження коштів, товарів, у тому числі, підакцизних, надання послуг на користь ЗСУ та підрозділів територіальної оборони без попереднього або подальшого відшкодування їхньої вартості не вважаються операціями з реалізації для цілей оподаткування [15].

- *Кошти, отримані від розміщення "військових облигацій".* Постановою Кабінету Міністрів України від 25 лютого 2022 р. "Про випуск облигацій внутрішньої державної позики" "військові облигації" передбачають здійснити державні внутрішні запозичення в обсязі до 400 млрд грн шляхом поетапного випуску облигацій внутрішньої державної позики "Військові облигації" [16].

- *Майно, отримане від міжнародних організацій та інших держав.* До цієї категорії належить військова допомога Україні від США, НАТО, Євросоюзу тощо.

- *Бойова техніка держави-агресора, прийнята ЗСУ.* Постановою Кабінету Міністрів України від 15.07.2022 р. № 802 було затверджено Порядок приймання ЗС, придатної для застосування бойової техніки держави-агресора, відповідно до якого до ЗС приймаються придатні до застосування зразки бойової техніки держави-агресора, захоплені (отримані), добровільно передані ЗС такими суб'єктами передачі: військовослужбовцями ЗС, інших структур сектору безпеки і оборони, а також особами зі складу руху опору; військовослужбовцями збройних сил, інших силових структур РФ; громадянами України. Порядок організації приймання ЗС бойової техніки, її обліку та використання визначається нормативно-правовими актами Міноборони [17].

- *Інше майно.*

- 5. У підзаконних нормативно-правових актах подекуди зустрічається наведення розрізних видів майна. Наприклад, відповідно до "Порядку використання інженерного майна в Міністерстві оборони України та Збройних Силах України", затвердженого Наказом Міністерства оборони України від 30.01.2018 р. № 35 інженерне майно – військово майно, яке є сукупністю матеріально-технічних засобів, що перебувають на озброєнні (поставлені) в Міністерстві оборони України та ЗСУ України і призначені для використання під час виконання завдань інженерного забезпечення дій військ (сил). До інженерного майна належать усі види засобів інженерного озброєння, а саме: інженерні боєприпаси, інженерна техніка, табельне та допоміжне майно, електротехнічні засоби, дорожньо-технічні засоби [18]. Положення про порядок обліку,

зберігання, списання та використання військового майна в ЗСУ, затверджене Постановою КМУ від 04.08.2000 р. № 1225 визначає військове майно непорушних запасів як військове майно, яке призначене для використання в особливий період і перебуває в мирний час на довгостроковому зберіганні у військових частинах.

Висновки. Отже, майно в ЗСУ України поділяється на:

- вилучене з цивільного обороту; вільне в цивільному обороті; надлишкове майно; цілісні майнові комплекси; інше нерухоме майно;
- рухоме та нерухоме майно;
- сукупність сил і засобів, які входять до складу військових частин (кораблів) і з'єднань; об'єкти матеріально-технічної бази (у свою чергу, поділяються на: об'єкти господарського, технічного і медичного призначення; спеціальні споруди; об'єкти навчально-матеріальної бази бойової підготовки; об'єкти навчально-матеріальної бази виховної роботи);
- майно, що передається державою військовим частинам; доходи від здійснення господарської діяльності; майно, отримане як допомога приватних суб'єктів; кошти, отримані від розміщення "військових облигацій"; майно, отримане від міжнародних організацій та інших держав; бойова техніка держави-агресора, прийнята ЗСУ; інше майно;
- інженерне майно, майно непорушних запасів, інше майно.

З аналізу норм Закону України "Про господарську діяльність у Збройних Силах України" та ГК зі складу військового майна можна виокремити майно господарського призначення, що поділяється відповідно до ст. 139 ГК на: основні фонди, оборотні засоби, кошти, товари. Вказаний поділ здебільшого теоретичний, оскільки обліку підлягає все військове майно незалежно від його призначення та джерел надходження.

Проведене дослідження видів майна в ЗСУ дозволило сформулювати деякі пропозиції щодо удосконалення законодавства, зокрема, **пропонується**:

- усунути суперечності між Законами України "Про правовий режим майна у Збройних Силах України" і "Про господарську діяльність у Збройних Силах України", розвинути поділ майна в ЗСУ на військове майно та інше майно, на яке може бути звернено стягнення, шляхом внесення змін до Закону України "Про правовий режим майна у Збройних Силах України". Відокремлення інших видів майна ЗСУ від військового майна уможливить уникнути порушення припису про цільове та за функціональним призначенням використання військового майна. Для усунення таких суперечностей пропонуємо норми Закону "Про правовий режим майна у Збройних Силах України" розуміти так, що військове майно тожне майну ЗСУ як військового формування, на яке покладаються оборона України, захист її суверенітету, територіальної цілісності і недоторканності, і використовується винятково для реалізації вказаних функцій. Приписи Закону України "Про господарську діяльність у Збройних Силах України" безпосередньо стосуються не ЗСУ як військового формування, а військових частин як суб'єктів господарювання;
- внести зміни до Положення про військове (корабельне) господарство ЗСУ, затверджене Наказом Міністерства оборони України від 16.07.1997 № 300, визначити організацію та ведення військового (корабельного) господарства, як діяльність уповноважених суб'єктів, основними завданнями якої є всебічне і безперервне забезпечення бойової підготовки та мобіліза-

ційної готовності військових частин і з'єднань, створення умов для швидкого переходу їх від мирного до воєнного стану. А також виключити альтернативну назву організації та ведення військового (корабельного) господарства – словосполучення "господарська діяльність".

Список використаних джерел

1. Про правовий режим майна у Збройних Силах України : Закон України від 21.09.1999 № 1075-XIV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/1075-14> (дата звернення: 19.07.2022).
2. Щербина В.С. Вибране : зб. статей. Київ : Ліра-К, 2015. 607 с.
3. Кондик П.М. Правові аспекти визначення статусу військового майна // Права держава, 2002. № 5. С. 68–74.
4. Про господарську діяльність у Збройних Силах України : Закон України від 21.09.1999 № 1076-XIV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/1076-14> (дата звернення: 19.07.2022).
5. Конституція України : Верховна Рада України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/254%D0%BA96-%D0%B2%D1%80> (дата звернення: 19.07.2022).
6. Про Збройні Сили України : Закон України від 06.12.1991 № 1934-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/1934-12> (дата звернення: 19.07.2022).
7. Про затвердження Порядку реєстрації військових частин як суб'єктів господарської діяльності у Збройних Силах : Постанова Кабінету Міністрів України; Порядок від 03.05.2000 № 749. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/749-2000-%D0%BF> (дата звернення: 19.07.2022).
8. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним зверненням приватного підприємства "Автосервіс" щодо офіційного тлумачення положень статей 177, 760, частини другої статті 777 Цивільного кодексу України (справа про переважне право наймача на придбання військового майна) : Рішення Конституційного суду України від 10.12.2009 № 31-пн/2009. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/v031p710-09> (дата звернення: 19.07.2022).
9. Про затвердження Положення про військове (корабельне) господарство Збройних Сил України : Наказ; Міноборони України від 16.07.1997 № 300. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/z0615-97> (дата звернення: 19.07.2022).
10. Господарський кодекс України : Кодекс України; Закон, Кодекс від 16.01.2003 № 436-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/436-15> (дата звернення: 19.07.2022).
11. Про затвердження Інструкції з обліку військового майна у Збройних Силах України : Наказ; Міноборони України від 17.08.2017 № 440. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/z1192-17> (дата звернення: 19.07.2022).
12. Бойченко Е. Правове регулювання господарської діяльності військових частин Збройних Сил України : дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.04. Одеса, 2015. 242 с.
13. Про затвердження Положення про порядок обліку, зберігання, списання та використання військового майна у Збройних Силах : Постанова Кабінету Міністрів України; Положення від 04.08.2000 № 1225. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/1225-2000-%D0%BF> (дата звернення: 19.07.2022).
14. Допомога на матеріально-технічне та медичне забезпечення Збройних Сил України : Міністерство оборони України. URL: <https://www.mil.gov.ua/dopomoga-na-materialno-tehniche-ta-medichne-zabezpechennya-zbrojnih-sil-ukraini.html> (дата звернення: 19.07.2022).
15. Про внесення змін до Податкового кодексу України та інших законодавчих актів України щодо особливостей оподаткування та подання звітності у період дії воєнного стану : Закон України від 03.03.2022 № 2118-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/2118-20> (дата звернення: 19.07.2022).
16. Про випуск облигацій внутрішньої державної позики "Військові облигації" : Постанова Кабінету Міністрів України від 25.02.2022 № 156. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/156-2022-%D0%BF> (дата звернення: 19.07.2022).
17. Про затвердження Порядку приймання Збройними Силами придатної для застосування бойової техніки держави-агресора : Постанова Кабінету Міністрів України від 15 липня 2022 р. № 802. URL: <https://www.kmu.gov.ua/npas/pro-zatverdzhennia-poriadku-pryimannia-zbroinymu-sylamu-prydatnoi-dlia-zastosuvannia-boiovoi-tehniky-derzhavy-ahresora-i150722-802> (дата звернення: 19.07.2022).
18. Про затвердження Порядку використання інженерного майна у Міністерстві оборони України та Збройних Силах України : Наказ Міноборони України від 30.01.2018 № 35. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/z0274-18> (дата звернення: 19.07.2022).

References

1. On the Legal Regime for Property in the Armed Forces of Ukraine : Law of Ukraine on September 21, 1999 № 1075-XIV. <https://zakon.rada.gov.ua/go/1075-14> [in Ukrainian]
2. Shcherbyna, V.S. (2015). Selected. Collection of articles. Kyiv: Pub. Lyra-K. 607 p. [in Ukrainian]
3. Kondyk, P.M. (2002). Legal aspects of determining the status of military property. Constitutional state. No. 5. p.68–74. [in Ukrainian]

4. On Economic Activity in the Armed Forces of Ukraine : Law of Ukraine on September 21, 1999 № 1076-XIV. <https://zakon.rada.gov.ua/go/1076-14> [in Ukrainian]

5. The Constitution of Ukraine : Constitution of Ukraine; Verkhovna Rada of Ukraine on June 28, 1996 № 254к/96-ВР. <https://zakon.rada.gov.ua/go/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80> [in Ukrainian]

6. On the Armed Forces of Ukraine : Law of Ukraine on December 6, 1991 № 1934-XII. <https://zakon.rada.gov.ua/go/1934-12> [in Ukrainian]

7. On the approval of the Procedure for the registration of military units as subjects of economic activity in the Armed Forces : Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine; Procedure on May 3, 2000 № 749. <https://zakon.rada.gov.ua/go/749-2000-%D0%BF> [in Ukrainian]

8. Decision of the Constitutional Court of Ukraine on December 10, 2009 № 31-пн/2009. <https://zakon.rada.gov.ua/go/v031p710-09> [in Ukrainian]

9. On the approval of the Regulation on military (ship) economy of the Armed Forces of Ukraine: Order; 53 on July 16, 1997 № 300. <https://zakon.rada.gov.ua/go/z0615-97> [in Ukrainian]

10. The Commercial Code of Ukraine : Code of Ukraine; Law, Code on January 16, 2003 № 436-IV. <https://zakon.rada.gov.ua/go/436-15> [in Ukrainian]

11. On the approval of the Instructions for accounting for military property in the Armed Forces of Ukraine: Order; 53 on August 17, 2017 № 440. <https://zakon.rada.gov.ua/go/z1192-17> [in Ukrainian]

12. Boichenko E. (2015). Legal regulation of economic activity of military units of the Armed Forces of Ukraine: diss. ... candidate law Sciences: 12.00.04. Odesa. 242 p. [in Ukrainian]

13. On the approval of the Regulation on the procedure for accounting, storage, write-off and use of military property in the Armed Forces: Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine; Regulations on August 4, 2000 № 1225. <https://zakon.rada.gov.ua/go/1225-2000-%D0%BF> [in Ukrainian]

14. Assistance for logistical and medical support of the Armed Forces of Ukraine. Ministry of Defense of Ukraine: official website. <https://www.mil.gov.ua/dopomoga-na-materialno-tehnichne-ta-medichne-zabezpechennya-zbrojnih-sil-ukraini.html> [in Ukrainian]

15. On amendments to the Tax Code of Ukraine and other legislative acts of Ukraine regarding the peculiarities of taxation and reporting during the period of martial law: Law of Ukraine on March 3, 2022 № 2118-IX. <https://zakon.rada.gov.ua/go/2118-20> [in Ukrainian]

16. About the issue of bonds of the domestic state loan "Military Bonds": Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine on February 25, 2022 № 156. <https://zakon.rada.gov.ua/go/156-2022-%D0%BF> [in Ukrainian]

17. On the approval of the Procedure for acceptance by the Armed Forces of military equipment of the aggressor state: Decree of the Cabinet of Ministers of Ukraine dated July 15, 2022 No. 802. <https://www.kmu.gov.ua/npas/pro-zatverdzhennia-poriadku-priyimannia-zbroinny-sylamy-prydatnoy-dlia-zastosuvannia-boiovoi-tehniky-derzhavy-ahresora-i150722-802> [in Ukrainian]

18. On the approval of the Procedure for the use of engineering property in the Ministry of Defense of Ukraine and the Armed Forces of Ukraine: Order; 53 on January 30, 2018 № 35. <https://zakon.rada.gov.ua/go/z0274-18> [in Ukrainian]

Надійшла до редколегії 19.07.22

Ye. Novikova, Master Stud., Educational and Scientific Institute of Law
evgenya.novikova@ukr.net
ORCID ID 0000-0003-4285-2669
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

TYPES OF PROPERTY IN THE ARMED FORCES OF UKRAINE

The article analyzes types of property in the Armed Forces of Ukraine and considers several options for its division. Contradictions between the Laws of Ukraine "On the Legal Regime of Property in the Armed Forces of Ukraine" and "On Economic Activity in the Armed Forces of Ukraine" were established, that make it possible to assume the presence of property other than military in the Armed Forces of Ukraine, and ways to eliminate it were proposed. Taking into account the possibility of military units to carry out economic activity, property in the economic sector was separated from military property and classified in accordance with Art. 139 of the Commercial Code of Ukraine. The definitions of "economic activity" reflected in the Commercial Code of Ukraine, the Law of Ukraine "On Economic Activity in the Armed Forces of Ukraine" and the Regulation on the military (ship) economy of the Armed Forces of Ukraine, approved by the Order of the Ministry of Defense of Ukraine dated 16.07.1997 № 300, are compared. It is justified that the economic activity of the Armed Forces of Ukraine must be understood in the sense given by the Commercial Code of Ukraine and the Law of Ukraine "On Economic Activity in the Armed Forces of Ukraine". At the same time, the Regulation should be altered: firstly, by excluding of the alternative definition of the organization and management of military (ship) economy – the phrase "economic activity"; secondly, by defining an organization and management of the military (ship) economy as an activity of authorized entities, the main tasks of which are comprehensive and permanent providing of combat training and mobilization readiness of military units and formations, creation of conditions for their rapid transition from peaceful state to martial law. It was established that the definitions of military property and military (ship) economy are identical, and therefore the division of military (ship) economy is applicable to military property. The classification of property in the Armed Forces of Ukraine according to the sources of its acquisition is proposed.

Keywords: military property, property in the Armed Forces of Ukraine, military (ship) economy, economic activity, legal regime of property.

УДК 341.3

DOI: <https://doi.org/10.17721/1728-2217.2022.51.75-80>

К. Чепкова, канд. юрид. наук

katya.lozickaya@gmail.com

ORCID ID 0000-0002-5219-093X

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

ОРГАНИ ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ ЯК СУБ'ЄКТИ ПРАВОВІДНОСИН У СФЕРІ ЗАХИСТУ ДІТЕЙ ПІД ЧАС ЗБРОЙНИХ КОНФЛІКТІВ

Проаналізовано питання компетенції органів державної влади як суб'єктів правовідносин у сфері захисту дітей під час збройних конфліктів. На підставі функціонального поділу державної влади розглянуто структуру органів державної влади у сфері захисту дітей під час збройних конфліктів. Констатовано, що єдиний орган законодавчої влади в Україні – парламент, Верховна Рада України. Відповідно до Конституції України виключно законами України визначаються основи соціального захисту, охорони дитинства, виховання, освіти, культури та охорони здоров'я. Виконавчу гілку влади представлено відповідними органами державної влади, насамперед це Кабінет Міністрів України. На підставі функціонального підходу запропоновано чотирирівневу систему центральних органів виконавчої влади у сфері захисту дітей під час збройних конфліктів, яка містить: I рівень – Кабінет Міністрів України; II рівень – міністерства України (Міністерство соціальної політики, Міністерство з питань реінтеграції тимчасово окупованих територій); III рівень – державні служби, державні інспекції, державні агентства, незалежні регулятори та органи зі спеціальним статусом (Національна соціальна сервісна служба); IV рівень – місцеві державні адміністрації. Проаналізовано систему контрольно-наглядових органів у сфері захисту дітей під час збройних конфліктів – це: Уповноважений Верховної Ради України з прав людини, Радник – уповноважений Президента України з прав дитини та дитячої реабілітації. Вказано на відсутність нормативно-правового акту, який ґрунтує би питання та сферу діяльності Радника – уповноваженого Президента України з прав дитини та дитячої реабілітації, що на практиці може призвести до дублювання та неузгодженості дій з іншими державними інституціями у сфері захисту дітей під час збройних конфліктів. Зауважено тенденцію створення ряду консультативно-дорадчих органів, до компетенції яких належить захист дітей під час збройних конфліктів, а саме: Координаційний штаб з питань захисту прав дитини в умовах воєнного стану та Національна рада України з відновлення України від наслідків війни, яка є консультативно-дорадчим органом при Президентові України.

Ключові слова: дитина, захист дітей під час збройних конфліктів, органи державної влади, органи державної влади у сфері захисту дітей під час збройних конфліктів.

Постановка проблеми. В умовах збройної агресії Російської Федерації (РФ) проти України проблема захисту прав і свобод людини, зокрема дитини, постає особливо гостро. За офіційними даними, з початку повномасштабної російської агресії проти України було евакуйовано понад 6200 дітей, із них близько 2400 – у межах України, понад 3800 – за кордон. Майже половина (понад 3000) тимчасово переміщених дітей мають статус дитини-сироти чи дитини, позбавленої батьківського піклування. З них понад 2000 дітей евакуйовано за кордон [1].

Росіяни вивезли 108 українських дітей, які позбавлені батьківського піклування, з Донецької області на територію країни-агресора. Дітей віком від 5 до 16 років, які до цього набули громадянства РФ, "влаштували" у прийомні сім'ї, зокрема, 14 липня 32 дітей передали в сім'ї в Москві, Московській, Воронежській, Калузькій та Тульській областях, а також у Ямало-Ненецькому автономному окрузі. Про це повідомила дитячий омбудсмен РФ Марія Львова-Белова [2].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання захисту дітей під час збройних конфліктів у цілому не досліджено. Окремі аспекти проблеми захисту дітей під час збройних конфліктів були предметом досліджень таких науковців і юристів-міжнародників, як: А. Мацко, В. Репецький, М. Гнатівський, І. Лукашук, М. Антонович, М. Сасол, Е. Давід, М. Дутлі, С. Сінгер та ін.

Указом Президента України від 24.03.2021 № 119/2021 затверджено Національну стратегію у сфері прав людини [3]. Забезпечення прав дитини визначене одним із стратегічних напрямів (§ 18). Серед зафіксованих завдань є створення умов для недопущення безпосередньої участі дітей у збройних конфліктах, розроблення механізму надання пільг та соціальних гарантій дітям, які постраждали внаслідок воєнних дій і збройних конфліктів.

Метою статті є визначення кола органів державної влади, які реалізують державно-правову політику у

сфері захисту дітей під час збройних конфліктів та наділені відповідною компетенцією.

Виклад основного матеріалу дослідження. Відповідно до ст. 6 Конституції України державна влада в Україні здійснюється за принципом її розподілу на законодавчу, виконавчу і судову [4]. Метою функціонального поділу державної влади на законодавчу, виконавчу та судову (ст. 6 Конституції України) є розмежування повноважень між різними органами державної влади та недопущення привласнення повноти державної влади однією з гілок влади [5], тому при визначенні системи органів державної влади у сфері захисту дітей під час збройних конфліктів вважаємо за доцільне здійснювати це з урахуванням принципу розподілу владних повноважень на законодавчу, виконавчу і судову.

Органи законодавчої влади в демократичних державах – це представницькі законодавчі органи – народні (національні) представництва або легіслатури, які утворюються шляхом вільних і загальних виборів. Вони виражають волю всього народу, і їхньою основною функцією згідно з принципом поділу влади є законотворчість. Згідно зі ст. 75 Конституції України єдиним органом законодавчої влади в Україні є парламент – Верховна Рада України. Відповідно до ст. 92 Конституції України виключно законами України визначаються основи соціального захисту, охорони дитинства, виховання, освіти, культури та охорони здоров'я.

Таким чином, засади охорони дитинства як у мирний, так і у воєнний час, визначаються Верховною Радою України шляхом їх закріплення в законах України.

Вагоме значення серед органів державної влади, які наділені компетенцією у сфері захисту дітей під час збройних конфліктів, відіграють органи виконавчої влади – органи державного управління та місцеві органи виконавчої влади, оскільки саме зазначені органи мають здійснювати державно-правову політику у вказаних правовідносинах, створювати умови для здійснення захисту дітей

під час збройних конфліктів, запроваджувати механізми впливу. Виконавча влада, будучи відповідальною перед законодавчою владою, підзвітною і підконтрольною їй, не вичерпується одним тільки "виконанням законів" (виконавчою діяльністю). Вона також покликана відпрацювати шляхи і способи реалізації законів та інших законодавчих актів, займатися поточним управлінням, видавати з усіх питань своєї компетенції нормативно-правові акти (постанови тощо), що мають підзаконний характер. Таке підзаконне регулювання суспільних відносин є розпорядчою діяльністю уряду [6, с. 175].

Між центральними органами виконавчої влади зроблена спроба проведення чіткого функціонального розподілу, починаючи від формування державної політики в певній сфері та завершуючи наглядово-контролюючими функціями за реалізацією визначеної політики. Зокрема, на міністерства покладаються функції з формування державної політики і нормативно-правового регулювання; державні служби – функції з надання державних послуг; державні інспекції – контрольні-наглядові функції (у сферах, де відсутні державні послуги); державні агентства – функції з управління майном і з надання бюджетних послуг населенню та юридичним особам; національні комісії з регулювання – функції зі встановлення регульованих цін і тарифів на окремі види послуг та товарів [7, с. 21].

Виконавча влада здійснюється головним чином через державне управління і ґрунтується на ієрархічних відносинах, підпорядкованості. Перший рівень системи центральних органів виконавчої влади посідає Кабінет Міністрів України, який відповідно до ст. 113 Конституції України є вищим органом у системі органів виконавчої влади. Детальніше основні завдання КМУ України зафіксовані в Законі України "Про Кабінет Міністрів України" [8], а саме, у ст. 20 визначено, що КМУ забезпечує проведення державної політики у сферах охорони здоров'я, охорони материнства та дитинства, освіти, фізичної культури і доступність для громадян послуг медичних, освітніх та фізкультурно-оздоровчих закладів. Наступна група державних органів виконавчої гілки влади у сфері захисту дітей під час збройних конфліктів – це міністерства України, серед яких:

- Міністерство соціальної політики України (далі – Мінсоцполітики), положення про яке затверджено постановою Кабінету Міністрів України від 17 червня 2015 р. № 423 [9], є центральним органом виконавчої влади, діяльність якого спрямовується і координується Кабміном України і який забезпечує формування та реалізацію державної політики у сфері соціальної політики, з питань сім'ї та дітей, оздоровлення та відпочинку дітей, усиновлення та захисту прав дітей, запобігання та протидії домашньому насильству, здійснення державного контролю за дотриманням вимог законодавства під час надання соціальної підтримки (державна допомога, пільги, житлові субсидії та інші виплати, що проводяться за рахунок державного бюджету, соціальні послуги) та за дотриманням прав дітей.

Мінсоцполітики є спеціально уповноваженим центральним органом виконавчої влади з питань забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків, надання гуманітарної допомоги. Основними завданнями Мінсоцполітики є забезпечення формування та реалізації державної політики з питань сім'ї та дітей, оздоровлення та відпочинку дітей, усиновлення та захисту прав дітей. Мінсоцполітики відповідно до покладених на нього завдань:

1) здійснює в межах повноважень, передбачених законом, координацію діяльності центральних і місцевих

органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування, зокрема в умовах особливого періоду та під час введення правового режиму надзвичайного або воєнного стану;

2) здійснює в межах повноважень, передбачених законом, координацію діяльності структурних підрозділів місцевих держадміністрацій з питань соціального захисту населення, підприємств, установ та організацій, що належать до сфери управління Мінсоцполітики, зокрема щодо їхньої підготовки до функціонування в умовах особливого періоду та під час введення правового режиму надзвичайного або воєнного стану;

3) розробляє і вносить в установленому порядку пропозиції щодо надання державної соціальної допомоги сім'ям з дітьми, малозабезпеченим сім'ям, особам з інвалідністю з дитинства та дітям з інвалідністю, тимчасової державної допомоги дітям, батьки яких не мають можливості їх утримувати або місце проживання чи перебування батьків яких невідоме, особам, які переміщуються з тимчасово окупованої території та районів проведення антитерористичної операції, іншим соціально вразливим верствам населення;

- Міністерство з питань реінтеграції тимчасово окупованих територій (далі – Мінреінтеграції), положення про яке затверджено постановою Кабінету Міністрів України від 8 червня 2016 р. № 376 [10], є головним органом у системі центральних органів виконавчої влади, що забезпечує формування та реалізує державну політику з питань тимчасово окупованої РФ території України (далі – тимчасово окупована територія), а також прилеглих до неї територій, дотримання норм міжнародного гуманітарного права на всій території України, інформаційного суверенітету України, у сфері захисту прав примусово переміщених (депортованих) осіб.

Мінреінтеграції відповідно до покладених на нього завдань вживає заходів до захисту прав, свобод і законних інтересів фізичних та юридичних осіб, які порушені внаслідок збройного конфлікту та/або тимчасової окупації частини території України; координує здійснення заходів щодо захисту і забезпечення прав та інтересів осіб, позбавлених особистої свободи внаслідок дій збройних формувань РФ, окупаційної адміністрації та/або державних органів РФ на тимчасово окупованій території, а також членів їхніх сімей; координує здійснення заходів з повернення на територію України, на якій органи державної влади здійснюють свої повноваження в повному обсязі, громадян України, зокрема дітей, примусово переміщених (депортованих) на тимчасово окуповану територію або на територію РФ, інших держав; координує здійснення заходів з організації гуманітарних коридорів для забезпечення безпечної транзитної гуманітарної допомоги на тимчасово окуповану територію та/або надання медичної допомоги цивільному населенню та пораненим на тимчасово окупованій території та/або евакуації цивільного населення, поранених та загиблих з тимчасово окупованої території; сприяє в установленому законодавством порядку соціальному забезпеченню внутрішньо переміщених осіб та осіб, які виїхали за кордон, соціальній реабілітації осіб, які були позбавлені особистої свободи внаслідок дій збройних формувань РФ, окупаційної адміністрації та/або державних органів РФ на тимчасово окупованій території.

До третього рівня системи центральних органів виконавчої влади належать державні служби, державні інспекції, державні агентства, незалежні регулятори та органи зі спеціальним статусом. Серед державних

служб, які мають відношення до здійснення захисту дітей під час збройних конфліктів, виокремлюємо такі органи державного управління.

- Національна соціальна сервісна служба України (далі – Нацсоцслужба), положення про яку затверджено постановою КМУ України від 26 серпня 2020 р. № 783 [11], є центральним органом виконавчої влади, діяльність якого спрямовується і координується КМУ через міністра соціальної політики, і який реалізує державну політику у сфері соціального захисту населення, захисту прав дітей, здійснення державного контролю за дотриманням вимог законодавства під час надання соціальної підтримки та за дотриманням прав дітей. Основними завданнями Нацсоцслужби є реалізація державної політики у сфері оздоровлення та відпочинку дітей, усиновлення та захисту прав дітей; реалізація державної політики у сфері здійснення державного контролю за дотриманням прав дітей.

Завдання Нацсоцслужба з питань захисту прав дітей такі:

- забезпечує збір, узагальнення статистичної звітності щодо дотримання прав дітей, у тому числі дітей-сиріт, дітей, позбавлених батьківського піклування та осіб з їхнього числа, дітей з інвалідністю;
 - проводить аналіз стану дотримання прав дітей, у тому числі дітей-сиріт, дітей, позбавлених батьківського піклування та осіб з їхнього числа;
 - узагальнює відомості щодо проблемних питань у системі охорони дитинства з подальшою передачею інформаційно-аналітичних матеріалів до Мінсоцполітики;
 - забезпечує координацію реалізації положень Конвенції ООН про права дитини, інших міжнародних документів, ратифікованих Україною;
 - проводить інформаційно-роз'яснювальну роботу та консультації з питань застосування законодавства у сфері захисту прав дітей;
 - вносить до системи централізованого обліку дані про дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, які можуть бути усиновлені, а також про іноземців та громадян України, які проживають за межами України, – кандидатів в усиновлювачі та про дітей, усиновлених ними;
 - веде облік дітей, які опинились у складних життєвих обставинах, дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, усиновлених дітей, а також дітей, влаштованих до прийомних сімей, дитячих будинків сімейного типу, сімей патронатних вихователів, закладів, які здійснюють інституційний догляд і виховання дітей;
 - проводить роботу із захисту прав дітей, запобігання дитячій безпритульності та бездоглядності, організації соціально-психологічної реабілітації найбільш уразливих категорій дітей;
 - надає згоду на виїзд груп, до складу яких входять діти з різних регіонів України, у тому числі з районів проведення антитерористичної операції, здійснення заходів із забезпечення національної безпеки та оборони, відсічі і стримування збройної агресії РФ у Донецькій та Луганській областях;
 - з питань соціальної роботи і надання соціальних послуг: здійснює управління системою соціальної роботи та надання соціальних послуг, зокрема: координує заходи з виявлення сімей/осіб, які перебувають у складних життєвих обставинах, надання їм соціальні послуги, забезпечення соціального супроводу таких сімей з дітьми.
- Нацсоцслужба з питань соціального захисту внутрішньо переміщених осіб забезпечує координацію та методологічний супровід діяльності місцевих органів

виконавчої влади, органів місцевого самоврядування щодо соціального захисту внутрішньо переміщених дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, осіб з їхнього числа, дотримання вимог законодавства під час встановлення опіки чи піклування над дітьми-сиротами та дітьми, позбавленими батьківського піклування, їх усиновлення, застосування інших передбачених законодавством форм влаштування дітей, проводить роботу із соціальної підтримки внутрішньо переміщених сімей з дітьми, над якими встановлено опіку чи піклування, прийомних сімей, сімей патронатних вихователів, дитячих будинків сімейного типу.

Вважаємо, що існує також четвертий рівень системи центральних органів виконавчої влади, до якого належать місцеві державні адміністрації, які здійснюють виконавчу владу в областях і районах, містах Києві та Севастополі та є місцевими органами виконавчої влади і входять до системи органів виконавчої влади. Відповідно до ст. 13 Закону України "Про місцеві державні адміністрації" [12] до відання місцевих державних адміністрацій у межах і формах, визначених Конституцією і законами України, належить вирішення питань науки, освіти, культури, охорони здоров'я, фізкультури і спорту, сім'ї, жінок, молоді та дітей. Також у ст. 23 Закону України "Про місцеві державні адміністрації" передбачено, що місцева державна адміністрація здійснює згідно із законодавством комплекс заходів з надання допомоги особам та сім'ям з дітьми, які перебувають у складних життєвих обставинах, утримання і виховання дітей, які перебувають у складних життєвих обставинах.

Принцип поділу влади на три "галузі (гілки)" не абсолютний. Його не слід сприймати як догму і не враховувати реальні зміни, що відбулися в системі державної влади після його проголошення і конституційного закріплення. У більшості конституційних держав, у яких принцип поділу влади покладений в основу організації державної влади, є державні органи, котрі формально не належать до жодної із класичних галузей влади. Вчені також виділяють додаткову гілку влади – контрольно-наглядову [6, с. 173]. Контрольно-наглядова система органів – це система органів, що повноважна здійснювати контроль і нагляд за додержанням законів у діяльності інших державних органів. Цю систему становлять: прокуратура, Уповноважений Верховної Ради України з прав людини, Уповноважений Президента України з прав дитини тощо.

Вагоме значення серед державних інститутів у сфері захисту дітей під час збройних конфліктів відіграє Уповноважений Верховної Ради України з прав людини (далі – Уповноважений). Функціонування інституту омбудсмена є важливим елементом системи правового захисту прав і свобод особи, що забезпечує рівність та справедливість у суспільстві. Як політико-правовий інститут захисту прав людини омбудсман є необхідною формою розвитку та зміцнення демократії, оскільки забезпечує взаємозв'язок між особою та державними інституціями, захищає права і свободи громадян від їх порушень з боку владних структур, а також відновлює їх у визначеному законом порядку [13, с. 64]. Першовитоком цього зазначеного вище інституту є Швеція 1809 року, де вперше було запроваджено посаду омбудсмена.

Згідно з визначенням Міжнародної асоціації юристів "омбудсман – це служба, яка передбачена конституцією або актом законодавчої влади, що очолюється незалежною публічною посадовою особою високого рангу, є відповідальною перед законодавчою владою, отримує скарги від потерпілих осіб на державні органи, службовців, наймачів або діє за власним баченням та повноважена

проводити розслідування, рекомендувати коректуючі дії, представляти доповіді" [14, с. 42]. Відповідно до ст. 13 Закону України "Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини" [15] серед визначених прав Уповноваженого до його компетенції належить і захист прав дітей, як у судовому порядку, так і в інших державних установах. У Секретаріаті Уповноваженого діє окремий структурний підрозділ – Управління з дотримання прав дитини та сім'ї. Основним завданням Управління є забезпечення реалізації повноважень Уповноваженого у сфері здійснення парламентського контролю за дотриманням прав дитини. Зокрема, управління відповідно до покладених на нього завдань здійснює моніторинг дотримання прав людини і громадянина у сфері захисту прав дитини та сім'ї; бере участь у підготовці проєктів конституційних подань Уповноваженого, готує проєкти подань до державних органів та органів місцевого самоврядування, громадських об'єднань, підприємств, установ та організацій, незалежно від їхніх форм власності та посадових і службових осіб щодо усунення виявлених і запобігання порушенням прав та свобод людини і громадянина; організовує й бере участь у перевірках стану дотримання прав дитини та сім'ї державними органами, органами місцевого самоврядування, підприємствами, установами, організаціями незалежно від форми власності тощо [16].

Поширеним інститутом в європейських державах є інститут уповноваженого з прав дитини. Першою країною, яка в 1981 р. згідно з актом парламенту "Про омбудсману у справах дітей" створила цей інститут, є Норвегія, тому вона є яскравим зразком дотримання та заохочення прав дітей. Зазначене відомство отримало широкі повноваження, відповідно до яких йому доручалося сприяти захисту і представляти інтереси дітей перед органами державної влади або керівництвом приватних компаній та організацій і спостерігати за умовами, у яких ростуть і розвиваються діти. Омбудсман надає консультативні та правозахисні послуги для дітей з усіх галузей права. Він має право доступу до всіх документів з усіх справ, що стосуються дітей і розглядаються органами державної влади, а також доступу до державних установ. Подібне відомство було створено в Ісландії в 1995 р. Перед омбудсманом поставлено завдання полегшувати долю дітей і наглядати за дотриманням їхніх інтересів, потреб і прав. Цей орган наділений повноваженнями розслідувати дії організацій або їхніх посадовців, що завдають шкоди правам, потребам та інтересам дітей. Омбудсман працює незалежно від виконавчої влади [17, с. 98]. В Австрії прийнятий у 1989 р. закон про захист інтересів молоді передбачає створення системи представництва Омбудсменів на місцях для консультування молоді до 18 років і надання допомоги у випадку конфліктів з органами соціального забезпечення та освіти [17, с. 99].

Зазначений інститут почав формуватися в Україні з 2011 р., коли в Адміністрації Президента України було введено посаду – Уповноважений Президента України з прав дитини. Посада Уповноваженого Президента України не передбачає формальних владних повноважень, вона не закріплена в Конституції України чи законодавчих актах. Уповноважений діє на підставі положень, що затверджуються главою держави. На думку Л. Голяк, головна мета уповноваженого полягає в тому, щоб діяти як посередник між певною групою населення та державними органами чи органами місцевого самоврядування [18, с. 587].

Указом Президента України № 811/2011 від 11.08.2011 р. було затверджено Положення про

Уповноваженого Президента України з прав дитини [19]. Відповідно до вказаного вище Положення Уповноважений Президента України з прав дитини забезпечує здійснення Президентом України конституційних повноважень щодо забезпечення додержання конституційних прав дитини, виконання Україною міжнародних зобов'язань у цій сфері. Основними завданнями Уповноваженого є: постійний моніторинг додержання в Україні конституційних прав дитини, виконання Україною міжнародних зобов'язань у цій сфері та внесення в установленому порядку Президенту України пропозицій щодо припинення і запобігання повторенню порушень прав і законних інтересів дитини; здійснення заходів, спрямованих на захист і відновлення порушених прав та законних інтересів дитини, інформування громадськості про такі заходи та їхні результати тощо. Проте цей Указ втратив чинність на підставі Указу Президента України № 489/2021 від 27.09.2021 р. [20].

Станом на сьогодні з метою розширення гуманітарних аспектів діяльності інституту уповноважених Президента України ухвалено рішення про трансформацію роботи за відповідними напрямками та розширення функціональних можливостей наявних посад. Замість звичних уповноважених тепер працюватимуть радники – уповноважені Президента України. Однак до сьогодні не затверджено положення, у якому було б визначено основні завдання, права та обов'язки Радника – уповноваженого Президента України з прав дитини та дитячої реабілітації, а також порядок взаємодії з групами населення та державними органами чи органами місцевого самоврядування.

Варто зазначити, що з моменту введення воєнного стану в Україні розпочато роботу зі створення консультативно-дорадчих органів. Зокрема, створено Координаційний штаб з питань захисту прав дитини в умовах воєнного стану [21], який є тимчасовим консультативно-дорадчим органом КМ України й утворюється з метою сприяння координації діяльності центральних і місцевих органів виконавчої влади, інших державних органів, органів місцевого самоврядування з питань захисту прав дитини в умовах воєнного стану. У тому числі, створена Національна рада України з відновлення України від наслідків війни [22], яка є консультативно-дорадчим органом при Президенті України. Одним із напрямів роботи зазначеного вище органу є захист прав дітей та повернення дітей, які тимчасово переміщені за кордон. Проте нормативно-правові акти, якими закріплені положення про діяльність вищевказаних консультативно-дорадчих органів, містять лише вказівки на заходи захисту дітей під час збройних конфліктів, не передбачаючи при цьому конкретних механізмів їх реалізації.

Висновки. Підсумовуючи викладене, можна дійти висновку, що система органів державної влади у сфері захисту дітей під час збройних конфліктів є досить розгалуженою і містить велику кількість різних за своєю компетенцією державних органів. Державні органи, які здійснюють захист дітей під час збройних конфліктів, представлені в усіх гілках влади, зокрема, законодавча влада – це Верховна Рада України, до компетенції якої належить закріплення основ охорони дитинства.

Виконавча влада представлена цілою системою органів виконавчої влади, які наділені компетенцією у сфері захисту дітей під час збройних конфліктів. На підставі функціонального підходу можна виділити чотири рівні в системі центральних органів виконавчої влади у сфері захисту дітей під час збройних конфліктів, яка має:

I рівень – Кабінет Міністрів України;

II рівень – міністерства України (Міністерство соціальної політики, Міністерство з питань реінтеграції тимчасово окупованих територій);

III рівень – державні служби, державні інспекції, державні агентства, незалежні регулятори та органи зі спеціальним статусом (Національна соціальна сервісна служба);

IV рівень – місцеві державні адміністрації.

Виокремлення чіткої системи органів виконавчої влади, безумовно, є позитивним кроком для всіх сфер суспільного життя. Однак з розглянутих положень про центральні органи виконавчої влади вбачається, що в них велика кількість державних органів наділена компетенцією здійснення захисту дітей під час збройних конфліктів, і не передбачено при цьому конкретних механізмів їхньої реалізації. Окрім того, у системі центральних органів виконавчої влади не визначено головний орган у сфері захисту дітей під час збройних конфліктів. Наявність у системі центральних органів виконавчої влади головного органу у сфері захисту дітей під час збройних конфліктів, на нашу думку, дозволить чітко визначити державно-правову політику у вказаній сфері і створити сприятливі умови для забезпечення належного захисту під час збройних конфліктів.

Контрольно-наглядова система органів у сфері захисту дітей під час збройних конфліктів представлена Уповноваженим Верховної Ради України з прав людини та Радником – уповноваженим Президента України з прав дитини та дитячої реабілітації. Питання компетенції Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини врегульовано Законом України "Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини". Але на сьогодні відсутній нормативно-правовий акт, який врегульовував би питання та сферу діяльності Радника – уповноваженого Президента України з прав дитини та дитячої реабілітації, що на практиці може призвести до дублювання та неузгодженості дій з іншими державними інституціями у сфері захисту дітей під час збройних конфліктів.

Список використаних джерел

1. Міністерство соціальної політики України. URL: <https://www.msp.gov.ua/news/21933.html> (дата звернення: 29.07.2022).
2. РФ "передала" 108 українських дітей-сиріт з Донбасу російським сім'ям. URL: <https://lifepravda.com.ua/society/2022/07/19/249602/> (дата звернення: 29.07.2022).
3. Національна стратегія у сфері прав людини : Указ Президента України від 24.03.2021 № 119/2021. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/119/2021#n13> (дата звернення: 29.07.2022).
4. Конституція України : Закон України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР // Відомості Верховної Ради України, 1996. № 30. Ст. 141.
5. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Верховного Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статей 19, 42 Закону України "Про Державний бюджет України на 1999 рік" (справа про фінансування судів) : Рішення від 24 червня 1999 р. № 6-рп/1999. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/main/v006p710-99?lang=en#Text> (дата звернення: 29.07.2022).
6. Скакун О.Ф. Теорія права і держави : підручник. Київ : Алерта, 2017. 528 с.
7. Ярмистий М. Оптимізація системи центральних органів виконавчої влади: вища ефективність управління // Буковинський вісн. держ. служби та місцевого самоврядування, 2010. № 4. С. 21.
8. Про Кабінет Міністрів України : Закон України від 27.02.2014 № 794-VII // Відомості Верховної Ради України, 2014. № 13. Ст. 222.
9. Про затвердження Положення про Міністерство соціальної політики України : постанова Кабінету Міністрів України від 17 червня 2015 р. № 423. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/423-2015-%D0%BF#Text> (дата звернення: 29.07.2022).
10. Деякі питання Міністерства з питань реінтеграції тимчасово окупованих територій : постанова Кабінету Міністрів України від 8 червня 2016 р. № 376. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/376-2016-%D0%BF#Text> (дата звернення: 29.07.2022).

11. Деякі питання Національної соціальної сервісної служби України : постанова Кабінету Міністрів України від 26 серпня 2020 р. № 783. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/783-2020-%D0%BF#n44> (дата звернення: 29.07.2022).

12. Про місцеві державні адміністрації : Закон України від 09.04.1999 586-XIV // Відомості Верховної Ради України, 1999. № 20-21. Ст. 190.

13. Косілова О.І. Сучасний стан і тенденції розвитку інституту омбудсмена у світі та в Україні // Правова інформатика, 2013. № 4(40). С. 62–71.

14. Мануїлова К.В. Інститут омбудсмена в децентралізованих країнах ЄС: досвід для України // Аспекти публічного управління. Теорія та історія публічного управління, № 1-2 (27-28) січень-лютий 2016. С. 42–50.

15. Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини : Закон України від 23.12.1997 р. № 776/97-ВР // Відомості Верховної Ради України, 1998. № 20. Ст. 99.

16. Управління з дотримання прав дитини та сім'ї. URL: <https://ombudsman.gov.ua/uk/zagalna-informaciya-pd> (дата звернення: 29.07.2022).

17. Обушко В.В. Омбудсман з прав дитини в зарубіжних країнах: досвід для України : мат-ли наук. семінару // Актуальні проблеми державотворення, правотворення та правозастосування, 2018. ДДУВС, 08.12.2018. С. 98-99.

18. Голяк Л.В. Поняття та види спеціалізованих омбудсманів // Митна справа, 2011. № 6. С. 585–591.

19. Питання Уповноваженого Президента України з прав дитини : Указ Президента України від 11.08.2011 р. № 811/2011. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/811/2011#Text> (дата звернення: 29.07.2022).

20. Про визнання такими, що втратили чинність, деяких указів Президента України : Указ Президента України від 27.09.2021 р. № 489/2021. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/489/2021#n5> (дата звернення: 29.07.2022).

21. Про утворення Координаційного штабу з питань захисту прав дитини в умовах воєнного стану : постанова Кабінету Міністрів України від 17 березня 2022 р. № 302. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/302-2022-%D0%BF#Text> (дата звернення: 29.07.2022).

22. Питання Національної ради з відновлення України від наслідків війни : Указ Президента України 21 квітня 2022 р. № 266/2022. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/266/2022#Text> (дата звернення: 29.07.2022).

References

1. Ministry of Social Policy of Ukraine. <https://www.msp.gov.ua/news/21933.html>. [In Ukrainian].
2. The Russian Federation "handed over" 108 Ukrainian orphans from Donbas to Russian families. <https://lifepravda.com.ua/society/2022/07/19/249602/>. [In Ukrainian].
3. National strategy in the field of human rights. (2021). Decree of the President of Ukraine. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/119/2021#n13>. [In Ukrainian].
4. Constitution of Ukraine (1996). The Law of Ukraine. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>. [In Ukrainian].
5. Decision of the Constitutional Court of Ukraine in the case on the constitutional submission of the Supreme Court of Ukraine on compliance with the Constitution of Ukraine (constitutionality) of the provisions of Articles 19, 42 of the law of Ukraine "On the State Budget of Ukraine for 1999" (the case on the financing of courts) : Decision on 24.06.1999 № 6-рп/1999. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/main/v006p710-99?lang=en#Text>. [In Ukrainian].
6. Skakun, O.F. (2017). Theory of law and the state : Textbook. Kyiv. [In Ukrainian].
7. Yarmystyi, M. (2010). Optimization of the system of central executive bodies: higher management efficiency. *Bukovinian Bulletin of Civil Service and Local Self-Government*, 4, 21. [In Ukrainian].
8. On the Cabinet of Ministers of Ukraine. (2014). The Law of Ukraine. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/794-18#Text>. [In Ukrainian].
9. On approval of the Regulation on the Ministry of Social Policy of Ukraine. (2015). Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/423-2015-%D0%BF#Text>. [In Ukrainian].
10. Some issues of the Ministry for Reintegration of the Temporarily Occupied Territories. (2016). Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/376-2016-%D0%BF#Text>. [In Ukrainian].
11. Some issues of the National Social Service Service of Ukraine. (2020). Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/783-2020-%D0%BF#n44>. [In Ukrainian].
12. On local state administrations. (1999). The Law of Ukraine. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/586-14#Text>. [In Ukrainian].
13. Kosilova, O.I. (2013). Current state and trends of development of the Ombudsman Institution in the world and in Ukraine. *Legal Informatics*, 4(40), pp. 62-71. [In Ukrainian].
14. Manuilova, K.V. (2016). Institute of the Ombudsman in decentralized EU countries: experience for Ukraine. Aspects of public administration. Theory and History of Public Administration, 1-2 (27-28) January-February, pp. 42-50. [In Ukrainian].

15. On the Commissioner for Human Rights of the Verkhovna Rada of Ukraine. (1997). The Law of Ukraine. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/776/97-%D0%B2%D1%80#Text>. [In Ukrainian].

16. Office for the Rights of the Child and the Family. <https://ombudsman.gov.ua/uk/zagalna-informaciya-pd>. [In Ukrainian].

17. Obushko, V.V. (2018). Ombudsman for children's rights in foreign countries: experience for Ukraine. Actual problems of state-building, law-making and law enforcement. Materials of the scientific seminar (DSUIA, 08.12.2018), pp. 98-99. [In Ukrainian].

18. Golyak, L.V. (2011). Concept and types of specialized ombudsmen. Customs, 6, 585-591. [In Ukrainian].

19. Questions of the Commissioner of the President of Ukraine for Children's Rights. (2011). Decree of the President of Ukraine. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/811/2011#Text>. [In Ukrainian].

20. On the recognition of some decrees of the President of Ukraine as invalid. (2021). Decree of the President of Ukraine. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/489/2021#n5>. [In Ukrainian].

21. On the establishment of the Coordination Headquarters for the Protection of the Rights of the Child under Martial Law. (2022). Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/302-2022-%D0%BF#Text>. [In Ukrainian].

22. Issues of the National Council for the Restoration of Ukraine from the Consequences of the War. (2022). Decree of the President of Ukraine. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/266/2022#Text>. [In Ukrainian].

Надійшла до редколегії 18.07.22

K. Chepkova, PhD of Law

ORCID ID 0000-0002-5219-093X

Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

PUBLIC AUTHORITIES AS SUBJECTS OF LEGAL RELATIONS IN THE FIELD OF CHILD PROTECTION DURING ARMED CONFLICTS

The article analyzes the issue of competence of state authorities as subjects of legal relations in the field of child protection during armed conflicts. Based on the functional division of state power, the author considered the structure of state authorities in the field of child protection during armed conflicts. Thus, the author stated that the only body of legislative power in Ukraine is the parliament – Verkhovna Rada of Ukraine. According to the Constitution of Ukraine, the foundations of social protection, childhood protection, upbringing, education, culture and health care are determined exclusively by the laws of Ukraine. The executive branch of government is represented by a number of state authorities. First of all, it is the Cabinet of Ministers of Ukraine. Based on the functional approach, a four-level system of central executive authorities in the field of child protection during armed conflicts is proposed, which includes: Level I – Cabinet of Ministers of Ukraine; Level II – ministries of Ukraine (Ministry of Social Policy, Ministry of Reintegration of Temporarily Occupied Territories); Level III – state services, state inspections, state agencies, independent regulators and bodies with special status (National Social Service Service); IV level – local state administrations. The author also analyzed the system of control and supervisory bodies in the field of child protection during armed conflicts. There are the Ukrainian Parliament Commissioner for Human Rights and the Authorized Adviser to the President of Ukraine on Children's Rights and Child. It is pointed out that there is no normative legal act that would regulate the issues and scope of activity of the Adviser Authorized President of Ukraine on Children's Rights and Child Rehabilitation, which in practice may lead to duplication and inconsistency of actions with other state institutions in the field of child protection during armed conflicts. Attention has been drawn to the tendency to create a number of consultative and advisory bodies whose competence includes the protection of children during armed conflicts, namely the Coordination Headquarters for the Protection of Children's Rights in Martial Law and the National Council of Ukraine for the Recovery of Ukraine from the Consequences of War, which is consultative advisory body under the President of Ukraine.

Keywords: child, protection of children during armed conflicts, state authorities, state authorities in the field of protection of children during armed conflicts.

ГЕОПРОСТОРОВА ПІДТРИМКА

УДК 355+004.65

DOI: <https://doi.org/10.17721/1728-2217.2022.51.81-84>Н. Литвиненко, канд. техн. наук, ст. наук. співроб.
n123n@ukr.net

ORCID ID 0000-0002-2203-2746

Scopus ID: 57090950400,

О. Коренець, канд. геогр. наук

korenetsaleksandr@gmail.com

ORCID ID 0000-0001-6352-9591

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

ДОЦІЛЬНІСТЬ ВИКОРИСТАННЯ ПОЛЬОВОГО ГЕОІНФОРМАЦІЙНОГО ПЛАНШЕТА ДЛЯ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ГЕОПРОСТОРОВОЇ ПІДТРИМКИ ВІЙСЬК (СИЛ)

Збройна агресія російської федерації проти України, а також необхідність реформування сектору оборони держави, мають стати головними факторами створення сучасної системи геопросторової підтримки ЗСУ. Важливою складовою якісної та своєчасної геопросторової підтримки ЗСУ є чітка організація виконання всього комплексу топографо-геодезичних та навігаційних робіт у польових умовах за допомогою сучасних пристроїв збору, обробки та зберігання геопросторових даних, одним з яких є польовий геоінформаційний планшет, використання якого може значно підвищити оперативність та якість виконання завдань за призначенням. Сьогодні в різних галузях державного управління, виробництва і сфери послуг значного поширення набули мобільні геоінформаційні системи, що призначені для створення, редагування та актуалізації електронних карт і баз даних у польових умовах в режимі реального часу; інвентаризації, обслуговування матеріальних активів; документування обставин подій екстремними службами; просторового аналізу і прийняття рішень тощо. Запропоновано основні функціональні можливості геоінформаційного польового планшета відповідно до основних завдань топогеодезичного та навігаційного забезпечення військ (сил): визначення точного геоположення; створення, редагування й актуалізація цифрових карт і баз даних у польових умовах в режимі реального часу; виконання основних картометричних та геодезичних задач; нанесення бойової обстановки та розвідданих цілей (об'єктів) противника на цифрову карту місцевості; візуалізація цифрових моделей місцевості в тривимірному просторі разом з об'єктами оперативної обстановки; забезпечення доступу до геоінформаційного порталу тощо. Польовий геоінформаційний планшет має бути сумісним з існуючими та перспективними системами (засобами) управління і використовувати спеціалізоване програмне забезпечення для виконання завдань за призначенням.

Ключові слова: польовий геоінформаційний планшет, геопросторова підтримка військ (сил), цифрова карта, електронна карта, геопортал.

Постановка проблеми. Сучасні умови підготовки та ведення бойових дій, які підтверджені перебігом подій щодо відсічі та стримування збройної агресії російської федерації, зумовлюють необхідність створення сучасної системи геоінформаційного забезпечення ЗСУ, яка буде спроможна гарантовано виконувати завдання щодо геопросторової підтримки військ (сил) у різних умовах обстановки та забезпечити взаємосумісність зі збройними силами країн-членів НАТО. Згідно з нормативними документами геопросторова (топогеодезична та навігаційна) підтримка ЗСУ – це комплекс взаємопов'язаних організаційних і практичних заходів, які здійснюються для задоволення потреб ЗС України в усіх видах геопросторових даних (геопросторової інформації), необхідних для вивчення та оцінки місцевості під час прийняття рішень, планування, підготовки і проведення операцій (бойових дій), організації управління та взаємодії, створення сприятливих умов для постійного і об'єктивного визначення місць розташування наземних, повітряних, надводних і підводних керованих рухомих об'єктів військового призначення й ефективного застосування зброї та бойової техніки [1, 2].

Зростаючі можливості використання перспективних інформаційних технологій у військовій сфері змушують переглянути традиційні підходи до використання засобів та методів сумісного аналізу наявної інформації щодо дій військ (сил). Зростаюча динаміка ведення збройної боротьби та великий обсяг інформації, яка підлягає аналізу, призводить до того, що людина вже не в змозі за дуже короткий час провести аналіз необхідного обсягу інформації та прийняти зважене рішення. За цих обставин виникає

необхідність застосування нових технологій управління силами та засобами збройних сил для аналізу та прийняття рішень, відображення ситуацій, що склалася. Вони дають можливість прогнозувати можливі варіанти розвитку подій та пропонувати командирам будь-якого рівня різні шляхи досягнення оптимального результату.

Важливою складовою якісного і своєчасного виконання завдань геопросторової підтримки ЗСУ є чітка організація виконання всього комплексу топографо-геодезичних і навігаційних робіт у польових умовах з використанням сучасних приладів збору, обробки та зберігання геопросторових даних за допомогою сучасних пристроїв, одним з яких є польовий геоінформаційний планшет, за допомогою якого оперативно та якісно можна виконувати завдання за призначенням безпосередньо на місцевості.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. На сьогодні в різних галузях державного управління, виробництва і сфери послуг значного поширення набули мобільні геоінформаційні системи – картографічні додатки для мобільних пристроїв (смартфонів, планшетів), що призначені для створення, редагування й актуалізації електронних карт та баз даних у польових умовах в режимі реального часу; інвентаризації, обслуговування матеріальних активів; документування обставин подій екстремними службами; просторового аналізу і прийняття рішень. В арміях провідних країн світу активно використовуються спеціалізовані планшети для виконання відповідних завдань [3, 4]. Варіанти їхнього використання включають програмні рішення для датчиків на полі бою, розвідки (С4I), систем керування військами, що забезпе-

чують достатній контроль (С2) для командирів, включаючи розташування дружніх та ворожих сил і доступні їм засоби. Також планшети можуть бути основним інтерфейсом для сучасних систем зв'язку, включаючи програмні радіостанції, які здатні передавати як зашифрований голосовий зв'язок, так і відео [3].

В Україні існують зразки компактних цифрових пристроїв для роботи з геоданими. Наприклад, підприємство "Оризон-Навігація" розробило цілий ряд малогабаритних персональних комп'ютерів (МПК) "Карат", які призначені для рішення комунікаційних, інформаційних і розрахункових тактичних задач на основі навігаційних визначень місцезнаходження користувача, швидкості і напрямку руху, точного часу та інших навігаційних параметрів за сигналами космічних навігаційних систем GLONASS і GPS та інформаційного обміну за допомогою засобів радіозв'язку [5]. МПК "Карат" як елемент автоматизованої системи управління тактичної ланки керування сухопутних військ і сил спеціальних операцій можна використовувати для підвищення інформаційного взаємозв'язку всередині підрозділу, координації дій військовослужбовців з боку командира підрозділу на основі забезпечення автоматизованою системою обробки даних, двосторонньої передачі інформації і команд управління [5]. Проте на сьогодні немає офіційної інформації про прийняття на озброєння цього пристрою та забезпечення ним підрозділів ЗСУ.

Успішним прикладом використання вітчизняних програмно-технічних рішень є програмний комплекс "Кропива", який розроблений та широко використовується під час бойових дій для підвищення ефективності ураження цілей за рахунок автоматизації процесів управління вогнем артилерії шляхом поєднання апаратних і програмних засобів, картографічного забезпечення, автоматизації розрахунків, а також передачі команд та цілевказівок через цифрові канали зв'язку. За класифікацією, прийнятою в країнах НАТО, "Кропива" є системою типу С2. Систему можна під'єднати до будь-якого планшета, який працює на базі Android, встановивши спеціальну прошивку. При цьому для керування та передачі команд "Кропива" використовує короткохвильові та цифрові радіостанції, сумісні зі стандартами захищеного зв'язку військ НАТО. Цей комплекс сумісний з іншими каналами зв'язку, включно із оптоволоконними та супутниковими мережами [6].

Аналіз ефективного використання портативних пристроїв і спеціалізованого програмного забезпечення збройними силами як в Україні, так і в провідних країнах світу, дає підстави стверджувати про необхідність науково обґрунтувати використання польового геоінформаційного планшета для забезпечення геопросторової підтримки військ (сил), навігації, цілевказання, розвідки тощо.

Метою статті є обґрунтування доцільності використання польового геоінформаційного планшета, а саме:

- визначення основних функцій цього пристрою;
- визначення основних завдань, які будуть вирішуватись за допомогою геоінформаційного польового планшета;
- визначення вимог до програмного забезпечення та інформаційної сумісності із системами управління військами;
- визначення основних вимог щодо захисту відповідно до стандартів захисту електронних пристроїв.

Виклад основного матеріалу дослідження. Забезпечення геопросторовими даними здійснюється відповідно до умов обстановки. Вибір способу виконання цього завдання залежить від замислу операції (бойових дій), складу та спроможностей військових частин (підрозділів), завдань, які треба виконати, характеру місцевості, оперативного забезпечення противника та інших умов. Відповідно до керівних документів основними завданнями геопросторової підтримки військ (сил) в операціях (бойових діях) є:

- створення (поповнення) запасів топографічних, цифрових, електронних і спеціальних карт і каталогів координат геодезичних пунктів відповідно до поставлених завдань та забезпечення ними штабів і військ (сил) у встановлені строки;
- підготовка вихідних астрономо-геодезичних і гравіметричних даних у позиційних районах ракетних військ, артилерії, військ протиповітряної оборони, на аеродромах (майданчиках) базування авіації, безпілотних засобів і доведення їх до відповідних штабів з'єднань і військових частин;
- оперативне виправлення топографічних карт, виготовлення і видання спеціальних карт, фотодокументів про місцевість та забезпечення ними штабів і військ (сил);
- видання спеціальних карт і бойових графічних документів по оригіналах і заявках управлінь (відділів) штабів органів військового управління;
- підготовка і доведення до штабів військ (сил) вихідної навігаційної інформації [1].

Описані вище основні завдання геопросторової підтримки військ (сил) і сучасні методи проведення топографо-геодезичних та навігаційних робіт у польових умовах визначають функціональні можливості геоінформаційного польового планшета, а саме:

1) визначення точного геоположення, використовуючи системи супутникового позиціонування GPS, GLONASS, Beidou. Для виконання навігаційних і розрахункових завдань планшет має підтримувати такі системи координат:

- світову геодезичну систему координат WGS-84 (у географічних і прямокутних координатах у проєкції UTM);
- державну геодезичну референтну систему координат УСК-2000 (у географічних і прямокутних координатах у проєкції Гаусса-Крюгера);
- систему координат СК-42;
- систему цілевказання НАТО MGRS.

А також системи висот:

- Балтійську систему висот 1977 р.;
 - загальноземну еліпсоїдальну систему висот WGS-84;
- 2) створення, редагування та актуалізація цифрових карт і баз даних у польових умовах у режимі реального часу. Ця функція реалізовується шляхом додавання нових і редагування наявних цифрових даних (зміна геометрії об'єктів та інформації про них) і має виконуватися за допомогою інструментальної панелі програмного забезпечення. Також має бути реалізована можливість додавання растрових даних (супутникових знімків, відсканованих копій топографічних карт на район виконання робіт, планів населених пунктів тощо), а також під'єднання до відображення нових джерел (ресурсів) даних (напр., публічної кадастрової карти України, цифрових моделей місцевості тощо);

3) виконання основних картометричних і геодезичних задач. За допомогою планшета по картах та інших геоображеннях можна виконати такі типові аналітичні операції:

- визначення координат точок: у векторному поданні геодезичні координати визначаються і подаються користувачу у 60-ковій системі числення та метричній системі з необхідною точністю; при растровому поданні геодезичні координати визначаються координати центральної точки комерки растра;

- вимірювання відстаней: за найкоротшою прямою без урахування сферичності земної поверхні, за заданим маршрутом з використанням точок повороту, за заданим маршрутом з урахуванням нерівностей рельєфу;

- вимірювання довжини лінії або периметра полігона;
- вимірювання площ як з урахуванням, так і без урахування сферичності поверхні Землі;

- обчислення дирекційних кутів;
- створення профілю висот, за допомогою якого можна визначити пряму видимість до цілі;

4) виконання навігаційних функцій, що містять:

- відображення, реєстрацію і контроль параметрів місцезнаходження та руху взаємодіючих об'єктів на цифровій карті місцевості відповідного масштабу;

- планування маршрутів з урахуванням оперативно-тактичних завдань у графічному та табличному виглядах;

- визначення азимуту, відстані, часу руху та часу прибуття до точки, що очікується, рекомендованої швидкості руху;

- використання збережених параметрів для відтворення руху об'єкта в заданому масштабі часу;

5) нанесення бойової обстановки та розвідданих цілей (об'єктів) противника на цифрову карту місцевості з використанням електронних бібліотек умовних знаків, прийнятих у збройних силах країн-членів НАТО для нанесення тактичної (оперативної) обстановки;

6) візуалізація цифрових моделей місцевості в тривимірному просторі разом з об'єктами оперативної обстановки;

7) забезпечення доступу до геоінформаційного порталу з метою використання базових наборів геопросторових даних (картографічний сервіс електронних (цифрових) карт, картографічний сервіс матеріалів дистанційного зондування Землі) та профільних наборів геопросторових даних з реалізацією можливості їх завантаження (оновлення).

До військових планшетів традиційно висуваються вимоги щодо захисту відповідно до стандартів захисту електронних пристроїв. Польовий геоінформаційний планшет має експлуатуватися за різних погодних умов та мати відповідний рівень захисту від пилу та вологи – не нижче IP67 (абсолютна пилонепроникність усередину конструкції, захист від повного або часткового занурення під воду на глибину до 1 м протягом 30 хв), а також відповідати військовому стандарту НАТО MIL-STD-810G/H щодо захисту (стандарт сертифікації військової техніки як готової за допомогою системи випробувань, що імітують різні умови навколишнього середовища, включаючи удари, вібрацію тощо). Щодо програмної платформи планшета, на нашу думку, оптимальним варіантом є комплексне використання програмних продуктів як вітчизняного виробництва, так і програмного забезпечення, яке використовується в арміях країн НАТО. Одним із програмних рішень є програмне забезпечення,

реалізоване на основі пакета розробника ESRI для мобільних засобів (ArcGIS Runtime, Collector for ArcGIS, ArcPad). Такі програмні рішення призначені для виконання польових задач, розширюють можливість використання ArcGIS на пристроях Android і iOS та використовують архітектуру веб-сервісів для синхронізації даних.

Польовий геоінформаційний планшет має бути сумісним із сучасними та перспективними системами (засобами) управління. Основні вимоги до сумісності такі:

- здатність виконувати завдання за призначенням автономно або в інтеграції з іншими системами (комплексами) ЗСУ;

- забезпечення автоматичної консолідації та інформаційної цілісності в рамках географічно розподілених даних;

- здатність здійснювати взаємний обмін геопросторовими даними, які створюються топографічною службою ЗСУ (векторні бази даних, растрові карти, цифрові моделі рельєфу, ортофотоплани та дані ДЗЗ), з геопорталом, який є геоінформаційною підсистемою автоматизованої системи управління ЗС України (АСУ ЗСУ) у режимі реального часу;

- забезпечення сумісності автоматизованих систем і засобів автоматизації АСУ ЗСУ, одним з яких є польовий геоінформаційний планшет, з іншими подібними системами в частині просторово розподіленої інформації за умов виконання завдань у складі коаліції військ (сил).

Висновки. Таким чином, наявність і використання у підрозділах геоінформаційного польового планшета з протиударним та вологозахисним корпусом, графічним інтерфейсом для відображення геопросторових даних дозволить значно підвищити оперативність та ефективність виконання як завдань щодо геопросторової підтримки військ (сил), так і завдань за призначенням частинами та підрозділами ЗСУ.

Список використаних джерел

1. Доктрина з геопросторової підтримки: наказ нач-ка Генштабу ЗСУ від 27.10.2020 р. Київ, 2020. 36 с.
2. Настанова "Підготовка геопросторових даних": наказ командувача Сил підтримки ЗСУ від 18.12.2020 р. № 99. Київ, 2020. 48 с.
3. DT Research Rugged Tablets. URL: <https://dtresearch.com/blog/2020/04/09/dt-research-rugged-tablets-the-navys-best-resource-on-base-and-in-the-field/> (дата звернення: 10.08.2022).
4. What the military looks for in a rugged tablet. URL: <https://blog.junipersys.com/what-the-military-looks-for-in-a-rugged-tablet/> (дата звернення: 05.08.2022).
5. Малогабаритний персональний комп'ютер "Карат". URL: <https://orizon-navigation.ua/product/aparatura-dlya-spetsialnih-zastosovan/mpk-karat/> (дата звернення: 09.08.2022).
6. Програмний комплекс "Кропива": посібник користувача. Київ, 2022. 118 с.

References

1. Doctrine on geospatial support: approved by order of the Chief of the General Staff of the Armed Forces of Ukraine. (2020). Kyiv. 36 p. [in Ukrainian].
2. Instruction "Preparation of geospatial data": Order of the Commander of the Support Forces of the Armed Forces of Ukraine. No. 99. (2020). Kyiv. 48 p. [in Ukrainian].
3. DT Research Rugged Tablets. (2022). <https://dtresearch.com/blog/2020/04/09/dt-research-rugged-tablets-the-navys-best-resource-on-base-and-in-the-field/>. [in English].
4. What the military looks for in a rugged tablet. (2021). <https://blog.junipersys.com/what-the-military-looks-for-in-a-rugged-tablet/>. [in English].
5. Small personal computer "Karat". (2022). <https://orizon-navigation.ua/product/aparatura-dlya-spetsialnih-zastosovan/mpk-karat/>. [in Ukrainian].
6. "Nettle" software complex: user manual. (2022). Kyiv. 118 p. [in Ukrainian].

Надійшла до редколегії 17.07.22

N. Lytvynenko, PhD in Technical Sci., Senior Researcher
n123n@ukr.net
ORCID ID 0000-0002-2203-2746
Scopus ID: 57090950400,
O. Korenets, PhD of Geography Sci.
korenetsaleksandr@gmail.com
ORCID ID 0000-0001-6352-9591
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

FEASIBILITY OF USING A GEOINFORMATION TABLET TO PROVIDE GEOSPATIAL SUPPORT FOR TROOPS (FORCES)

The armed aggression of the russian federation against Ukraine, as well as the need to reform the state's defense sector, should become the main factors in creating a modern system of geospatial support for the Armed Forces of Ukraine. An important component of high-quality and timely geospatial support of the Armed Forces is the clear organization of the entire complex of topographic-geodetic and navigation works in the field using modern devices for collecting, processing and storing geospatial data, one of that is a geoinformation tablet, the using of it can significantly increase the efficiency and quality of performance of tasks as assigned. Currently, mobile geoinformation systems designed for creating, editing and updating electronic maps and databases in the field in real time have become widespread in various branches of state administration, production and services; inventory, maintenance of material assets; documentation of the circumstances of events by emergency services; spatial analysis and decision-making, etc. The paper proposes the main functional capabilities of geoinformational tablet in accordance with the main tasks of topographical and navigational support of troops (forces): determination of exact geoposition; creation, editing and updating of digital maps and databases in the field in real time; performance of basic cartometric and geodetic tasks; plotting the combat situation and the enemy's intelligence targets (objects) on a digital map of the area; visualization of digital terrain models in three-dimensional space together with objects of the operational situation; providing access to the geoinformation portal, etc. The geoinformation tablet must be compatible with existing and prospective management systems (tools) and use specialized software to perform tasks as intended.

Keywords: geoinformation tablet, geospatial support of troops (forces), digital map, electronic map, geoportal.

УДК 681.518.3

DOI: <https://doi.org/10.17721/1728-2217.2022.51.85-87>

А. Лукіячук, наук. співроб.

LukiianchukA@gmail.com

ORCID ID 0000-0002-5757-6196,

О. Мірошніченко, канд. техн. наук, ст. наук. співроб.

aleg395@meta.ua

ORCID ID 0000-0002-3969-9758

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

ЗАСТОСУВАННЯ ГЕОІНФОРМАЦІЙНИХ СИСТЕМ ДЛЯ ВИРІШЕННЯ ЗАВДАНЬ НАВІГАЦІЙНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ВІЙСЬК

Зазначено значні успіхи застосування геоінформаційних систем (ГІС) на тлі бурхливого впровадження комп'ютерних та інформаційних технологій у діяльність військ (сил). Сучасні ГІС у збройних силах інших країн також знайшли широке застосування в оперативній підготовці органів військового управління, інформаційному забезпеченні бойових дій, оновленні топографічних карт, визначенні місця положення військ і окремих військовослужбовців, а також в інших сферах діяльності військ. Необхідно проаналізувати найбільш успішні технології та рухатись у напрямку їхнього впровадження. Значна частина географічної інформації швидко змінюється із часом, що робить неактуальним використання традиційних карт. ГІС – програмно-технічний комплекс, який дозволяє поєднати зображення території з інформацією табличного типу. Програмно-технічний комплекс забезпечує автоматизований збір, обробку, аналіз, зберігання, відображення і поширення просторово-координованої інформації. Комп'ютерна система, яка дає можливість редагувати, використовувати, зберігати, аналізувати та відображати графічні дані в картографічній формі. ГІС забезпечують найбільш повне створення і своєчасне відновлення картографічної основи, і насамперед різних типів карт. Існує можливість одержувати аеро-, фото- і космічні знімки об'єктів місцевості з мінімальною затримкою в часі, з можливістю одержання їхніх специфічних характеристик. Швидкість отримання інформації може гарантувати сучасна автоматизована система з можливістю документування наданої інформації. Система дозволяє створювати векторні, растрові й матричні карти, а також оперативно оновлювати різну інформацію про місцевості.

Ключові слова: системи підтримки, прийняття рішень, ГІС-технології, просторовий аналіз.

Постановка проблеми. Бурхливе впровадження комп'ютерних та інформаційних технологій у діяльність військ (сил) за останній час надає нові можливості при вирішенні задач управління військами в мирний час та особливий період. Автоматизація процесу управління з урахуванням навігаційної інформації дозволяє істотно зменшити час на координацію та злагодженість дій військ (сил) в умовах різкої зміни обстановки, високої динаміки сучасних бойових дій, застосування високоточної зброї.

Основою сучасного підходу до автоматизації управління збройними силами, за яким відбувається заміна паперових карт на цифрові, є впровадження в процес управління геоінформаційних систем (ГІС). Використання ГІС надасть органам військового управління візуальну, просторову та деяку додаткову інформацію про місцевість та об'єкти, що розташовані на ній, на пристроях відображення.

Аналіз останніх досліджень та публікацій показує, що на сьогодні найбільш відомими розробниками ГІС є США, де розроблені декілька програмних продуктів, які належать до класу геоінформаційних систем та активно використовуються при виконанні завдань цивільного сектору. У джерелах [1–5] наведено інформацію про існуючі інформаційні системи, що можуть бути обрані за основу розробки ГІС військового призначення. Зокрема, у джерелах [1–3] наведено визначення й узагальнені відомості про найбільш відомі ГІС іноземного походження, у [4] наведено інформацію про ГІС вітчизняної розробки комерційного призначення "Око". Відомості про стан розробок, близьких за призначенням до геоінформаційно орієнтованих продуктів – програмно-технічних комплексів "Карта-Ц" та "Видання-Ц", що проводяться в інтересах Міністерства оборони України, наведено в [5]. Аналіз зазначених джерел показує, що отримати повною мірою уявлення про завдання, які мають вирішуватись в інтересах забезпечення завдань управління військами, неможливо. Певний дослідницький інтерес має робота [6], у якій на підставі узагальнених уявлень сформульовано напрями застосування геоінформаційних технологій у військовій справі, що дозволяє зорієнтуватись з

можливостями застосування ГІС, але [6] не містить інформації про архітектуру ГІС, існуючі програмні продукти, які можуть бути використані в інтересах побудови ГІС військового призначення та принципи її побудови.

Мета статті проаналізувати відомі геоінформаційні системи з метою визначення об'єктів типової геоінформаційної системи та вирішення завдань навігаційного забезпечення збройних сил.

Виклад основного матеріалу дослідження. Геоінформаційна система – це система збору, зберігання, аналізу та графічної візуалізації просторових даних і пов'язаної з ними інформації про об'єкти, розташовані на місцевості [1, 3]. Термін "ГІС" також використовується в більш вузькому розумінні як інструмент у вигляді програмного продукту, що дозволяє користувачам шукати, аналізувати і редагувати цифрові карти, а також одержувати додаткову інформацію про об'єкти, наприклад, висоту будинка, адресу, кількість мешканців тощо. Для виконання завдань управління за допомогою ГІС система має поєднувати в собі можливості систем керування базами даних, редакторів растрової й векторної графіки й аналітичних засобів, що застосовуються в картографії, геології, метеорології, землевпорядженні, екології, муніципальному керуванні, транспорті, економіці, обороні й багатьох інших сферах.

Таким чином, ГІС – це сполучення географічної або топографічної карти і великого масиву вираженої у цифровій формі різномірної інформації, систематизованої та прив'язаної до відповідної точки картографічного зображення. Цифрова інформація про місцевість може бути представлена у вигляді електронної топографічної, оглядово-географічної, авіаційної карти, плану міста, схеми, електронного фотоплану, матриці висот, матриці властивостей місцевості тощо.

Зазвичай ГІС класифікують за територіальним охопленням, при цьому розрізняють глобальні (Global GIS), субконтинентальні, національні (державні), регіональні (Regional GIS), субрегіональні і локальні або місцеві ГІС (Local GIS) [1, 3]. Класифікація найбільш відомих програмних продуктів ГІС загального призначення за прин-

ципом поширення наведено в табл. 1. Найбільш поширеними у світі серед ГІС, що наведено в табл. 1, є програмний продукт ArcGIS компанії ESRI, сукупність продуктів GeoMedia корпорації Intergraph і MapInfo Professional компанії Pitney Bowes MapInfo, "Карта 2008" компанії ЗАТ КБ "Панорама". Проте використовуються також й інші програмні продукти: ГІС ІНТЕГРО, MGE корпорації Intergraph, IndorGIS, STAR-APIC, Дубльгис, ГІС Mappl (Mappl Груп), Географ ГІС, 4гео, ГІС Карта тощо.

Провідним постачальником програмних ГІС-продуктів у ряді основних напрямів є американська компанія ESRI. Їй належать 57 % програмного ГІС у транспортній сфері, 53 % – у державному секторі, 67 % – у сфері освіти. Окрім того, компанія тримає 49 % ринку в картографічному сегменті, 48 % у сфері керування природними ресурсами та 41 % ринку в комерційному секторі [2]. У сфері інженерних комунікацій ESRI, хоча й не домінує, але в 2001 р. мала 13 % ринку.

Таблиця 1. Класифікація ГІС за принципом поширення

Коштовні	Безкоштовні	Спеціалізовані програмні продукти ГІС	Некомерційні організації та об'єднання
ArcINFO	GeoMedia Viewer	K-MINE	ГІС-Асоціація
ArcGIS	Google Планета Земля	Tekla Xpower	GIS-Lab.info
ІнГео	GRASS	ГІС ІНТЕГРО	
GeoMedia	gvSIG		
MapInfo	Quantum GIS		
Modular GIS Environment (MGE)	AutoCAD Map 3D		
ГІС Карта 2008	(безкоштовна навчальна версія)		

Завдання авторів полягає в дослідженні вже винайдених ГІС і впровадженні найбільш ефективних та перспективних у військовій справі. Однією з найбільш успішних ГІС інших країн є "Оператор", розроблена КБ "Панорама", яка є спеціалізованим додатком, що у складі глобальної мережецентричної системи управління забезпечує обробку даних з різних джерел.

Іншою професійною ГІС-розробкою є "Bently" [1–3], що має засоби створення і редагування електронних карт, виконання різних вимірювань і розрахунків, оверлейних операцій, побудови 3D-моделей, обробки растрових даних, засоби підготовки графічних документів в електронному і друкованому вигляді, а також інструментальні засоби для роботи з базами даних. ГІС має розвинені засоби редагування векторних і растрових карт місцевості та нанесення прикладної графічної інформації на карту, підтримує декілька десятків різних проекцій карт і систем координат, включаючи системи 42 року, ПЗ-90, WGS-84 та інші; дозволяє відобразити тривимірні координати, швидкість і азимут руху пройденої відстані, азимут на задану точку та інші параметри рухомих об'єктів, пройдений шлях, надавати рекомендації щодо маршрутів для подальшого руху, здійснювати запит електронних карт і цифрових знімків місцевості на задану територію каналами зв'язку, будувати дорожню мережу, вирішувати транспортні завдання. Таким чином, ГІС "Bently" здатна забезпечувати картографічну підтримку всього масштабного ряду – від поверхового плану до космонавігаційної карти Землі. Обсяг однієї векторної карти може займати декілька терабайтів. Одна растрова або матрична карта займає до 8 Гб обсягу диска. Основними структурними елементами ГІС є дані, які за змістом можуть бути географічними, у вигляді координат про місце розташування об'єкта на земній поверхні, чи описовими (атрибутивними); апаратне забезпечення, що включає ЕОМ, мережі, накопичувачі, сканер, дигитайзери і т. ін.; програмне забезпечення та технології (методи, порядок дій тощо).

Одним із прототипів розвідувальних комплексів на базі ГІС є система "Арта", яка дозволяє якнайшвидше знайти ціль, надати її координати для будь-якої артилерійської зброї, що є на озброєнні в ЗС України. Ця система забезпечує високу точність, не використовуючи пристрілювальні постріли [4].

Київська компанія "Геобіономіка" розробила універсальну векторно-растрову ГІС "Око" [4]. Вартість системи, за даними 2022 р., становить близько \$1500, а

всього за 20 років, що минули з початку роботи над "Оком", було зроблено близько півтори тисячі інсталяцій. Внутрішній формат ГІС "Око" повністю закритий, тобто конвертація даних з таких форматів, як Arcview GIS, MapInfo і AutoCAD, у формат "Ока" можлива, а навпаки – ні.

Фахівці Міжнародного науково-навчального центру інформаційних технологій і систем (м. Київ) проводять розробку програмно-технічних комплексів (ПТК) "Карта-Ц" і "Видання-Ц" [5]. При цьому ПТК "Карта-Ц" призначений для створення і модифікації цифрової картографічної інформації, що заснована на сканерному введенні вхідних матеріалів, сумісній обробці метричної і семантичної інформації, уніфікації форматів даних, а "Видання-Ц" забезпечує автоматизоване створення оригіналу номенклатурного аркуша і виготовлення розчленованих видавничих діапозитивів карти для видання друкарського варіанта картографічних матеріалів. Зазначена автоматизована картографічна система реалізує замкнений цикл обробки картографічної інформації, передбачає можливість використання даних різних форматів (векторного і растрового), отриманих з різних джерел (початкові топографічні основи, літературно-довідкові матеріали, аерофото- та космічні дані), інтерпретує електронні дані в основні світові ГІС-формати без втрати інформативності і точності представлення об'єктів місцевості. Передбачається, що розроблювані системи будуть відповідати рівню продуктів, які використовуються світовими лідерами для створення цифрової картографічної продукції.

Найбільш важливими сферами застосування ГІС у військовій сфері є [6]:

- планування руху техніки з обліком конкретної бойової обстановки, стану місцевості, прихованості, часу доби, характеристик конкретної бойової техніки тощо;
- планування польотів авіації та безпілотних літальних апаратів з метою нанесення ударів, перевезення вантажів і особового складу, ведення розвідки;
- оптимізація розкладу й маршрутів руху;
- визначення найбільш можливих маршрутів пересування противника і планування розміщення засобів протидії;
- об'ємне моделювання місцевості для навчання особового складу у спеціалізованих тренажерах (літакових, танкових, автомобільних та ін.);
- відтворення переміщення мобільного об'єкта зафіксованими в процесі переміщення траєкторії та параметрах переміщення;

- навігація і диспетчерський супровід мобільних об'єктів;
- застосування у бортових і "кишенькових навігаційних системах, при цьому забезпечувати і відображати власне місце розташування на тлі карти та координати руху;
- забезпечувати контроль переміщення коштовних і небезпечних вантажів.

Виходячи із зазначених завдань, а також можливості розробки різноманітних програмних ГІС-додатків, необхідних для вирішення спеціальних завдань, самостійного розширення функціональності базового програмного продукту, інтерфейсу, наявності повного комплексу документації, за своїми функціональними можливостями і швидкодії, для розробки та випуску документів аеронавігаційної інформації [3, 6], ГІС користувача має забезпечувати створення просторових об'єктів шляхом введення координат з клавіатури, їхнього оцифрування за растровим зображенням, запис траси руху, пошук об'єктів на карті, визначення координат усяких точок, визначення довжини та азимуту лінії, нанесення об'єктів на карту, зміни складу даних, що відображаються, та інші операції.

У системі має забезпечуватись збір даних від бортового обладнання, встановленого на рухомих технічних засобах (об'єктах моніторингу), обробка інформації від датчиків системи, відображення місць розташування об'єктів моніторингу та їхні характеристики на тлі карти, підготовка завдань водіям (пілотам), формування відомостей про фактично виконані роботи та обмін інформацією за програмами технологічного планування, доступ до інфраструктури просторових даних (векторних, растрових, матричних карт, даних дистанційного зондування Землі та інформації з баз даних), робота з атласом карт, можливість інтеграції різних просторових даних.

Висновки. Проведений аналіз показує, що в найпростішому варіанті геоінформаційні системи є комбінацією звичайних баз даних (атрибутивної інформації) з потужними графічними засобами (електронними картами), основна ідея якої полягає в тому, щоб пов'язати дані на карті з даними звичайної бази даних. Вказано основні напрями застосування геоінформаційних технологій для військових завдань. Наведено також стан ГІС-розробок іноземного походження та в Україні. Аналіз процесів розробки і видання необхідних документів підтверджує можливість підвищення оперативності внесення змін, точність, якість і наочність цих документів та зменшення часових і матеріальних витрат, необхідних при виконанні

бойових завдань. За результатами проведеного аналізу встановлено, що завдання створення карт і географічного аналізу не є чимось абсолютно новим, але слід розуміти, що технологія ГІС надає новий, більш відповідний сучасності, ефективний, зручний і швидкий підхід до аналізу проблем і рішення завдань, що виникають у процесі управління збройними силами.

Список використаних джерел

1. Мясішев О., Литвиненко Н., Федченко О. Доцільність використання геоінформаційних підсистем у складі Автоматизованої системи управління Збройними Силами України : мат-ли міжнар. наук.-практ. форуму // DIGITAL REALITY (м. Одеса, 13-19 вересня 2021 р.). Одеса, 2021. С. 265-271.
2. Аналіз використання геоінформаційних технологій в управлінні Збройними Силами України / О.П. Федченко, Н.І. Литвиненко, О.І. Литвиненко, С.В. Прищепка // 36. наук. пр. Військ. ін-ту Київ. нац. ун-ту імені Тараса Шевченка. Київ, 2021. № 72. С. 73-80.
3. Геоінформаційна система. URL: http://uk.wikipedia.org/wiki/Геоінформаційна_система (дата звернення: 15.07.2022).
4. Яковенко І.М. Автоматизована картографічна система. Програмно-технічні комплекси Карта-Ц та Видання-Ц : мат-ли наук.-техн. конф. "Проблемні питання розвитку озброєння та військової техніки". Київ, 2010. С. 173-174.
5. Беленков В.В., Корж М.М. Основные направления применения геоинформационных технологий в военном деле // Междунар. науч.-техн. журн. "Информационные технологии и компьютерная инженерия", 2006. Харків. № 3(7).
6. Мокін В.Б., Горячев Г.В., Давиденко О.В. Компьютеризованные региональные системы государственного мониторинга поверхностных вод: модели, алгоритмы, программы : монография. Винница, 2005. 205 с.

References

1. Miasishchev, O., Lytvynenko, N., Fedchenko, O. (2021). Expediency of using geoinformation subsystems as a part of the Automated control system of the Armed Forces of Ukraine, *DIGITAL REALITY: materials of the international scientific-practical forum (Odessa, September 13-19, 2021)*. pp. 265-271. [in Ukrainian].
2. Fedchenko, O.P., Lytvynenko, N.I., Lytvynenko, O.I., Pryshchepa, S.V. (2021). Analysis of the use of geographic information technologies in the management of the Armed Forces of Ukraine. *Collection of scientific works of the Military Institute of the Taras Shevchenko National University of Kyiv*. № 72, pp. 73-80. [in Ukrainian].
3. Geoinformation system (2022). URL: http://uk.wikipedia.org/wiki/Geoinformation_system (access date: 07/15/2022) [in Ukrainian].
4. Yakovenko I.M. (2010). Automated mapping system. Software and technical complexes Map-C and Edition-C. Scientific and technical materials. conf. "Problematic issues of the development of weapons and military equipment." P. 173-174. [in Ukrainian].
5. Belenkov V.V., Korzh M.M. (2006) The main directions of application of geoinformation technologies in military affairs. *International science – technician journal "Information technologies and computer engineering"* No. 3 (7). [in Ukrainian].
6. Mokin V.B., Goryachev G.V., Davydenko O.V. (2005). Computerized regional systems of state surface water monitoring: models, algorithms, programs. *Monograph*. p. 205. [in russian].

Надійшла до редколегії 12.07.22

A. Lukiyanchuk, Researcher
LukiyanchukA@gmail.com
ORCID ID 0000-0002-5757-6196,
O. Miroshnichenko, PhD Technical Sci., Senior Researcher
aleg395@meta.ua
ORCID ID 0000-0002-3969-9758
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

APPLICATION OF GEOINFORMATION SYSTEMS FOR THE SOLVING TASKS OF NAVIGATION SUPPORT FOR THE ARMIES

Rapid implementation of computer and information technologies in the activities of the troops (forces) is currently taking place, namely, significant successes in the use of geographic information systems (GIS) are noted. Modern GIS in the armed forces of other countries has also found wide application in the operational training of military C2 bodies, information support of combat actions, updating topographic maps, determining the location of the position of troops and individual servicemen, as well as in other areas of military activity. Therefore, it is necessary to analyze the most successful technologies and move towards their implementation. Currently, a large part of geographic information changes rapidly with time, which makes the use of traditional maps irrelevant. GIS is a software and technical complex that allows you to combine a model image of the territory with tabular information. The software and technical complex provides automated collection, processing, analysis, storage, display and distribution of spatially coordinated information. A computer system that makes it possible to edit, use, store, analyze and display graphic data in a cartographic form. GIS provide the most complete creation and timely restoration of the cartographic base. First of all, it concerns different types of cards. In addition, it is now possible to receive aerial, photographic and space images of local objects with minimal time delay, with the possibility of obtaining their specific characteristics. The speed of receiving information can only be guaranteed by a modern automated system with the possibility of documenting the provided information. The system allows you to create vector, raster and matrix maps, as well as quickly update various information about the area.

Keywords: support systems, decision-making, GIS-technology, spatial analysis.

Наукове видання

ВІСНИК

КИЇВСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

ВІЙСЬКОВО-СПЕЦІАЛЬНІ НАУКИ

Випуск 3 (51)

Редактор *Л. Львова*

Оригінал-макет виготовлено Видавничо-поліграфічним центром "Київський університет"

Автори опублікованих матеріалів несуть повну відповідальність за підбір, точність наведених фактів, цитат, економіко-статистичних даних, власних імен та інших відомостей. Редколегія залишає за собою право скорочувати та редагувати подані матеріали.

Формат 60x84^{1/8}. Ум. друк. арк. 10,23. Наклад 300. Зам. № 222-10469.
Гарнітура Arial. Папір офсетний. Друк офсетний. Вид. № В 3.
Підписано до друку 26.09.22

Видавець і виготовлювач
ВПЦ "Київський університет"

Б-р Тараса Шевченка, 14, м. Київ, 01601, Україна

☎ (38044) 239 32 22; (38044) 239 31 72; тел./факс (38044) 239 31 28

e-mail: vpc_div.chief@univ.net.ua; redaktor@univ.net.ua

http: vpc.univ.kiev.ua

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 1103 від 31.10.02